

साङ्ख्यकारिका

महामुनीश्वरकृष्णविरचिता

श्रीगुरुमण्डल-

संस्थापकाचार्यनिखिलशास्त्रनिष्णातपूज्यपादस्वामिश्री १०८श्री
रामोदासीनविरचिताभ्यां विद्वत्तोषिणीव्याख्यातत्कृत-
टिप्पणीभ्यां समलङ्कृतया

निखिलतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितया

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्या

विभूषिता

धी न्यूज़ प्रिंटिंग प्रेस-मुम्बई

मूल्यं [illegible]

SÂNKHYA-KÂRIKA

BY

THE GREAT SAGE ISHWAR-KRISHNA

WITH A COMMENTARY CALLED

Vidvattoshini

BY SHRI BALRAM UDASIN

WITH

SANKHYA-TATTVA KAUMUDI

BY

SHRI VACHASPATI MISHRA

EDITED BY

VENKATESH LELE SHASTRI

ted and published by Manilal Itcharam Desai at

THE NEWS PRINTING PRESS,

Bale-House Lane, Forbes Street, Fort

BOMBAY.

. D. 1923

Price Rs. 2

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE NEWS PRINTING PRESS,
KALA-GHOPA, Nos. 20-21, BAKE-HOUSE LANE, FORT,
BOMBAY.

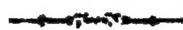


साङ्ख्यकारिका

महामुनीश्वरकृष्णविरचिता



श्रीगुरुमण्डल-
संस्थापकाचार्यनिखिलशास्त्रनिष्णातपूज्यपादस्वामिश्री१०८बाल-
रामोदासीनविरचिताभ्यां विद्वत्तोषिणीव्याख्यातत्कृत-
टिप्पणीभ्यां समलङ्कृतया



निखिलतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितया

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्या

विभूषिता



लेलेइत्युपाख्यवेंकटेशशास्त्रिणा

संशोधिता।

सेयं

मुम्बय्यां
मणिलाल इ. देसाई इत्येतैः स्वीये 'गुजराती' नामक
"न्यूस मुद्रणयन्त्रालये"
मुद्रयित्वा प्रकाशिता।
[illegible], [illegible], [illegible], [illegible]।

मुम्बय्यां
मणिलाल इ. देसाई इत्यनेन स्वीये 'गुजराती' पत्रस्य
"न्यूस मुद्रणयन्त्रालये"
मुद्रयित्वा प्रकाशिता।
फाळाघोडा, फोर्बस स्ट्रीट, वेक-हाउस लेन, फोर्ट।

अस्यायमुपोद्घातः—



विजयते खलु सर्वविद्वज्जनमुखकमलमाध्वीकायितास्तिकषड्दर्शनान्तर्गतं वेदशिरोलालनीयं श्रीमता परमर्षिणा कपिलाचार्येण श्रीमन्महाविष्णोरवतारेण कृतं भूतानां सृष्टिस्थितिलयप्रतिपादनद्वारा प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानसम्पादनक्षमं—

"प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यथा।
पारार्थ्यं च तथाऽनैक्यं वियोगो योग एव च॥
शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश।
विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः।
करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम्।
इति षष्टिः पदार्थानामष्टभिः सह सिद्धिभिः"॥ इति—

षष्टिपदार्थप्रतिपादकं साङ्ख्यशास्त्रमासुरिनाम्ने मुनये स्वशिष्यायोपदिदेश। तेन च पञ्चशिखाचार्यायेत्येवं शिष्यपरम्पराक्रमेण स्वेनापि संप्राप्तमतिविस्तृतं दीर्घकालसापेक्षमतिक्लेशसाध्यं चेत्यादिकं पर्यालोच्य तच्छास्त्रपारदृश्वना दीनजनोद्धरणकृपापरिपूर्णान्तरङ्गेणाधीतषष्टितन्त्रेण श्रीमतेश्वरकृष्णमहाविदुषा साङ्ख्यकारिकानामकनिबन्धेन (द्वासप्ततिकारिकात्मना) मिताक्षरेणामितार्थेन सर्वमुमुक्षुजनहार्दान्धतमसनिर्णाशनपटीयसा सञ्चिक्षिपे आर्यमतिना कोविदाग्रण्या।

ततः कालवशात्तदध्ययने तत्प्रवचनेऽपि क्लेशबाहुल्यं [illegible]संप्राप्तिपक्षता मूलशास्त्रकर्त्रा महाविज्ञतागरिष्ठेन महर्षिणा कपिलाचार्येण (१)-[illegible] प्रथमाध्यायः, (२)-प्रधानकार्यभूत[illegible] द्वितीयाध्यायः, (३)-[illegible] तृतीयाध्यायः, (४)-[illegible] चतुर्थाध्यायः, (५)-[illegible] पञ्चमाध्यायः, (६)-[illegible] षष्ठाध्यायः [illegible]

[illegible]

"[illegible]" इति। [illegible]

[illegible]

[illegible] गौरवात् । फलमुखगौरवत्वाददोषत्वं यदि ब्रूयात्तर्हि त्वद्वचने [illegible]ऽन्यार्थशक्त्यावेशादेव प्रयुक्तः–यथा–"कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः" इति श्रीभगवद्गीतायां श्रीभगवद्वाक्ये कालशब्दः कालशक्त्यावेशादिति ।

[illegible]–न्यायकणिका, तत्त्वसमीक्षा, तत्त्वबिन्दुस्तथा योगतत्त्ववै- [illegible]टीका, श्रीमच्छाङ्करभाष्यव्याख्या भामती, उद्योतकरकृतन्यायवार्तिकतात्पर्य- टीका, येनेयं श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रेण षड्दर्शनव्याख्यात्रा (द्वादशदर्शनव्याख्यात्रा सांख्यकारिका व्याख्याता ।

तत्र व्याख्यानं तत्त्वकौमुदीनाम्ना लोके प्रसिद्धम् ।

नामेतां श्रीमद्वाराणस्यादिगतपण्डितजनहृदयाह्लादिनीं न सर्वजनप्रवेशसुलभ- [illegible]यागगत्यां काश्चित्सभामलङ्कुर्वाणैः महामहोपाध्यायश्रीमच्छिवकुमारमिश्र- महामहोपाध्यायश्रीमद्गङ्गाधरशास्त्रि जि. सि. ऐ. यसुप्रभृतिपण्डिताखण्डलैर्व्याख्या- प्रशंसितेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण परमहंसपरिव्राजकाचार्येण दिगन्तविश्रान्तशारद- [illegible]कीर्तिविशदीकृतदिगन्तरालेन निरन्तरक्षितिपतिकुलसेवासमयसमुन्मि- [illegible]मयूखनिकषोल्लिखितरत्नप्रभाभासुरकिरीटसहस्र- परिशोभितभालमण्डलेन 'विद्वत्तोषिणी' नाम व्याख्या मूलव्याख्यादिषु क्वचित्क्वचि- [illegible] च कृतानि । येयं व्याख्या केवलं लोकोपकारद्वारा भगवत्प्रीत्यै लिखितुमा- [illegible]मूलेन साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यास्त्रयस्त्रिंशत्तमश्लोकव्याख्यासम्बन्धिनो [illegible] कालेन [illegible]पदयोर्व्याख्योत्तर "केचित्तु क्षणस्तु वस्तुपतित इत्युत्तर [illegible] इत्यन्तेऽयमंशोऽत्र नद्धव्यम् । यतः—

'[illegible] गुरुमण्डलस्य पुरतस्तत्पादपद्माम्बुजद्वन्द्वं चिन्तयतो विहाय यत के-९ [illegible] गतः । फाल्गुनेऽस्मिन् कुम्भयोगमहिते क्षेत्रे प्रयागे निशि त्वक्षाङ्के हि [illegible] (१८२८) मिते शुक्ले तस्त्येऽसिते ॥ १ ॥

[illegible] सटीकत्वं श्रीपाण्डेयश्रीकान्तशर्मभिर्विद्वद्भिः मित्रगोष्ठी [illegible] । तथाहि—

'[illegible] विश्वविश्रुतयशोराशिर्विपथभीषणाशीविष- [illegible]ऽऽन्वोपस्थितमहीपतिगणाहम्पूर्विकाप्रण- [illegible] स्वामिश्रीबालरामो नाम । अयं [illegible]—

> [illegible] कृती जनानन्दकरः स्वभावतः ।
> [illegible] प्रणेता दर्शनेऽविजृम्भितवान् ॥ १ ॥
> [illegible] पदानि परिश्रमेण ।
> [illegible] नियतो गुरुभ्यः ॥ २ ॥

काश्यामधीयाय महामहोपाध्यायादसौ कोविदराममिश्रात् ।
वेदान्तशास्त्राणि नितान्तसक्तो भक्तौ परब्रह्मण उत्कचित्तः ॥ ३ ॥ (युग्मम्)
ततो नवद्वीपपुरं प्रयातोऽधीते स्म शेषाण्यपि दर्शनानि ।
अभ्यस्य भूयो रसनाग्रवर्तीन्यमूनि कृत्वा भृशमाप तोषम् ॥ ४ ॥
अथ भ्रमन् देशविशेषशोभां पश्यन्गुरुभ्यो बहुशोऽभिगच्छन् ।
शास्त्राणि लोकैरभितोऽर्च्यमानः पराभवन्वादिकुलं तदासीत् ॥ ५ ॥
दाक्षिण्यवान्दक्षिणदिग्गतोऽसौ विचक्षणानैक्षत सक्षणस्तान् ।
क्षणादवाकृष्यत तैर्मनोऽस्य वैलक्ष्यमापे भृशमीक्षितश्च ॥ ६ ॥
मूर्ध्ना गतः क्ष्मां विनयेन युक्तः परीक्षितोऽनुक्षणमेभिरेषः ।
क्षीणः क्षुधाम्नायक्षुधाऽक्षयां हि तृप्तिं प्रपेदे श्रुतिशिक्षयामाम् ॥ ७ ॥
तेन श्रुतिश्रीत्रयुमुक्षितेन गृहीतदीक्षेण समीक्षितानि ।
क्षौद्रेक्षुवर्क्षीरसुधादिकानि क्षाराणि रूक्षाणि गतक्षणानि ॥ ८ ॥
समाप्य वेदाध्ययनं विधायोपाध्यायवर्याङ्घ्रिसरोजरेणून् ।
निजोत्तमाङ्गस्य विभूषणानि तीर्थाटनं कर्तुमियेष भूयः ॥ ९ ॥
कुर्वन्पवित्रान्पृथिवीप्रदेशान्महात्मनां सङ्गतिमीप्समानः ।
प्रायः प्रयाति स्म सतां समाजो यात्राप्रसङ्गाद्भवति स्म यत्र ॥ १० ॥
क्ष्मामण्डलस्याखिललब्धवर्णवर्गे दधत्प्रेम परं सदाऽयम् ।
वाराणसीवासिमनीषिवृन्दे महद्गुरुत्वं कलयाश्चकार ॥ ११ ॥
विधाय पातञ्जलदर्शनस्य व्याख्यां नवीनां रुचिरां चिराय ।
स्थिरां तनुं कीर्तिमयीमभीप्सुः सुखबोधकान्यार्पयिबान्धवेभ्यः ॥ १२ ॥
अभ्यर्थितः शिष्टजनैस्ततः पातञ्जलप्रकाशं सरलं स्फुटार्थम् ।
हिन्दीगिरा दर्शनशास्त्रसारं लोकोपकाराय चकार शीघ्रम् ॥ १३ ॥

अथ तेन श्रीमत्संकर्षण([illegible]), [illegible], [illegible]
[illegible], [illegible] ग्रन्थान्स्वयमनेन अध्यापयता [illegible] परिप्लुता प्राणापिपत, [illegible] पवित्रितस्थलेषु । यः प्राचीनकालापूर्वं प्रभावमाकलय्य [illegible] [illegible] श्रीमता [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । ततः प्रस्थितो [illegible] [illegible] ([illegible]) श्रीमता [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

एतेन जगति ज्ञानमार्गं प्रकाशयता भूमण्डलमार्तण्डेन जनाह्लादकारिणा क्षयरहितचन्द्रमसा मनीषितवर्षिणा जङ्गमकल्पतरुणा करुणावरुणालयेन वर्त्तमान एव संवत्सरे (शा. १८२७) कुम्भमहोत्सवे त्रिवेण्यां स्नातुं प्रयागतीर्थं गतवता शमवता साधुजनानन्दवता सर्वदर्शिनापि स्वानुचरवर्गान् स्फुटमकथितवतैव ससम्भ्रममीश्वराहूतेन वा पर्यायसामलोकं सन्नतिं त्वरया परिजिहीर्षता वा देवैः स्वेषामधःस्थितलोके तस्य वासमनुचितं मन्यमानैर्विमानवद्भिरपि तस्मिन् बहुमानवद्भिर्मानवजनादृश्यैर्नीतेन वोपविलोकं तपोनिधिना तपोमासे कृष्णप्रियेण कृष्णपक्षेऽद्भुतप्रभावपूर्णेन पूर्णाङ्कतिथौ (नवमीतिथौ) यशःशुक्लेन शुक्रवासरे सेवकजनक्षणदेन क्षणदायां महात्मनामग्रगण्येनासौ यामे भूमिवलयेऽभिनवं शोकमुद्भावयता नवम्यां घण्टायामस्मिँल्लोके सचेतनमात्रस्य नेत्राभ्यामश्रुवेणीः प्रवाहयता शोकसागरमग्नेष्वपि सर्वेषु परमप्रियशिष्यं श्रीस्वाम्यात्मस्वरूपशास्त्रिणं, ज्योतिर्विदं श्रीरामचन्द्रोपाध्यायं च निरवलम्बमेव त्यजता त्रिवेणीतटे निजपाञ्चभौतिकशरीरशून्यं मर्त्यभुवनं व्यधायि ।

अमुना श्रीस्वाम्यात्मस्वरूपशास्त्रिणा श्री १०८ स्वामिबालरामोदासीनैस्तत्रभवद्भिः परमकृपालुभिः स्थापितेन गुरुमण्डलेन तदधिष्ठानाधिकारेऽभ्यर्थितपूर्वेण निजशोकमूर्तिरिव तन्मण्डलं स्वमात्रशरणं यथापूर्वं पालयितुं प्रवृत्तेन भूयतामित्याशास्ते” ।

ततस्तत्र तन्मुख्यशिष्येणात्मस्वरूपोदासीनेन यथाविधि सर्वं कृत्यं त्रिवेण्यास्तीरे निर्वर्त्य कृतार्थीकृतो ह्यात्मा ।

ततस्तस्याद्वैततत्त्वकौमुदीव्याख्यायास्तद्धस्ताक्षरमन्तिममेतत्परिचिन्त्य—२ चिरं दुःखान्यनुभूय २ पारमपारयता तेन परं यत्नमास्थाय तस्य ग्रन्थस्य व्याख्यारूपस्य ग्रन्थोत्तरकुक्षितविचित्रार्थावगमसुखसम्पादनमिक्षोरिव तत्समाप्य तन्मुद्रणोत्तरं तदिदं नाथरितुं शक्यं नान्यथेति निश्चित्यावशिष्टभागव्याख्यां श्रीरामावतारसाहित्याचार्यद्वारा पारयित्वा मुद्रापय्य स ग्रन्थः प्रकटीकृतस्तद्दर्शनगततत्त्वज्ञानसम्पत्तिसम्पित्सुजनमनःसुखाभिवृद्धये, तथा श्री १०८ स्वाम्यात्मस्वरूपशास्त्रिणा श्री १०८ स्वामिबालरामोदासीनवर्यैस्तत्रभवद्भिः परमकृपापरिपूर्णान्तरङ्गैः स्थापिते गुरुमण्डले प्रविष्टैर्विद्वद्भिः साधुभिरभ्यर्थितेन तदधिष्ठिताधिकारस्वीकाराय, तन्मण्डलगतसाधुजनमानसिकसंतोषाय च, तदधिकारमधिष्ठाय तन्मण्डलं यथापूर्वं पालयितुं प्रवृत्तेन समर्पितमिदं ग्रन्थं सहर्षं गृह्णन्तु तत्रभवन्तो भवन्त इत्यभ्यर्थयते इति शम् ।



साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ।

ओम्

नमोऽन्तर्यामिणे

यो भावः सर्वभावेषु स्वनुस्यूतो विभाव्यते ।
भावये तं भवं देवं भवाभावाय केवलम् ॥ १ ॥
बभ्रमीति यया बद्धो मुक्तस्तिष्ठति कूटवत् ।
त्रिगुणाऽलौकिकी रज्जुर्मया दृष्टा जहातु माम् ॥ २ ॥
यद्वचोऽमृतमापीय प्राकृतामृतनिस्पृहः ।
संवृत्तस्तं समालम्बे देशिकं नानकं परम् ॥ ३ ॥

इह खलु प्रत्यूहव्यूहमपहन्तुमिच्छमानो निखिलदर्शनासाधारणधिषण आचार्यवाचस्पति-
[illegible]
[illegible] मङ्गलाचरणमुपनिबध्नन्
शास्त्राभिधेयाभिधित्सया प्रकृततत्त्वभूतां श्वेताश्वतरश्रुतिं किञ्चिद्व्यत्ययेन निबध्नन्
प्रकृतिपुरुषौ प्रणमति "अजामेकाम्" इत्यादिना, न जायत इत्यजा=जनिविकाररहिता
प्रकृतिः, तां नमाम इति संबन्धः ॥

---

१ एतेन "शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं मङ्गलम्" इत्येवंविधा ये तत्र तत्राऽनुमि-
तौ [illegible] इति सूचितम्—
[illegible]

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां नमामः ।

"[illegible] त्रिगुणं द्विजसत्तम" इत्यादीनि वाक्यानि तु 'अजाम्' इत्या [illegible] [illegible] न प्रकृत्युत्पत्तिपराणि किन्तर्हि चितिसन्निधानाद् गुणत्रयक्षोभपुरस्सरसर्ग [illegible] [illegible]रूपाभिव्यक्तिपराणि ॥

[illegible] क्वचिच्छ्रूयमाणं पुरुषेऽव्यक्तत्वाभिधानमपि गुणसाम्यदशारूपकार्याक्ष [illegible] नेयम् ॥

[illegible] 'अजो नित्यः' इति श्रुतिविरोधाद् "यतः प्रधानपुरुषौ" "प्रधानं पुरुषश्चैव [illegible]" इति श्रूयमाणौ पुरुषस्योत्पत्तिप्रलयावप्युपचारेण नेयौ ॥

[illegible] "संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजानयोः" "वियोजयत्यन्योन्यं प्रधान [illegible], प्रधानपुंसोरनयोरेव संहार ईरितः" इति मात्स्यं कौर्मं च वच उपन्यसन्तः पुं [illegible] संयोग एव तयोरुत्पत्तिर्वियोग एव च तयोर्लय इत्येवं व्यवस्थापयन्ति ॥

ननु "मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्" "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम्, ए[illegible] [illegible] मता" इति श्रुतिस्मृत्योर्मायाप्रकृत्योः पर्यायत्वावगमाद् मा[illegible] "[illegible] मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुत्याऽनेकत्वावगतेः 'अजाम्' इत्येकवचनमन[illegible] [illegible] "एकाम्" इति । सजातीयद्वितीयरहितामित्यर्थः ॥

[illegible] तत्त्वानधिकरणत्वे सति तत्त्वान्तरोपादानरूपत्वमभिमतं, तेनावि[illegible] [illegible] साजात्यमादाय न दोषोन्मेषः ॥

'मायाभिः' इति बहुवचनन्तु प्रकृतिगतानन्तज्ञानक्रियासर्गस्थितिप्रभृतिरूपशक्तिभेद [illegible], [illegible]गुणत्रयभेदाभिप्रायेण वा सङ्गेयमिति न प्रकृत्येकत्वबाधः ॥

ननु गर्भोपनिषदि "अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः" इति श्रुतं यच्च "भिन्ना प्रकृतिरष्ट[illegible]" इति भगवता गीतं ननु महदादीनां विकृतीनामप्यहङ्कारादीनां प्रकृतित्वेनैकांशसाम्यमादाय [illegible] सङ्ख्याभिहितं ननु मूलप्रकृत्यभिप्रायेणानेकत्वाभिधानमिति ध्ये[illegible]

[illegible] प्रकृतेः श्रुतिसिद्धत्वेपि दार्ढ्याय कार्यलिङ्गकानुमानं सूचयितुमाह [illegible] "[illegible] प्रजाः सृजमानाम्" इति, प्रकर्षेण=व्यक्तरूपेण जायन्ते=आविर्भवन्तीति प्रजाः=

१ [illegible] अ० २३ श्लो० ३१ । २ 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् [illegible]' इति [illegible] श्रूयमाणम् । ३ गुणवैषम्यदशायाम्प्राकृतगुणसत्त्वादुदा[illegible] [illegible] गुणसाम्यदशायां च विकारासंसर्गिणस्तस्या[illegible] [illegible]त्यर्थः । ४ 'जन्माद्यस्य यतः' इति ब्रह्मसूत्रविवरणे [illegible] । ५ [illegible] पुरुषस्य संबन्धिनी, पौरुषेय[illegible] [illegible] । ६ [illegible] द्वितीयस्य सद्भावात्कथं द्वितीयरहितत्व [illegible] [illegible] । ७ [illegible] पुरुषस्य प्रकृत्या साजात्यात् त्रिगुणत्वेन च [illegible]रहितत्वमित्यत आह—"साजात्यं चात्र" इति । ८ [illegible] [illegible] बाधाय प्रकृत्यनेकत्वकल्पना दो[illegible] [illegible] । ९ [illegible] "[illegible] न [illegible] भवति" इति तापनीयश्रुतिरपि स्वयमिति [illegible] [illegible] प्रकृत्येकत्वेऽनुकूलेति ध्येयम् ।

अजा ये तां जुषमाणां भजन्ते

राः, ताश्च प्रजाः सुखदुःखमोहात्मत्वेनानेकविधा इति बह्वीश्च, ता अनेकविधाः प्रजाः
मानाम्=आविर्भावयन्तीम्, अनेकविधविकाराकारेण परिणममानामित्यर्थः ॥

न्वेकस्याः प्रकृतेः कथं विभिन्नरूपमहदादिप्रपञ्चोपादानत्वम्, एकरूपाद्धि खलु कारणादे-
णैव कार्य्येण भवितव्यमितरथा कार्यगतवैचित्र्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गेन स्वभाववादापत्त्या-
द्यापत्तेरित्याशङ्कामपनिनीषुः प्रकृतेस्त्रिगुणात्मिकतामाह "लोहितशुक्लकृष्णाम्" इति ॥

लोहिता चासौ शुक्ला चेति लोहितशुक्ला, सा चासौ कृष्णा चेति लोहितशुक्लकृष्णा, इत्येवं
धारयाश्रयणेन पूर्वयोः पुंवद् भावः,

॥ लोहितशुक्लकृष्णां, तत्र लोहितं=रक्तं रजः, शुक्लं=श्वेतं सत्त्वं, कृष्णं=नीलं तम इति,
रेवं।—रजःसत्त्वतमोगुणात्मिकामित्यर्थः ॥

द्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृतिषु गुणेष्वञ्जसा विद्यन्ते तथापि यथा लोहितं महा-
दि वसनं रञ्जयति तथा रजोऽपि प्रवृत्त्या मनो रञ्जयतीति लोहितं रजः, एवं यथा शुक्लं
लं विमलयति तथा सत्त्वमपि ज्ञानादिना मनो विमलयतीति शुक्लं सत्त्वम्, एवं यथा नीलं
स्वमाश्रणोति तथा तमोपि ज्ञानमावृणोतीति कृष्णं तम, इत्येवमुपचारेण गुणानां लोहि-
दित्वमुक्तम् ॥

तथश्चधर्मिधर्मयोरभेदमाश्रित्य गुणसाम्यावस्था प्रकृतिरपि लोहितशुक्लकृष्णेति न प्रकृतनिर्देशानुपपत्तिः।
नेन प्रधानमेव जगदुपादानमित्यपि सूचितं, तथा हि—ये हि भावा येन रूपेण समन्वी-
ते तदुपादानका उपलभ्या यथा घटकटकादयो मृत्सुवर्णाभ्यामन्वितास्तदुपादानकाः, तथा चेमे
ः सुखदुःखमोहात्मनान्वीयमाना उपलभ्यन्ते तस्मात्तेपि सुखदुःखमोहात्मकतामान्योपादा-
भवितुमर्हन्ति, तादृशं च गुणत्रयात्मकत्वेन प्रधानमिति तदेव जगदुपादानं नान्यत् ॥

त्र चेयं प्रधानस्य सुखात्मकता तत्सत्त्वं, या च दुःखात्मकता तद्रजः, या च मोहात्मकता तत्
इति त्रिगुणात्मकत्वेन प्रधानस्य सुखाद्यात्मकत्वसिद्धिरिति ॥

---

१ प्रथमस्तनाके लोहितेन्द्रस्य [illegible] लोहित[illegible] पुंवद्भावः, [illegible]
[illegible] न [illegible] प्रधानमपि तु [illegible]
[illegible] इति, [illegible] "[illegible] रजः, [illegible] तम, [illegible]
[illegible]" इति [illegible], लोहितं शुक्लं कृष्णं [illegible]
[illegible]। २ [illegible]
[illegible]
[illegible]—"[illegible]" इति, [illegible]
[illegible], [illegible]
[illegible]। ३ [illegible]
[illegible]' इत्यत्र (१)
) [illegible]। ४ [illegible]
[illegible], [illegible]।

जहत्येनां भुक्तभोगां नुमस्तान् ॥ १ ॥

[illegible] विविधविकाराकारेण परिणमत इत्याशङ्क्य पौरुषेयभोगापवर्ग [illegible]स्वभावत स्वयं प्रवर्तते नान्येन केनचित्प्रवर्त्यते इति परिहारं मनसि [illegible] भोगापवर्ग[illegible]मर्थं साधयितुं नैसर्गिक्यस्याः प्रवृत्तिस्तान् पुरुषान् "[illegible] तान्" इत्यादिना ॥

[illegible]त्वेन प्रसिद्धाः, अजाः=अनादिनः पुरुषाः, तां=प्रकृतिं, भजन्तं [illegible]ताम[illegible]मानाः प्रकृतिगतसुखित्वादिकमात्मन्यभिमन्यमानाः [illegible] दयमित्येवमभिनिविशन्ते तान् बद्धानविवेकिनः पुरुषान् वयं नुमः, ये च [illegible]प्रत्ययाः पुरुषाः, तां=प्रकृतिं जहति=अनात्मत्वेन परित्यजन्ति [illegible] पुरुषान् वयं नुम इत्यर्थः ॥

[illegible]मविवेकिनो जना भजन्त इत्याकाङ्क्षायां हेतुगर्भितं विशेषणमाह— [illegible]" इति, [illegible]पभोगप्रदानेन पुरुषं सेवमानां सुखाद्यात्मकशब्दादिरूपपरिणामे[illegible] [illegible]मिति यावत् ॥

[illegible] तां विवेकिनः परित्यजन्तीत्याकाङ्क्षायां हेतुगर्भितं विशेषणमाह "भुक्तभो[illegible]" इति, भोगत्वं [illegible], तत्र शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः, प्रकृतिपुरुषान्यत [illegible], भुक्तः निष्पादितः भोगो यया सा भुक्तभोगा तां=सम्पादितपौरुषेयभो[illegible]मित्यर्थः ॥

[illegible]—तावदेव हि प्रकृतितत्त्वं विचेष्टते न यावद् भोगं वाऽपवर्गं वा स[illegible] [illegible] तु कृतकृत्या सती स्वयमेव निवर्तते पुरुषाणाञ्चाऽऽनन्त्याद्, यं [illegible] निवर्तते नान्यान् प्रति, एवं च नैकस्मिन् विवेकिनि सति प्राकृतप्र[illegible] [illegible], यथा आहुः—"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्" इति ॥

[illegible] ([illegible]प्रकृतिरेव कर्त्री, पुरुषार्थ एव च तस्याः प्रवृत्तेर्हेतुः, पौरु[illegible] [illegible] च [illegible], पुरुषस्तु[illegible]नोऽपि प्राकृतगुणसङ्गादविवेकाद् भोक्तृभावेन [illegible]भावनया मुच्यते) इत्ययं प्रकृतशास्त्राभिधेय इत्यपि सू[illegible]

१ [illegible] "पुरुषार्थ एव हेतुः" (३१ का०) इत्यत्र व्यक्तीभविष्यति। २ भोगस्य [illegible] [illegible] बद्धा अपि पुरुषा मुक्त[illegible] [illegible]। ३ [illegible]माणा=भोगप्रदानेन पुरुषान् प्रीणयति ततो [illegible] [illegible]। ४ यद्यपि भोगादयो विकाराश्चित्तस्यैव वृत्तिविशेषरूपा [illegible] [illegible]सन्निधानादभेदग्रहः चित्तवृत्तीः स्वस्मिन्नारोप्य [illegible] पुरुषः, यथा विमले वा मलिने वा दर्पणतले [illegible] च वदनमध्यवस्यतीति, [illegible] भोगो भवतीति इत्थं, व्यक्तं चैतत् "वृत्तिसारूप्यमितरत्र" [illegible] ५ [illegible]=निष्पादित[illegible] तस्तां परित्यजन्तीति [illegible] विवेकजनित मोक्षलाभं इत्यर्थः। ७ योगसू० २२

कपिलाय महामुनये

नीं प्रकृतशास्त्रप्रवर्त्तकमहर्षिकाचार्याननुक्रमेणोद्दिश्य प्रणमति "कपिलाय" इत्यादिना ॥

नस्याम' इत्युत्तमपुरुषानुरोधेन 'एते' इत्यत्र वयमित्यध्याहार्यम्, एते वयं कपिलाय म इत्यन्वयः ॥

मित्यनुक्त्वा 'एते' इति कथनन्तु स्वीयौद्धत्यापोहाय, बहुवचनन्तु सपरिवारस्य सच्छि-या स्वस्य विनेयत्वाख्यापनाय ॥

ते' इति कर्तृपदमादाय "शेषे प्रथमः" इति प्रथमपुरुषप्रयोगस्तु नाशङ्कनीयः, वयमित्य-प्रयुक्तत्वेन ततोऽन्यत्वरूपशेषत्वस्याभावात् अत एव त्वं च देवदत्तश्च पचथ इत्यादि-साधुत्वाय प्रहृणं "युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्य" इति वार्तिकं 'नहि शेष-ध शेषपदत्वेन गृह्यत' इत्यादिना प्रत्याख्यातं महाभाष्ये ॥

ु कपिलायेत्यत्र कथं चतुर्थी, नच "नमःस्वस्तिस्वाहा" इत्यनेन सेति वाच्यम्, अत्र नमः-योगाभावात्, नच नमस्यशब्दे नमःशब्दस्य सद्भावात् तद्योगसद्भाव इति साम्प्रतं, कार्थीभावाङ्गीकारेण पृथगर्थास्त्वात्समुदायस्यैव नमस्यशब्दस्यार्थवत्त्वेन नम इत्य-र्थवत्त्वाभावात् तदुक्तं महाभाष्यकृता "अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणं नच नमस्यशब्दे नमः-शब्दोऽर्थवान्" इति, इति चेन्न, अत्राहुः—कपिलाय इत्यस्य कपिलं प्रीणयितुम् अनुकूलयितुं नस्याम इत्यर्थमादाय "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेन चतुर्थ्याः साधु-त्वेन प्रकृतप्रयोगसङ्गतिरिति ॥

पिलशब्दस्य बहुष्वर्थेषु साधारणत्वात् असाधारणाभिमताभिधेयस्योपादानाय आह "महामुनये" इति, मुनित्वं=ज्ञानवत्त्वम्, महत्त्वं चाप्रतिहतातीतानागतदर्शित्वं, तेन मुनि-साधारणरूपे ज्ञानेऽन्वितम्, परं चाप्रतिहतातीतादिकज्ञानशीलाय कपिलादेरर्थः ॥

[illegible] विशिष्टविषयकं महत्त्वं ज्ञाने ज्ञेयं, यथाहुर्विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्कराचार्याः ः कपिलाचार्य इति [illegible] नाम महाभागतश्चिन्तयेति महर्षिः [illegible] गू [illegible] इति ॥

एवं "कपिं प्राहुर्वै कपिलं ज्ञानमयं [illegible]" "महर्षिः कपिलाचार्यः" इति स्मृति-

[illegible]

[illegible]नये [illegible]ष्याय तस्य चासुरये । पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः

[illegible] [illegible]र्षित्वमेव प्रतीयते न मुनित्वं तथाप्यन्यत्रासाङ्कर्येण मुनित्वर्षित्वयो [illegible] द्विविधधर्मसद्भावादुभयव्यपदेशसम्भवेन न मुनित्वाभिधानहानिः ॥

[illegible] प्रथमा[illegible]चार्यं प्रणम्य "पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतं, प्रोवाचासुरये [illegible]निर्णयम्" इत्यभिहितं द्वितीयाचार्यमासुरिं नमति "मुनये शिष्याय तस्य चासुरये

[illegible]सांसिद्धिकज्ञानशीलत्वेन कपिलो महामुनिर्नवमासुरिरपि त्वौपदेशिकज्ञानवत्त्वेन [illegible]—"मुनये" इति, औपदेशिकज्ञानवत्त्वमेवास्य स्फुटयितुं विशिनष्टि—"तस्य शि[illegible] इति, [illegible]ज्ञानत्वेन कापिलशिष्यायेत्यर्थः

[illegible] पञ्चशिखाचार्येण "आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् [illegible] जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच" इति ॥

[illegible]नीम् "आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनं, पञ्चस्रोतसि निष्णातः [illegible], [illegible] पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः" इत्युक्तलक्षणं "जटा वह्निशिखारूपा [illegible], तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्मृतः" इत्युक्तनिर्वचनं वा [illegible] प्रणमति, "पञ्चशिखाय" इति ॥

[illegible]=[illegible]प्रकारेण आसुरिशिष्याय पञ्चशिखाय मुनये नम इति यावत्, तद्व [illegible] तथा—[illegible] ॥

[illegible] [illegible]सप्ततिनिर्मातारं प्रणमति—"ईश्वरकृष्णाय" इति, एतेन [illegible]निरूपितादिश्रवर्तित्वेनायं तत्त्वग्रामविनिर्णयः सुपादेय इति बोधितं भवति

१ '[illegible]' इति यास्कोक्तेः 'ऋषन्ति=जानन्ति—एतदर्थकेत [illegible] [illegible]मन्त्रदृष्टत्वमृषित्वं, तच्च [illegible], [illegible] मुनित्वं तच्च शौनकादिषु वर्तते, इत्येवमृषित्वमुनित्वयोरन्यत्रास[illegible] [illegible] कपिले मन्त्रदृष्टत्वज्ञानवत्त्वरूपयोरुभयोरपि धर्मयोः सद्भावाद् 'ऋषि [illegible], "सिद्धानां कपिलो मुनिः" इत्यत्र च मुनित्वेन व्यपदेश इति न [illegible] भावः। २ भागवत प्र० स्कं० अ० ३ श्लो० १०। ३ महाभा० प[illegible] [illegible]०१२. 'पञ्च [illegible]' विषयकेदारप्रणालिका यस्य तस्मिन् मनसि निष्णातः= [illegible], [illegible] नाम [illegible] "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयताऽत्यतिष्ठेयं; [illegible] पञ्चरात्रं पुरुषमेधं क्रतुमपश्यद्" इति शतपथोक्तः, तत्र विश[illegible] [illegible], [illegible] कोशान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति [illegible] "[illegible] वारुणिः" इत्यस्यामुपनिषदि 'स [illegible] [illegible]. पञ्च—"शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः [illegible]" इति श्रुतः शान्त्यादयो गुणा यस्मिन् स पञ्चगुणः, पञ्च[illegible] [illegible] पञ्चशिख इत्यर्थ इति त[illegible] [illegible]। ४ [illegible] श्लो० १६। ५ अयं च न साक्षात्कपिल[illegible] [illegible], [illegible] "[illegible]" इत्यत्रान्ते [illegible]

इह खलु प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन्
प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति प्रेक्षावताम्
अप्रतिपित्सितं तु प्रतिपादयन् नायं लौकिको
नापि परीक्षक इति प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत,

एवं लब्धशास्त्रार्थनामनिर्देशपुरस्सरमनेन प्रकृतशास्त्रोपादेयतां शिष्टाचारानुसरणं च प्रदर्श्य प्रतिपाद्यताहेतुभूतां प्रकृतशास्त्रस्यानन्यसाधारणाभिधेयवत्तां प्रेक्षावदपेक्षितां समर्थयितुं तथाऽऽरम्भणीयत्वं परीक्षकत्वं ज्ञापयितुं कारिकापीठिकामारचयति—"इह खलु" इत्यादिना ॥

इह=व्यवहारभूमौ—परीक्षकजनसंसदि वा, खलु इत्यव्ययमवधारणे, वाक्यालङ्कारे वा, [प्रति]पित्सितं=प्रतिपत्तुम्—अवगन्तुम् इष्टम्—अभिलषितं सन्दिग्धत्वेन सप्रयोजनत्वेन च [प्रमा]णागोचरम्, अर्थम्=अभिधेयं वस्तुतत्त्वं प्रतिपादयन्=वाग्व्यवहारेण स्वमनोगतं परत्र [बोध]यन्, प्रतिपादयिता=बोधयितोपदेष्टा, अवधेयवचनः=समादरपुरस्सरश्रवणीयवचनो भवति सर्वेषां, नेत्याह "प्रेक्षावताम्" इति, हेयोपादेयविवेकनिपुणधिषणानिचयवतामित्यर्थः ॥

यद्यपि 'प्रतिपित्सितं प्रतिपादयन्नवधेयवचनो भवति' इत्येतावतैव निर्वाहे 'प्रतिपादयिता' [इत्य]नावश्यकं 'तथापि स एव प्रतिपादयिता प्रेक्षावतामवधेयवचनो भवति यः खलु प्रतिपि[त्सि]तं प्रतिपादयन् वर्तते' इत्येवं वचोवैचित्र्यबोधनायेदमभिहितम् ॥

एतद्विपरीतस्तु प्रतिपादयिता नावधेयवचनो भवत्यपि तूपेक्ष्य इत्याह—"अप्रतिपित्सितं [तु]" इति ॥

पूर्वोक्तवैपरीत्यद्योतनाय तु—शब्दः, अप्रतिपित्सितम्=असन्दिग्धत्वेनाप्रयोजनत्वेन च जिज्ञा[साविषयीभूत]मर्थं प्रतिपादयन् वर्तमानस्तु जनः प्रेक्षावद्भिरुपेक्ष्येत=त्यज्येत—अश्रद्धेयवचनतया न [आद्रिय]तेत्यर्थः, उपेक्ष्यते—इति पाठे तु त्यज्यते इत्यर्थः, किं ज्ञात्वाऽनादृत्य इत्यत्राह—[ना]यं लौकिको नापि परीक्षक इति" इति, । लौकिकपरीक्षकजनविलक्षणोऽयं मतिविभ्रमशील [इति] ज्ञात्वेत्यर्थः, तदेवाह—"उन्मत्तवत्" इति ॥

तत्र लोके—सामान्यजनसमवाये भवो [illegible] न विद्वान् [illegible] लौकिकः—[illegible] इति यावत् परितः=सर्वतः—प्रमाणैस्तर्कैश्च च ईक्षते—पश्यति वस्तुतत्त्वं निश्चिनोति स परीक्षकः, [illegible] इत्यर्थः ॥

[illegible]—"लोक[illegible] लौकिका [illegible] परीक्षकाः, [illegible] परीक्षितुमर्हन्ति" इति ॥

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] ।

स [illegible]षां प्रतिपित्सितोऽर्थो यो ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थाय कल्पते, [illegible]स्मिन्[illegible]शास्त्रविषयज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वात् तद्विषयजिज्ञा[illegible] [illegible] "दुःखत्रयाभिघातात्" इति ॥

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥

एवं हि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येत यदि दुःखं नाम जगति न [illegible] [illegible] न जिहासितं, जिहासितं वाऽशक्यसमुच्छेदम्, अशक्यसमुच्छेदता [illegible] दुःखस्य नित्यत्वाद्वा तदुच्छेदोपायापरिज्ञानाद्वा,

---

[illegible] [illegible]पदेनानवधेयवचनो भवति यश्च प्रेक्षावज्जिज्ञासागोचर इत्याकाङ्क्ष[illegible]—"स चैषाम्" इति ॥

[illegible], योऽर्थो ज्ञातः सन् मननद्वारा परमपुरुषार्थाय=दुःखात्यन्तोच्छेदाय, १ [illegible] भवति स [illegible] एषाम्=प्रेक्षावतां प्रतिपित्सितः=जिज्ञासागोचर, इति=यत २ [illegible]जिज्ञासामवतारयतीत्यन्वयः ॥

[illegible] कथं पुरुषार्थसमर्थत्वं येन तस्य जिज्ञासागोचरत्वमित्यत्राह—"[illegible]" इत्यादि, [illegible]मभिप्रेतं यच्छास्त्रं तस्य यो विषयः—पञ्चविंशतितत्त्ववि[illegible] [illegible]ज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वात्=दुःखात्यन्तोपरमरूपपरमपुरुषार्थस्य स[illegible] [illegible] हेतुत्वादित्यर्थः ॥

[illegible] [illegible]पान् प्रकल्प्य तन्निराकरणेन कारिकां य[illegible]—"एवं हि" इत्यादिना, [illegible] यदीत्यनुरोधात् 'एवं हि' इति तर्हीत्यर्थकं, [illegible] जगति न [illegible] तर्हि [illegible] न जिज्ञास्येतेत्यन्वयः ॥

[illegible]—"सद् वा" इति, विद्यमानमपि तद् दुःखं यदि त्यक्तुमभि[illegible] [illegible] न जिज्ञास्येतेत्यर्थः ॥

[illegible]—"जिहासितं वा" इति, त्यक्तुमभीष्टमपि तद् दुःखं यदि पौ[illegible] [illegible] न जिज्ञास्येतेत्यर्थः ॥

[illegible]—"दुःखस्य नित्यत्वाद्" [illegible] [illegible] न यत्नापनेयत्वमित्यर्थः, साध[illegible]—"[illegible]" इति, कूटस्थनित्यत्वाभावेनापनेतुमर्हत्वेपि तद[illegible] [illegible]मित्यर्थः ॥

---

१ [illegible]विवेकज्ञानसाधनतत्त्वग्रामविनि[illegible] [illegible], [illegible] ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थसमर्थो यतोऽतो [illegible] [illegible]। २ नाम इति प्रसिद्धार्थकम्—पीढ [illegible] [illegible]। ३ दुःख[illegible]विवेकज्ञानजनकप्रकृतशास्त्रप्रतिपा[illegible] [illegible]।

यसमुच्छेदत्वेऽपि च शास्त्रविषयस्य ज्ञानस्यानुपायत्वाद्वा सुकरस्योपायान्तरस्य सद्भावाद् वा ।

तत्र न तावद् दुःखं नास्ति, नाप्यजिहासितम् इति, अत उक्तं "दुःखत्रयाभिघाताद्" इति, दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं, तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च ।

तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं च, वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनं सर्वं चैतद् आन्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखं.

तुरीयं विकल्पमाह—"शक्यसमुच्छेदत्वेऽपि" इति, अपनयनोपायपरिचयाद् दुःखस्याप- [illegible] शक्यत्वेऽपि प्रकृतशास्त्रविषयज्ञानस्य तदपनयनासाधनत्वाद् यदि विवेकज्ञानं साधनं न स्यात् [illegible]पि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येतेत्यर्थः ॥

पञ्चमं विकल्पमाह—"सुकरस्य" इति, । विवेकज्ञानापेक्षया सुकरस्यैतस्योपायान्तरस्य [illegible]मानत्वेन यदि विवेकज्ञानमन्यथासिद्धं स्यात् तदापि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येतेत्यर्थः ॥

आदिमं विकल्पद्वयमनङ्कुरयितुं कारिकांशं पातयति—"तत्र न तावद्" इत्यादिना ॥

कायिकमानसिकदुःखयोरेकीकरणेन दुःखत्रयाभिधानमित्याशयेनाध्यात्मिकं विभजते "तत्राध्यात्मिकम्" इति, आत्मानं=देहम् अधिकृत्य जायमानं [illegible] वातप्र- [illegible] ज्वरातीसारादि, तथाऽऽत्मानम्=अन्तःकरणमधिकृत्य जायमानं कामादिनिबन्धनं [illegible] सर्वमाध्यात्मिकमित्यर्थः, तदेवाह "शारीरं मानसं च" इति, "कामक्रोध" इति, [illegible]:=इष्टविषयाभिलाषः, क्रोधः=अनिष्टविषयद्वेषः, लोभः=सत्यपि धने तदादानेच्छा, मोहः= [illegible] विवेचनासामर्थ्यम्, भयम्=अनिष्टदर्शनजन्यत्रासः, ईर्ष्या=[illegible], [illegible]पाद:=[illegible] दौर्मनस्यम्, विषयविशेषादर्शनम्=[illegible] [illegible] इत्यर्थः, एते [illegible] [illegible] दुःखं [illegible] इत्यर्थः ॥

यद्यपि [illegible] दुःखं [illegible] ॥

[illegible] "सर्वं चैतद्" इति, शारीरं मानसं [illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]ोपायसाध्यं च दुःखं द्वेधा, आधिभौतिकम् आधिदैविकं च
[illegible]ाधिभौतिकं मानुषपशुसरीसृपस्थावरनिमित्तम्, आधिदैविकं
[illegible]विनायकग्रहावेशनिबन्धनम् ॥

[illegible]भेषजमदनदयादानविवेचनादयः साधनविशेषास्तैः साध्यत्वाद् निवर्तनीयत्वाद् दुः[illegible] तदाध्यात्मिकमित्युच्यते ॥

[illegible]ऽन्तरं दुःखं द्विविधं तथा बाह्यमपि द्विविधमित्याह—"बाह्योपायसाध्यं च द्वेधा" इति ॥

[illegible] ये दण्डच्छत्रमणिमन्त्रादयः साधनविशेषास्ते बाह्योपायास्तैर्निवर्तनीयं [illegible], तच्च द्विप्रकारमित्यर्थः ॥

[illegible]मुदिशति—"आधिभौतिकम्" इत्यादिना, तत्र भूतानि=जरायुजाऽण्डजस्वे[illegible]नि चौरवैरिकुक्कुरसिंहव्याघ्रमहिषपक्षिसर्पयूकादंशमशकवृश्चिकनक्रमकरवृक्षशिला[illegible]णि अधिकृत्य=निमित्तीकृत्य जायमानं यद्दुःखं तदाधिभौतिकं, यच्च [illegible]न् दिवःप्रभवान् वातवर्षातपशीतोष्णादीन् वा निमित्तीकृत्य जायते तदाधिदैविकमित[illegible]ह—"मानुष" इत्यादिना ॥

ननु भवतु मानसं दुःखमान्तरोपायनिवर्त्यं शारीरं तु ज्वरादि न तथा नहि [illegible] अपि तु बाह्या इति कथमान्तरोपायसाध्यत्वं शारीरस्य दुःखस्य, यद्यभिधीयेत [illegible] शरीरसंसर्गेणान्तरा इति तर्हि बाह्या मणिदण्डादयोऽपि कथं नान्तराः तेऽपि [illegible] एव दुःखं शमयन्ति न यत्र तत्र स्थिता इति चेत्, अत्रोच्यते=उपाया[illegible]न्तःप्रवेशाप्रवेशकृतविशेषमादाय भेदोऽवसेयः ॥

[illegible] सत्यं भेषजादयो बाह्यास्तथापि यथाऽन्तःप्रविष्टास्ते ज्वरादिकं शमयन्ति न [illegible]ऽन्तःप्रविश्य तथा कुर्वन्त्यपि तु बहिरवस्थिता एव तत्तद्दुःखमपनयन्तीत्यस्ति विशेष

[illegible] आन्तरोपायसाध्यत्वाद् इत्यत्र साध्यशब्दो जन्यपर्यायः, तथा च शरीराभ्य[illegible] धातुवैषम्यादयः कामादयो वा निमित्तविशेषास्तैः साध्यत्वाद्=जन्य[illegible] मानसं चान्तरमित्युच्यते, शरीरमनोबहिर्भूतसिंहव्याघ्रवर्षातपादिनिमित्तविशेषजन्यत्व[illegible] बाह्यमित्युच्यत इत्यर्थोऽत्र बोध्यः ॥

---

१ [illegible] शमयति, अम्बु चान्तर्गतं सत्पिपासामपनयति, भेषजं चान्तरं [illegible], [illegible] निर्मूलं करोति, दया च क्रोधमपनयति, दानञ्च लोभमुच्छिनत्ति, [illegible], [illegible] आन्तराः सन्तस्तत्तद् दुःखमपनयन्तीत्यान्तरोपाय[illegible] इति भावः । २ दण्डादिना कुक्कुरव्याघ्रादिजन्याधि[illegible] च यक्षादिजन्यस्याधिदैविकदुःखस्य निवृत्ति[illegible] । ३ ननु [illegible] तत्तद् दुःखमपनयन्ति, तथा मनोज्ञाऽन्न[illegible] शमयति, एवमयमागतो भेषजविशेषोऽपि हन्ते यद्वः सन्नन्तरम[illegible] तदुक्त व्यवस्थाऽनुपपत्त्याशङ्क्य जलाहरणादिकं घटसाध्यम[illegible]आह—"सत्यम्" इति, ।

तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते [illegible] तदनेन दुःखत्रिकेणाऽन्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रति[illegible]न्योऽभिघात इति

एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिज्ञासाहेतुरुक्तः,

यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःखं तथापि तदभिभवः शक्यः [illegible] प्रवेदयिष्यते,

यदुक्तं प्राक् 'न तावद् दुःखं नास्ति' इति, तदुपस्थितमित्याह—"तदेतद्" [illegible] रजोगुणपरिणामविशेषात्मकं निखिलजनानुभववेदनीयं तदेतद् त्रिविधं दुःखं [illegible] शक्यते—दुःखं नास्तीत्येवं निराकर्तुं न शक्यतेऽनुभवसिद्धस्यापलापायोगा[illegible] प्रथमविकल्पो निराकृतः,

द्वितीयं विकल्पं निराकर्तुमभिघातपदं व्याचष्टे—"तदनेन" इति ॥ तदनेन=अ[illegible]तेनानुभवसिद्धेन दुःखत्रिकेण सह यः चेतनाशक्तेः=[illegible]चेतनस्य पुरुषस्यानि[illegible] [illegible]सम्बन्धः सोऽभिघात इत्यर्थः ॥

दुःखस्य चेतनधर्मत्वं वारयितुमाह—"अन्तःकरणवर्तिना" इति, । कथन्तर्हि [illegible] सम्बन्ध इति चेद्, बुद्धितत्त्वप्रतिबिम्बितत्वेन [illegible] ॥

एतेन दुःख[illegible] [illegible] [illegible] इत्याह—"एतावता" इति, ए[illegible] अभिघातपदेन दुःखसंबन्धपर्यायस्य व्याख्यानेन, [illegible] प्रति [illegible] जिज्ञासाहेतुरुक्तः=अभिघाताद् इति हेतुपञ्चम्या यतो दुःखसंबन्धोऽनिष्टोऽस्त्यतस्त[illegible] [illegible]मित्यर्थः ।

ननु भवतु जिज्ञासा तथापि न शक्यनिरोधं तत् [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] "यद्यपि न" इति, यद्यपि दुःखं न सन्निरुध्यते=[illegible] तथापि तदभि[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थः, [illegible] [illegible] इत्याह—"[illegible]" इति,

एतेन [illegible] [illegible] इति बोध्यम्,

[illegible]

[illegible]

तस्मादुपपन्नं 'तदपघातके हेतौ' इति,

ननु दुःखत्रयस्यापघातकस्तदपघातकः, उपसर्जनस्यापि बुद्ध्या सं

निकृष्टस्य तदा परामर्शः,

[illegible] सत्येव भावोऽनागतावस्थावान् अव्यपदेश्य इत्याख्यायते, कारणव्याप

[illegible] सन् वर्तमानावस्थावान् उदित इत्युच्यते, नाशकसामग्र्या च का

[illegible] सन् अतीतावस्थावान् शान्त इत्युच्यते, तथा च दुःखस्यातीतावस्थीकर [illegible]

[illegible] नात्यन्तनाशः, नन्वेवं तर्कयितव्यं—यथाऽनागतावस्थं सूक्ष्मं कार्य्यं व्यापारे

[illegible] तथातीतावस्थमपि सूक्ष्मत्वाविशेषात्कथं न पुनः स्थूलावस्थमा [illegible]

इति, [illegible]भावाद्, यद्यतीतमपि कार्य्यं पुनर्वर्तमानं स्यात् तदा तदेवेदमिति कद [illegible]

[illegible] नोपलभ्यते चातो योग्यानुपलब्ध्याऽतीतव्यक्तेरनुन्मज्जनमेव नि

[illegible]:—"यथानागतवर्तमानयोः पूर्वपश्चिमता, नैवमतीतस्य तस्मान्नाती

[illegible]" इति,

[illegible] दुःखं तद् कीदृगिति विवेचनीयं न तावदतीतम्, उपभोगेनातिवाहितत्वात्

[illegible] क्षणान्तरे स्वयमेव नङ्क्ष्यमाणत्वाद्, नाप्यनागतं तत्सत्त्वे मानाभावाद् इति

[illegible]: "हेयं दुःखमनागतम्" इति, न च तत्सत्त्वे मानाभाव इति वाच्यं, याव

[illegible] यावच्चित्तमनागतदुःखाद्यनुमानात् स्पष्टं चैतत्—'सर्वं सर्वा

[illegible]' इत्यादिना योगभाष्य इति तत्रैव निरीक्षणीयम्, उपसंहरति—"तस्मादुपपन्नम्" इति,

[illegible] तदपघातके=दुःखत्रयाभिभावके हेतौ पुरुषाणां जि

[illegible] तद् युक्तमित्यर्थः ।

[illegible] कथं दुःखत्रयस्य परामर्शः, समास ऐकार्थीभावसत्त्वेनोत्त

[illegible] पूर्वपदार्थस्योपस्थितिविषयत्वाभ्युपगमेन केवलस्य पूर्वपदार्थस्य पृथगु

[illegible] दुःखत्रयाभिघातरूपसमासैकदेशस्य दुःखत्रयस्य परामर्शायोगादित्या

[illegible]—"[illegible]" इति, उपसर्जनस्य=समासे विशेषणीभूतत्वेन स्वातन्त्र्ये

[illegible] दुःखत्रयस्य, तदा=तदपघातकेऽत्यत्यसर्वनामतच्छब्देन, परामर्शः=

[illegible] ॥

[illegible] प्रधानपरामर्शित्वनियमात्कथं गुणीभूतस्य दुःखत्रयस्य पर [illegible]

[illegible]—"बुद्ध्या सन्निकृष्टस्य" इति, बुद्ध्या=मानस्या कल्पनया समाकृष्टस्य

[illegible]

[illegible] धर्मी, पा. ३ सू. १४ इति योगसूत्रव्याख्याने भाष्यकार

[illegible] । ३ योगसू. १६ पा. २ । ४ चित्तत्वम

[illegible] कार्य्यजननशक्तिमत्वात् वह्निवद् इत्यनुमाना

[illegible] । ६ 'पृथगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यं वा पृथगर्थानि [illegible]

[illegible] इति समर्थसूत्रे महाभाष्योक्तेः पृथगर्थानां विशेष

[illegible] एकार्थीभावात्यन्तमित्यभ्युपगमाद् ।

अथयातंकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपाद्यो नान्य इत्या॰

अत्राऽऽशङ्कते—"दृष्टे साऽपार्था चेद्" इति, ।

अयमर्थः—अस्तु दुःखत्रयं, जिहासितं च तद् भवतु, [illegible]त्रयहानं, सहतां च शास्त्रगम्य उपायस्तदुच्छेत्तुं तथाप्यत्र [illegible]युक्ता जिज्ञासा,

दृष्टस्यैवोपायस्य तदुच्छेदकस्य सुकरस्य विद्यमानत्वात्,

एतदुक्तं भवति—न तच्छब्देनात्र पूर्वाभिहितं दुःखत्रयं परामृश्यतेऽपितु [illegible] [illegible]मात्रं यद् दुःखत्रयं तदेव परामृश्यते, एवंविधस्थले बुद्धिविशाया एव [illegible] [illegible]त्, यथाहुः प्रदीपकाराः—"उत्तरपदार्थान्तर्गतस्याऽपि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या [illegible]मर्शो यथा राजपुरुषोपमित्युक्ते कस्य राज्ञ इति" ॥

ननु भवतु दुःखत्रयोच्छेदके हेतौ जिज्ञासा तथापि कथं प्रकृतशास्त्रविषयजिज्ञा॰ [illegible]यविकल्पं निराकुर्वन् समाधत्ते—"अथयातकश्च" इति, योऽन्यथासिद्धः [illegible] [illegible]शास्त्रप्रतिपाद्यस्तत्त्वविवेक एव दुःखोच्छेदको हेतुरिति युक्ता तत्र जिज्ञासेत्यर्थः ॥

प्रथमं विकल्पं निराकर्तुमेवकारव्यावर्त्यमाह—"नान्य" इति ॥

नान्य इत्येव [illegible]शङ्कामुपपादयति—"अत्राशङ्कते" इति, अत्र=नान्यो दुः॰ [illegible] इत्यंशे ॥

[illegible]मवतारयन् शङ्कास्वरूपमाह—"दृष्टे साऽपार्था चेद् इति" इति, दृष्टे॰ [illegible] उपाये भेषजादौ दुःखोच्छेदके हेतौ सम्भवे सति, सा=पूर्वोक्ता [illegible] [illegible] अपार्था=निरर्थिका इत्यर्थः ॥

एतदेव स्पष्टयितुमाह—"अयमर्थः" इति, दृष्टे साऽपार्था इति [illegible]

तदेवाभिप्रायमाह—"अस्तु" इत्यादिना, [illegible] दुःखत्रयं, भवतु च तद् [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तथाच लौकिकानामाभाणकः—"अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्र
इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेद्" इति

सन्ति चोपायाः शतशः शारीरदुःखप्रतीकारायेषत्करा भिषजांवरैरुप

मानसस्यापि सन्तापस्य प्रतीकाराय मनोज्ञस्त्रीपानभोजनविलेप

ङ्कारादिविषयप्राप्तिरुपायः सुकरः,

एवमाधिभौतिकस्य दुःखस्य नीतिशास्त्राभ्यासकुशलतानिरत्ययस्था

ध्यासनादिः प्रतीकारहेतुरीषत्करः,

[illegible] दुष्कराचरणं न योग्यमिति लोकसंवादेनापि सिद्धमित्याह—"तथा इति, लौकिकानां=लोकव्यवहारविदां प्राकृतानां जनानाम्,—आभाणकः=प्रसिद्धप्रवाद इ[illegible] [illegible]—'अर्के" इति, । यथा मधुकामस्तदन्वेषणाय पर्वतं प्रस्थितः [illegible] मार्ग एव अर्कवृक्षे मधु विन्देत तर्हि पर्वतं किमर्थं किन्निमित्तं गच्छेतापि तु न ग[illegible] [illegible]=अभिलषितवस्तुनः संसिद्धौ=अनायासेन निष्पत्तौ सत्यां पुनस्तन्निष्प[illegible] [illegible] यत्नं को विद्वाननुतिष्ठेन्न कोपीत्यर्थः ।

[illegible] सुकरा उपाया इत्याकाङ्क्षायां सुकरान् दृष्टोपायानाह—"सन्ति" इ[illegible] [illegible]=वैद्यैश्चिकित्साकुशलैर्धन्वन्तरिचरकप्रभृतिभिः शारीरदुःखापनोदायोपदिष्टा श[illegible] [illegible]=अनायाससंपाद्याः—सुकरा विद्यन्त इत्यर्थः । शारीरदुःखप्रतीकारकरं [illegible] मानसतापप्रतीकारकरं सुकरमुपायमाह—"मानसस्यापि" इति, त[illegible] [illegible]पानसदशनचन्दनविलेपनवसनभूषणात्मकविषयप्राप्तिरूप [illegible]मित्यर्थः ॥

[illegible]प्रतीकारकरमुपायमाह—"एवम्" इति, आधिभौतिकस्य दुःखस्य [illegible] नीतिशास्त्राभ्यासकुशलता=[illegible] दूरतः परिवर्ज्याः, "नादण्ड्यो [illegible]," इत्यादि[illegible]नीतिशास्त्राभ्यासनिपुणता, तथा निरत्ययस्[illegible]=निरापनिरुपद्रवपरिलोपेतमणिमन्त्राद्यन्तर्हितगिरिदुर्गादिरूपस्थानावलम्बनादि [illegible] इत्यर्थः ॥

[illegible]—"तथा" इति, मणिमन्त्रौषधाद्युपयोगः="दोषोपसर्गप्रभव [illegible] समभिद्रवन्ति, गुणैः समुपेतैः सकलैरुपेतं यः पद्मरागं प्रयतो बिभर्ति" इ[illegible] [illegible] तत्तदुपद्रवविद्रावकत्वस्मरणात्, मन्त्रानुष्ठानस्य च [illegible] 'कृष्णामरीचसिन्दूरमधुगोरोचनाकृतम् । अञ्जनं सर्वदेवा [illegible] इत्यादिनौषधस्यापि तत्तदुपद्रवविद्रावकताभिधानाच मणिमन्त्रौषधाद्यु [illegible] प्रतीकारहेतुरित्यर्थः ॥

[illegible] पाठ तु—[illegible], इति वाचो वाच्यः, वस्तुतस्तु जैमिनीयसूत्र[illegible] [illegible] पथा यथा मध्वर्थिनः पर्वतं न गच्छेयुरित्यभि [illegible] इत्येवमुक्तत्वाद् अर्के—इत्येव पाठः साधीयान् ।

तथाऽऽधिदैविकस्यापि दुःखस्य मणिमन्त्रौषधाद्युपयोगः सुकरः प्रती-
रोपाय इति ॥

निराकरोति—"न" इति, कुतः—'एकान्तात्यन्ततोऽभावाद्'
ान्तः=दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावः, अत्यन्तः=निवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनु-
दः, तयोरेकान्तात्यन्तयोरभाव एकान्तात्यन्ततोऽभाव इति, षष्ठीस्थाने
र्वविभक्तिकस्तसिः,

एतदुक्तं भवति—यथाविधिरसायनादिकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्रा-
ोगेऽपि तस्य तस्याध्यात्मिकादेर्दुःखस्य निवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्वं,
वृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनादनात्यन्तिकत्वम्, इति सुकरोऽप्यैकान्तिकात्य-
ाकदुःखनिवृत्तेर्न दृष्ट उपाय इति नापार्था जिज्ञासेत्यर्थः,

यद्यपि दुःखममङ्गलं तथापि तत्परिहारार्थत्वेन तदन्वयातो मङ्गलमेवेति
क्तं शास्त्रादौ तत्कीर्तनमिति ॥ १ ॥

लौकिकेनोपायेन नाभिलषितदुःखनिवृत्तिः [illegible] 'न' इति कारिकांशमवता-
ति—"निराकरोति न इति" इति, । 'न' इति पदेन 'साऽपार्था' इत्यनुषङ्गमनुवदतीत्यर्थः ॥
लौकिकोपायनिराकरणे हेतुं पृच्छति 'कुत' इति,
न दुःखनिवृत्तिमात्रमभिलषितमपि त्वैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः, सा च दृष्टोपायात्
[illegible] कारिकागतं हेतुमाह—"एकान्तात्यन्ततोऽभावाद्" इति, दुःखनिवृत्तेरैकान्ति-
[illegible] नियमेन भवनशीलत्वम् आत्यन्तिकत्वं च भविष्यद्दुःखानुत्पत्तिः,
। च—दृष्टोपायाद् एकान्तात्यन्तदुःखोच्छेदाभावात् दृष्टे हेतौ जिज्ञासा नापार्थेत्यर्थः,
[illegible] दर्शयति—'एकान्त' इत्यादिना,
[illegible]—"एतदुक्तं भवति" इत्यादिना, 'रसायनादि' इति, [illegible]
[illegible] ।
[illegible]—"इति सुकरोऽपि" इति, [illegible]
[illegible] दुःखनिवृत्तेर्न [illegible] जिज्ञासा न
[illegible]र्थः ।
एतेन 'न दृष्टात्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्' इति साङ्ख्यसूत्रं संगृहीतम् ॥

---

१ [illegible]
[illegible] । १ । ४ । ४४ । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
([illegible]) ।

स्यादेतद्—मा भूद् दृष्ट उपायो वैदिकस्तु ज्योतिष्टोमादिः संवत्सरपर्यन्तकलापस्तापत्रयमेकान्तमत्यन्तं चापनेष्यति,

श्रूयते हि 'स्वर्गकामो यजेत' इति ।

स्वर्गश्च—

"यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्,

ननु "मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात्फलदर्शनाच्छ्रुतितश्च" इति साङ्ख्यसूत्राच्छास्त्रादौ मङ्[illegible] [illegible]त् 'प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्, एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनि[illegible] [illegible]भिः' इतिवचनेन प्रशस्ताचरणस्यैव मङ्गलपदार्थत्वादत्र शास्त्रादौ दुःखेत्यप्रशस्तो[illegible] [illegible]थमाचरितमित्याशङ्कामपाकरोति—"यद्यपि" इत्यादिना ॥

[illegible]दिति द्वितीयकारिकामवतारयितुं मीमांसकाशङ्कामुत्थापयति—"स्यादेतद्" [illegible] उपायो दुःखनिवृत्तेर्हेतुर्माभूत्=नास्ति इति यदभिहितमेतत्स्याद्=भवतु नाम वैदिकस्तु [illegible] दुःखत्रयमत्यन्तम् अपनेष्यति=दूरिकरिष्यतीति पुनरपि विवेके जिज्ञासाऽपार्था इत्यर्थः [illegible]पेक्षया वैदिकस्य सुकरत्वमाह—'संवत्सरपर्य्यन्त' इति, अनेकजन्माभ्यासप[illegible] [illegible]पेक्षयाऽल्पकालसाध्य इत्यर्थः ॥

वैदिक[illegible] तापत्रयापनोदकत्वे प्रमाणमाह—"श्रूयते हि स्वर्गकामो यजेत" ।

ननु स्वर्ग[illegible]भिलाषवान् यागेनेष्टं स्वर्गं संपादयेदित्येव श्रुत्या बोध्यते नतु या[illegible] [illegible] दुःखनिवृत्तिं संपादयेदित्याम्नायते तत्कथमेतत्प्रकृतार्थे प्रमाणमित्याशङ्क्यैतादृशदुः[illegible] [illegible] नामान्तरं स्वर्गं इत्याशयेन स्वर्गं लक्षयति—"स्वर्गश्च" इति, स्वर्गश्च इति=इति श्रु[illegible] [illegible] दुःखनिरोधी सुखविशेष इत्यग्रिमेणान्वयः ॥

[illegible]विशेषस्य स्वर्गपदार्थत्वं इतिपदसूचितामर्थवादरूपां श्रुतिमाह—"यन्न दु[illegible] [illegible]' इति, दुःखेन न सम्भिन्नं=दुःखसम्पर्कविधुरं—दुःखासम्मिश्रमिति,

ननु किमिदं दुःखासम्मिश्रत्वं, न तावद्दुःखासामानाधिकरण्यम्—असम्भवाद्, नहि [illegible] दुःखाधिकरणमात्मान्तःकरणं वा ततोऽधिकरणान्तरं स्वर्गस्येति सम्भवः, [illegible] तद्, अस्मदादिसुखस्यापि तथात्वेन विशेषाभावाद् नहि नः सुखं दु[illegible] [illegible] मनो विशिष्यत इति चेद्, अत्रोच्यते—इतरविशेषणसहकारेण लौकिक[illegible] [illegible]विशेषबोधनेनाभिधानेनोक्तदोषाभावात्, तथाहि—यथा लौकिकं [illegible]निबन्धनविशादानुपत्तं न तथेदम् अपि तु—'दुखेन न संभिन्नम्' इ[illegible] [illegible]निबन्धनदुःखासम्मिश्रमित्यर्थः ॥

---

१ (स. अ. १. १) [illegible] मा भूद् एतद्=वक्ष्यमाणं तु स्यादित्यर्थोऽत्र [illegible] 'यन्न दुःखेन संभिन्नम्' इति [illegible]मिति केचित्, स्मृतिरियमिति विज्ञानभिक्षवः, [illegible] श्रुतिरियमिति मादृशाः, । ४ नै[illegible] [illegible] दुःखाधिकरणं, साङ्ख्यादिनतेऽन्तःकरणमधिकरणमित्यर्थः । ५ त[illegible] [illegible] । ६ इदं=स्वर्गपदाभिधेयं सुखम् ।

इत्याद्यास्मत्प्राकाट्यिकदुःखानुपपं
ोपनीतं=सामीप्यमात्रं ननु साध-

शाश्वतीकं भवति नेदं तथाविषम-
र्त्योऽप्येतेन चिरकालस्थायित्वा-

। समं भवति न तथेदं मन्तमपि
एवंविधं यत् स्वर्गादिपदुःखास-

श्रौ या वैदिकप्रवादपौराणिकवाक्यप-
ोच्यते, यथा हि वेद 'च ॥ ... ...   लोके शान्ति तेषामेतानि ज्योतींषि
ाणि' तथा 'यत्र ज्योतिरजस्रं पुण्यलोकं जयति' इति, यदि वेनिदानपुराणोक्तस्वर्ग मेव-
इति मतान्तरेण स्वर्गपदार्थमभिधाय 'अथवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभर्ण मेतदेव स्वर्गं
तरस्तादिप्यनुभूयमानं दुःखतापवर्जितोष्णशुत्पिपासादिसमस्तद्वन्द्वरहितमं इत्यादिनिर्देशेन
स्वर्गपदार्थोऽभिहितः, । अयं यदन्यद्वर्णनीयं मदेतन्नूतंपथनमायानापरोऽभिधास्यते ॥
हिकतोपायेनैतद्विषं दृष्टोऽपास्मि तस्मात्वगिरो दुःखनिवृत्तिस्त्वौदु मिदा मत्तोऽन्यद्वके-
—"न च" इति. तथ स्वर्गः स्वर्गनः=स्थोऽदोःशाःस्यदा सुखसाधं=सुखेऽम्बरावे-
दोषेन दुःखेन सह दुःखं स्थोति न सुखेदुःखोद्भवद्धेत्वर्थः ॥
यद् " यद् तथैव कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते " इति

[illegible]

नचैष क्षयी, तथाहि श्रूयते "अपाम सोमममृता अभूम" इति,

तत्क्षये कुतोऽस्यामृतत्वसम्भवः,

तस्माद् वैदिकस्योपायस्य तापत्रयप्रतीकारहेतोर्मुहूर्तयामाहोरात्रमा-

सवत्सरादिनिर्वर्तनीयस्यानेकजन्मपरम्परायाससम्पादनीयाद्विवेकज्ञाना-

त्वात्पुनरपि व्यर्था जिज्ञासेत्याशङ्क्याह—

दृष्टवदानुश्रविकः, स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः,

तद्विपरीतः श्रेयान्, व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानाद् ॥ २ ॥

श्रुत्या कर्मजन्यस्वर्गस्य क्षयित्वश्रवणेन कथं 'नच अस्तम्' इत्यनेनाक्षयित्वाभिधान-शङ्कां प्रतिक्षिपति—"नचैष क्षयी" इति,

क्षयित्वाभावे प्रमाणमाह—"अपाम सोमम्" इति,

"अपाम सोमममृता अभूमाऽगन्म ज्योतिरविदाम देवान्, किन्नूनमस्मान् कृणवद-किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य" इति हि समग्रो मन्त्रः, इयं च श्रुतिर्भगवता गौडपादाचा-व्याख्याता कदाचिदिन्द्रादीनां देवानां कल्पं आसीत् कथं वयममृता अभूमेति, वि-यस्माद्वयम् अपाम सोमम्=पीतवन्तः सोमं तस्माद् अमृता अभूम=अमरा भूतवन्त-किञ्च अगन्म=गतवन्तो—लब्धवन्तो ज्योतिः=स्वर्गमिति, अविदाम देवान्=दिव्यान्-तवन्तः, एवं च 'किन्नूनमस्माँस्तृणवदरातिः'=नूनं=निश्चितं किम् अरातिः=शत्रुरस्मान्-करिष्यतीति, 'किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य'=धूर्तिः=जरा हिंसा वा किं करिष्यति अमृतमर्त्यं

नन्वनया श्रुत्या स्वर्गिणाममृतत्वमेवाभिहितं न स्वर्गस्याक्षयित्वमित्यत आह—"-क्षये" इति, स्वर्गस्य प्रक्षये सति अमृतत्वासम्भवाद् अमृतत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या स्वर्ग-यित्वं कल्पनीयमित्यर्थः,

एवं चामृतत्वश्रुतिविरोधात् "तद्यथेह" इत्यादिश्रुतिर्न स्वार्थपराऽपि तु विधेयसंन्य-ज्ञानफलप्रशंसार्थं निन्दार्थवादरूपेति बोधितम्,

कर्ममीमांसकाशङ्कामुपसंहरति—"तस्माद्" इति, तस्माद्=उपदर्शिताद् हेतोः वैदि-कायस्य तापत्रयनिराकरणकारणस्य विवेकज्ञानरूपादुपायात्सुकरत्वात्पुनरपि विवे-जिज्ञासा व्यर्थेत्यन्वयः,

वैदिकस्य सुकरत्वे हेतुमाह—"मुहूर्त" इति, तत्र मुहूर्तमात्रनिर्वर्तनीयं सन्ध्योपा-यामनिर्वर्तनीयं पितृयज्ञादि, मासनिर्वर्तनीयं मासाग्निहोत्रादि, संवत्सरनिर्वर्तनीयं -होमादि, इत्यर्थः,

विवेकज्ञानस्य दुष्करत्वे हेतुगर्भितं विशेषणमाह—"अनेकजन्मपरम्परायाससम्पादनी

---

१ दृष्टवदे—इति, दृष्टवद्—इति च पाठान्तरमपि सम्यक् । २ कल्पः=समाजः -रः । ३ छन्दस्त्वादत्र शरीरस्यार्थो व्यत्ययेन च बहुत्वे एकवचनं, तथाच—मरणरहित-कं करिष्यति नास्तीत्यर्थः । ४ अनेकजन्मपरम्परायां यो ज्ञानसाधनानुष्ठानाभ्यास-सम्पादनेन सम्पादनीयादित्यर्थः ।

गुरुपाठादनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः, एतदुक्तं भवति-श्रूयत एव परं न केनापि क्रियत इति, तत्र भव आनुश्रविक इति, तत्र प्राप्तो इति यावत्,

आनुश्रविकोपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यो वर्तत इति,

ऐकान्तिकाऽऽत्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्, यद्यपि चाऽऽनुश्रविक इति सामान्येनाभिहितं तथापि कर्मकलापाभिप्रायं द्रष्टव्यं विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात्,

---

आनुश्रविकशब्दस्य योगार्थं प्रतिपिपादयिषुरनन्तरार्थकत्वमनुपसर्गस्य [illegible] तम, "गुरुपाठाद्" इति, गुरूच्चारणानन्तरमित्यर्थः,

[illegible] स्फुटयति—"एतदुक्तम्" इत्यादिना, विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकब्रह्मादिगुरुपरम्परया श्रूयते यः स वेद इत्यर्थः,

अपौरुषेयत्वमाह—"न केनापि क्रियत" इति, भारतादिवत् केनापि निर्मित इत्यर्थः,

तत्र भव इत्यत्र भवपदस्य जन्यार्थकत्वं वारयितुमाह—"तत्र प्राप्त" इति, वेदे उपलभ्य यावत्, तदेवाह—"तत्र ज्ञात" इति, वेदबोधित इत्यर्थः,

वेदमात्रविहित एव वेदबोधित उपाय आनुश्रविकशब्देन गृह्यते, नेत्याह—

'कर्मकलाप' इति, ज्योतिष्टोमप्रभृतियागसमूहो य आनुश्रविकः सोऽपि लौकिकेनोपायेन इत्यर्थः,

केनांशेन साम्यमित्यपेक्षायामाह—"ऐकान्तिक" इत्यादिना, ऐकान्तिकदुःखोपरमसाधनत्वा-भावस्य उभयत्रापि लौकिके वैदिके चोपाये तुल्यत्वादित्यर्थः,

एतेन "अविशेषश्चोभयोः" इति साङ्ख्यसूत्रार्थो दर्शितः ।

ननु 'दृष्टवदानुश्रविकः' इत्यनेन सामान्येन वैदिकोपायमात्रस्य दृष्टतुल्यताभिधानेन सर्व- विहित तत्त्वविवेकज्ञानरूपोपायस्यापि दृष्टतुल्यत्वमभिधानाद् [illegible] समाधत्ते—"यद्यपि" इति, आनुश्रविकपदेनात्र कर्मकलापरूप एव वैदिकोपायो गृह्यते न वैदिकोपायमात्रमित्यर्थः,

आनुश्रविकोपायमात्रग्रहणे दोषमाह—"विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वाद्" इति, सामान्येन [illegible] विवेकज्ञानस्यापि वैदिकोपायत्वात् तस्यापि दृष्टोपायतुल्यत्वमभिहितं स्यात्, तदनिष्टमित्यर्थः,

---

१ आनुश्रविक [illegible] कर्मकलाप [illegible], 'कर्मकलाप [illegible]' इति [illegible] । [illegible] 'गुरुपाठाद्' इति [illegible] । [illegible] । ५ [illegible] ।

[illegible] सप्रत्यवमर्ष" इति। स्वल्पः सङ्करः—[illegible] प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुनाऽपूर्वेण, [illegible] कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः

[illegible] प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये स विप-[illegible] यावदसावनर्थं सूते तावत् सप्रत्यवमर्षः—प्रत्यवमर्षेण=सहि-[illegible] इति.

[illegible] हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पाप-[illegible] दुःखवह्निकणिकाम्।

[illegible] सङ्करशब्दार्थमाह—"स्वल्पः सङ्करः ज्योतिष्टोमादि" इति, [illegible] प्रधानीभूतधर्मस्य यः पशुहिंसादिजन्येनाप्रधानीभूताधर्मेण सह सामा-[illegible] संसर्गः स सङ्कर इत्यर्थः, पुण्यापेक्षयाऽल्पत्वेन च स स्वल्पः, [illegible] प्रकृतार्थो विवृत इत्यर्थः,

[illegible] प्रायश्चित्तेन सोऽल्पेन इत्याशयेन सपरिहारपदं व्याचष्टे—"[illegible]" इति, [illegible] इत्यर्थः।

[illegible]—"अथ" इति, अथ=यदि प्रमादतः=आलस्यात् प्रायश्चित्तमपि [illegible] ज्योतिष्टोमजन्यस्वर्गभोगकाले सः सङ्कराख्यः [illegible] तथापि=एवं सति, असौ-हिंसाजन्योऽधर्मः यावत्-[illegible] सूते=उत्पादयति तावत्=तत्पर्यन्तं सप्रत्यव-[illegible] भोक्तव्यमित्यर्थः। तदेवाख्यातुं सप्रत्यवमर्षपदं [illegible]—"[illegible]" इति,

[illegible]—"मृष्यन्ते हि" इति, हि-शब्दः वैदिकपौराणिकप्रसिद्धिद्योतनार्थः, पुण्य-[illegible] कुशला य इन्द्रादयस्ते हिंसाजन्यस्वल्प-[illegible] मृष्यन्ते=सहन्ते हि=प्रसिद्धमेतदित्यर्थः।

[illegible] यागानुष्ठानमित्यपेक्षायाम् "कुशलस्य [illegible] स्वर्गोऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यति" [illegible]—अयं स्वल्पः सङ्करः कुशलस्य=महतः

[illegible] विद्वान् मुक्तसंशयः" [illegible] २ 'यावदसावनर्थं सूते तावत् सप्रत्यवमर्ष' [illegible] अयं सूते=जनयति [illegible] सप्रत्यवमर्ष इति [illegible] सामानाधिकरण्यं व्याकुर्व-[illegible]।

न च "मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन बाध्यत इति युक्तं,

विरोधाभावात्, विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते न चेहास्ति कश्चिद् विरोधः भिन्नविषयत्वात्।

तथाहि 'न हिंस्याद्' इति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यनेन वाक्येन च पशुहिं-

---

पुण्यकर्मणः अपकर्षाय=क्षयाय न अलं=पर्याप्तः, कस्मात्, हि=यतः से=यागानुष्ठातुः कुशलं=पुण्यात्मकं कर्म दीक्षणीयादिदक्षिणान्तसाध्यं बहु विद्यते यत्र प्रधानकर्मणि अयं स्वल्पः सङ्करः सोऽन्तर्भूतः तत् स्वर्गेऽपि स्वर्गादल्पं दुःखसंभेदं करिष्यतीति । एवं स्वल्पदुःखसंभेदेन महत्सुखं न त्याज्यमिति याज्ञिकाशयः ।

यागादेरविशुद्धियुक्तत्वमक्षम्यमाणस्य कर्ममीमांसकस्याशङ्कामुत्थाप्य निराकरोति—"न च मा हिंस्याद्" इति ।

[illegible]कर्ममीमांसकस्यायमाशयः—सामान्यशास्त्रं हि विशेषसामान्यद्वारा विशेषमुपस्थापयति (?) विलम्बेन प्रवृत्तत्वाद् दुर्बलं तद्, विशेषशास्त्रं तु साक्षादेव विशेषमुपस्थापयद[illegible]प्रबलं तद्, एवं च यथा प्रबलेन "अश्वस्य पदे जुहोति" इति विशेषशास्त्रेण [illegible] पदहोमविधानपरेण "आहवनीये जुहोति" इति होममात्रस्याहवनीयाधारत्वविधानपरस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधात् सामान्यशास्त्रस्य तदितरपरत्वेन संकोचः, तथाऽग्नीषोमीयपशुहिंसाविधायकेन विशेषशास्त्रेण हिंसानिषेधपरस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधात् सामान्यशास्त्रस्य यागीयहिंसातिरिक्तहिंसाविषयत्वेन संकोच आवश्यकः, एतन्मूलकमेव सामान्यशास्त्राद्विशेषशास्त्रं प्रबलमिति न्याय इति ।

न च पुनरिष्टमिति (?) हेतुमाह—"विरोधाभावाद्" इति, यदि प्रबलविरोधिना दुर्बलं बाध्यते किन्तु नास्ति विरोधे [illegible] कश्चिद् विरोधो भिन्नगोचरत्वादित्याद्युक्तमित्यर्थः ।

भिन्नविषयत्वमेव दर्शयति—"तथाहि" इति निषेधेन हि 'हिंसा पुरुषानर्थकरी' इत्येव बोध्यते न तु 'हिंसा यागोपकारिणी न' इत्येवमपि, एवं पशुमालम्भविधायकेनापि "हिंसा यागोपकारिणी" इत्येव ज्ञाप्यते न तु 'हिंसा नानर्थकरी' इत्येवमपि, एवं च भिन्नविषयत्वान्न विरोध इत्यर्थः ।

ननु न हिंस्यादित्यत्र [illegible] हिंसानर्थहेतुरिति [illegible] अक्रत्वर्थं च [illegible] 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यत्र [illegible] [illegible],

---

१ [illegible]

२ [illegible] अ. १ पृ. ११

[illegible]: [illegible]हेतुत्वाभावः, तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात्,
[illegible]योः कश्चिद् विरोधोस्ति, हिंसा हि पुरुषस्य
[illegible] [illegible]पकारिष्यतीति.

[illegible]विधिनिषेधयोर्विषयोधितानर्थहेतुत्वक्रत्वर्थत्वाभ्यां
[illegible] [illegible]—"तथासति" इति, तथासति=अर्थद्वयस्वीकारे सति,
[illegible], [illegible] मीमांसकैदुंष्टत्वस्थापनादित्यर्थः,
[illegible] तु न कश्चिद् विरोध इत्याह—"नचानर्थहेतुत्व" इति,
[illegible]—"हिंसादि" इति, दोषम् आवक्ष्यति=सम्पादयिष्यतीत्यर्थः।

[illegible]—[illegible] समाम्नातं पश्वालम्भनं क्रत्वर्थतामेवास्य गमयति नत्वपनयति
[illegible]: पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुत्वं तेनास्तु निषेधात्पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुता विधेश्च क्रत्व-
[illegible] [illegible]विरोधावकाशः ।

[illegible]—यथा "आमतर्क कोष्ठे वर्ष हन्ति" इति वाक्यस्येष्टसाधनत्वं विषयः "कण्ठे
[illegible] [illegible] करोति" इति वाक्यस्यानिष्टसाधनत्वं विषय इति विषयभेदादुभयोरविरो-
[illegible] [illegible]नर्थहेतुत्वं विषयः पश्वालम्भनवाक्यस्य च क्रतूपकारकत्वं विषय इति
[illegible]विरोध इति ।

[illegible] [illegible]निष्टजनकत्वे आलभेतेत्यत्र बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपस्य
[illegible] [illegible]रिति चेद्—

[illegible] [illegible] विज्ञानभिक्षवः—"वैधहिंसाजन्यानिष्टस्येष्टोत्पत्तिनान्त-
[illegible]दुःखाजनकत्वरूपस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यं-
[illegible] । ननु [illegible]हिंसाया एव पापजनकत्वमिति, तदसत्, सङ्कोचे प्रमाणा-
[illegible], [illegible] युद्धादौ ज्ञातिवधादिप्रत्यवायपरिहाराय प्रायश्चित्तश्रवणात्,
'[illegible] दुःखमिश्रं, ग्रसीषमंमधर्मात्व किम्पाकफलसन्निभम्' इति
[illegible], 'अहिंसन् सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तहिंसा-

---

[illegible] 'न हिंस्याद्' इति निषेधवाक्यस्यार्थद्वयं पशुमालभेत इतिवाक्यस्य त्वर्थद्वयं
[illegible] [illegible] [illegible]बलवदनिष्टाजनकत्वेष्टसाधनत्वरूपार्थद्वयस्य बोधनादित्या-
[illegible]—"[illegible]" [illegible] २ अ. १ सू. ७ । ३ अन्तरा—इत्यव्ययं विनार्थकम्—अन्तरा=
[illegible], नान्तरीयं नान्तरीयकम्, इष्टोत्पादकयत्नानुनिष्पादनीयं,
[illegible] नान्तरीयकं [illegible] तदिष्टोत्पत्त्यविनाभूतमिष्टोत्पत्तिसहभूतं वा दुःखं तदितरदुःखा-
[illegible]इत्यर्थः, दुःखं नैतद् अन्यथा लौकिकपाकादिकर्मणो धूमादि-
[illegible], [illegible] [illegible]पातादिदुःखजनकत्वात्, राज्यप्रापककर्म-
[illegible], इत्यादि दुःखाजनकत्वं न स्यात्, एवं न हिंसाजन्यप्रत्यवा-
[illegible]विनाभूतत्वेन तद्दुःखजनकत्वेपि तदितरदुःखाजनकत्वाद्भवति
[illegible]इति न विधव्यतिः ।

निष्फलेष्टसाधनत्वमेव यक्ति न तु वैधहिंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं योगवार्त्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् इति।

मिश्र—इष्टसाधकापेक्षया हिंसाजन्यानिष्टस्याल्पत्वेन बलवदनिष्टाजनकत्वरूपविध्यर्थस्याक्षतेर्नात्र विध्यर्थस्यानुपपत्तिरिति।

वस्तुतस्तु—अङ्गविधीनां विनियोगमात्रतात्पर्यकत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधने तात्पर्याभावान्न काचिदनुपपत्तिरिति।

अयं भावः—यो हि पुरुषप्रवर्तकः प्रधानविधिस्तेन इष्टसाधनत्ववत् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि तात्पर्यतो बोध्यते 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्याद्यङ्गविधयस्तु न पुरुषप्रवर्तकाः अपि त्वङ्गानां प्रधानविनियोगतात्पर्यकाः तत्सिद्धये इष्टसाधनत्वमेव तात्पर्यगत्या तैः प्रतिपादनीयं तस्मिन् प्रतिपादिते किं तदिष्टमित्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात्क्रतूपकार एवान्वयगम्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावोऽपि, एवं चानर्थहेतुत्वाभावस्य विधिनाऽस्पृष्टत्वात् 'विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः' इति न्यायावतारोऽप्यत्र न भवतीति बोध्यम्।

नन्वेवं क्रत्वन्तर्गता हिंसापि निषेधविषयत्वेनानर्थहेतुरित्यापातं तथा च तन्मध्ये निषिद्धाचरणेन कथं न क्रतोर्वैगुण्यमिति चेद्—

अत्र ब्रूमः—यथा 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इति कलञ्जभक्षणप्रतिषेधस्य क्रतुप्रकरणेऽनाम्नानात् क्रतुधर्मत्वाभावेन यजमानकर्तृककलञ्जभक्षणेन न क्रतोर्वैगुण्यं तथा हिंसानिषेधस्यापि क्रतुधर्मत्वाभावेन हिंसयापि न क्रतोर्वैगुण्यं,

तथाचाहुर्भट्टपादाः 'यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत्, न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः' इति, ।

न चैकत्रेष्टहेतुत्वानिष्टहेतुत्वयोरेकत्र विरोधाद् वैधापि हिंसाऽनिष्टहेतुरिति वाच्यम्। मधुविषसंपृक्तभोजने परकीयकमनीयरमणीरमणे चोभयोः समावेशदर्शनेन विरोधाभावात्।

१ पा. २ सू. ३४। कार्यत्वमिष्टसाधनत्वं वा विध्यर्थो न पुनरनिष्टाननुबन्धित्वमपि, [illegible] [illegible] [illegible] इति बोध्यम्। २ [illegible] ३ [illegible] अ. २ पा. ४ सू. ११ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible]

[illegible] निषेधस्य [illegible] तदोषलिप्सोरेव लोघान्यस्य श्येनयागादौ [illegible] रागान्धस्यैव प्रवृत्तिर्नेतरस्येति न प्रवृत्तिविरहः।

[illegible] पतिगमनवेणीप्रवेशनादावात्माहुत्यङ्के सर्वस्वारयज्ञे [illegible] दर्शितमित्याहुः।

[illegible] दानजनितफले रागवशात्प्रवर्तते [illegible] रागवशात्प्रवर्तते, इयाँस्तु विशेषः—द्रव्यव्यया- [illegible] हिंसादौ तु [illegible] न हिंस्यात् इति शास्त्रप्रमाणिकेत्याहुः।

[illegible] यागादौ प्रवृत्तिरिति तत्त्वम्, एतच्च 'कुश- [illegible]' इत्यादि [illegible] पूर्वं न्यक्कृतम्।

[illegible] क्रतुधर्मत्वेन क्रत्वर्थ इत्याख्यायते यस्तु कस्य चित् [illegible] पुरुषार्थ इत्यभिधीयत इति हि मीमांसकसमयः, [illegible] पुरुषार्थत्वात् 'यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषे- [illegible]' इति [illegible] निषेध्या न क्रत्वर्था, अत एव 'नानृतं वदेत्' इति [illegible] पुरुषार्थत्वे सत्यपि पुनर्दर्शपौर्णमासप्रकरणे 'नानृतं वदेत्' इति [illegible], यदि हि पुरुषार्थोऽपि निषेधः क्रत्वर्थो भवेत् तर्ह्येकेनैव [illegible] 'पुरुषार्थांश एव हिंसाया न हिंस्यादिति प्रतिषेधात्' इति [illegible] परिमितः च, तथा च न यागीयहिंसाविषयत्वं निषेध- [illegible]।

[illegible] यदि 'यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषेध्यम्' इति नियमः सुस्थिरो [illegible] प्रतिषेधस्य पुरुषार्थस्यापि क्रत्वर्थत्वदर्शनान्नियमस्य [illegible] —[illegible] मांसभक्षादिपुरुषार्थमपि स्थितः। प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः [illegible] इति।

---

१ [illegible] 'गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रय' इत्युप- [illegible] पठित्वाऽन्ते 'नास्तिक्यं चोपपातकम्' इत्येवं याज्ञवल्क्ये- [illegible] स्पष्टत्वादिति भावः। २ बृहद्वैयाकरणभूषण- [illegible]। ३ [illegible] पत्या सहैकचित्यारोहणं, वेणीप्रवेशनं=अन- [illegible], आदिना हिमालयगलनरूपमहाप्रस्थानगमनम्, आत्माहु- [illegible]—[illegible] स्वर्गकामस्य विहितः क्रतुविशेषः, तत्र हि आर्भवस्तोत्रकाले [illegible] इति [illegible] यजमानेनात्माहुतिप्रदानेन मर्तव्यमिति [illegible], 'गर्भ [illegible] समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात्' अ. १० पा. [illegible]। ४ न्यायविद्याभरणकारा अद्वैतानन्दाः। ५ प्रभा- [illegible] 'ननु चोहि' इति। ६ येन दृष्टान्तोपन्यासेन भामती- [illegible] तद्दृष्टान्तोपन्यासेन प्रभाकरोक्तं दूषयति 'अत [illegible]' इत्यादिना।

[illegible]
[illegible]
[illegible] रागवशात्प्रवृत्तिरित्याहुः ।

[illegible] यागजनितफले रागवशात्प्रवर्तते [illegible] रागवशात्प्रवर्तते, इयाँस्तु विशेषः--द्रव्यव्यया- [illegible] हिंस्याद् इति शास्त्रप्रामाणिकेत्याहुः ।

[illegible] यागादौ प्रवृत्तिरिति तत्त्वम्, एतच 'कुश- [illegible]' इत्यत्र [illegible] पूर्वत्र व्यक्तीकृतम् ।

[illegible] स क्रतुशेषत्वेन क्रत्वर्थ इत्याख्यायते यस्तु कस्य चित् [illegible] स पुरुषार्थ इत्यभिधीयत इति हि मीमांसकसमयः, [illegible] पुरुषार्थत्वात् 'यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषे- [illegible]' [illegible] हिंसा अनेन निषेध्या न क्रत्वर्था, अत एव 'नानृतं वदेत्' इति [illegible] पुरुषार्थरूपे सत्यपि पुनर्दर्शपौर्णमासप्रकरणे 'नानृतंवदेत्' इति [illegible] संगच्छते, यदि हि पुरुषार्थोपि निषेधः क्रत्वर्थो भवेत् तर्ह्येकेनैव [illegible], स्पष्टं चैतत् 'पुरुषार्थाया एव हिंसाया न हिंस्यादिति प्रतिषेधात्' इति [illegible] कल्पतरौ परिमले च, तथा च न यागीयहिंसाविषयत्वं निषेध- [illegible]

[illegible]--[illegible] यदि 'यदर्थो निषेधस्तदर्थमेवनिषेध्यम्' इति नियमः सुस्थिरो [illegible] प्रतिषेधस्य पुरुषार्थस्यापि क्रत्वर्थत्वदर्शनानियमस्य [illegible], यदाहुः--[illegible] पुरुषार्थमपि स्थितः । प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् इति ।

---

१ [illegible] 'गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रय' इत्युप- [illegible] न इति मध्ये पठित्वाऽन्ते 'नास्तिक्यं चोपपातकम्' इत्येवं याज्ञवल्क्ये- [illegible] स्पष्टत्वादिति भावः । २ बृहद्व्याकरणभूषण- [illegible] । ३ सहगमनं=पत्न्याः पत्या सहैकचित्यारोहणं, वेणीप्रवेशनं=अन- [illegible] प्रयागमरणम्, आदिना हिमालयगमनरूपमहाप्रस्थानगमनम्, आत्माहु- [illegible]--[illegible] स्वर्गकामस्य विहितः क्रतुविशेषः, तत्र हि आर्भवस्तोत्रकाले '[illegible]' इति [illegible] प्रदाय यजमानेनात्माहुतिप्रदानेन मर्तव्यमिति [illegible], एवं 'न [illegible] समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात्' अ. १० पा. [illegible] इति [illegible] व्यक्तम् । ४ ब्रह्मविद्याभरणकारा अद्वैतानन्दाः । ५ प्रभा- [illegible] 'ननु योहि' इति । ६ येन दृष्टान्तोपन्यासेन भामती- [illegible] मीमांसकसाहाय्यकमाचरितं तद्दृष्टान्तोपन्यासेन प्रभाकरोक्तं दूषयति 'अत [illegible]' इत्यादिना ।

('पशुमालभेत' इति विधेर्विशेषविषयत्वात् साम•
वलम्बते) इति, "न हिंस्यादित्युत्सर्गं अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति चापवाद इ
मिथानं कथं सङ्गच्छेत, नहि सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रविषयानवप्रवेशे बाधो दृष्टचरो नाम।

अयं भावः—यत्र हि सामान्यविधिना विशेषविहितस्यार्थस्याऽपि विषयीकरणं तत्र हि बाध्यबाधकभावो भवति यथा 'आहवनीये जुहोति' इति सामान्यविधिना होममात्रस्याहवनीयान्वयविधानपरेण पदहोमस्यापि विषयीकरणाद् 'अश्वस्य पदे जुहोति' इति पदहोमान्वयविशेषविधिना सामान्यविधेर्बाधः, इह तु भवन्मते न हिंस्यादिति निषेधेन क्रत्वर्थहिंसाया अविषयीकरणेन कथं तयोर्बाध्यबाधकभावाभिधानम्।

तत्सिद्धमेतद्—न हिंस्यादितिनिषेधः क्रत्वर्थहिंसामपि विषयी करोतीति।

सत्यप्यनयोः सामान्यविशेषभावे विषयभेदान्न विरोध इति न बाध्यबाधकभाव इत्यभिहितं प्रागिति नात्र किञ्चिद्वचनीयम्—

यनु नानृतं वदेद् इति पुनराम्नातं तत्तु 'यथा क्रतुमध्ये निषिद्धकलञ्जभक्षणेन न क्रतोर्वैकल्यमपि तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायस्तथा निषिद्धानृतवदनेपि न क्रतोर्वैगुण्यमिति न मन्तव्यमपि त्वत्रानृतवदने दर्शपौर्णमासापूर्वमेव वैगुण्यान्न स्यादित्यवश्यमत्र वर्जनीयमनृतवदनम्' इत्यर्थकं, न तु 'सामान्यनिषेधः पुरुषार्थ एव न क्रत्वर्थ' इत्याशयकम्।

तथा चाहुस्तन्त्रवार्तिककाराः "दर्शपौर्णमासयोरनृतं वदन् नरकं च प्राप्नुयाद् दर्शपौर्णमा-

---

१ अ. ग्र. पा. ३ सू. २५। २ ननु 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' अ. ४. पा. ३ सू. ५ इति जैमिनीय एकस्य वस्तुनः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वे विनियोजकवाक्यभेदस्य नियामकत्वकथनात् सर्वत्रोभयार्थतेत्याशङ्कानां प्रत्याह "क्रत्वर्थहिंसाया" इति। वस्तुतस्तु ब्राह्मणहननसुरापानादिनिषेधानामुभयार्थत्वोपगमेन 'दीक्षितो न ददाति न जुहोति' इत्यादौ प्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वेपि प्रतिषेध्यानां दानादीनां पुरुषार्थत्वाभ्युपगमेन च प्रतिषेधप्रतिषेध्ययोः समानविषयत्वनियमः न सार्वत्रिक इति बोध्यम्। ३ अ. प्र. सू. २ शास्त्रदीपिकाकारोक्तिरियम्। ४ सामान्यविषयकत्वमुत्सर्गत्वम्=विशेषविषयकत्वं चाऽपवादत्वम्। ५ अ. ३ पा. १ सू. २५ भाष्यवार्त्तिकोक्तिरियम्। ६ यत्र हि सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रविषयं क्रोडीकरोति यथा—'आद् गुण' इति सामान्यशास्त्रं 'वृद्धिरेचि' इति विशेषशास्त्रविषयं गङ्गौघ इति, तत्रैव बाध्यबाधकभावो नान्यत्रेत्यर्थः। ७ नन्वेवं सामान्यविशेषभावसत्त्वात्कथं न बाध्यबाधकभाव इत्याशङ्क्याह "सत्यपि" इति, यथा सत्यपि सामान्यविशेषभावे लिङः सीयुटो न "सुट् तिथोः" इति सुटा बाधो, लिङः सीयुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात्, तथाऽत्रापि विषयभेदान्न बाध्यबाधकभावः। ८ अ. ३ पा. ४ विधिनां संयोगान्तात् १. ३. इतिसूत्रे कुमारिलस्वामिनः।

[illegible] ज्ञातव्यम् ।

[illegible]—[illegible] सामान्येन निषेधस्तस्योनर्थार्थत्वे सत्यपि तन्निषेधातिक्रम पु० [illegible] विशेषेण क्रतुप्रकरणे निषेधस्तदतिक्रमे च क्रतोरपि वैगुण्य-[illegible] निषेधस्य सामान्यतयोनर्थार्थत्वेपि विशिष्य क्रतुप्रकरणेऽ-[illegible] पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोर्वैगुण्यमिति ।

[illegible] क्रत्वर्थपुरुषार्थनिषेधबोधकतया क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वापत्त्या स्वात-[illegible] स्यादिति चान्यत्र, अविशेषेण प्रतिषेधे वैरूप्याभावात्

[illegible]—[illegible] (यदि हि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपविशेषेणोद्दिश्य प्रति-[illegible] प्रतिषेध्योरस्थापितक्रतुपुरुषगोचरस्वात्प्रतिषेधस्य, यदा [illegible] प्रतिषेधः क्रियते तदास्य किं वैरूप्यं, तद् यथा—या भोजनार्थं मांसोपा[illegible] [illegible] तस्यामुभयथामप्यविशेषेण प्रतिषि[illegible] [illegible], इतरथा तत्रापि भोजनाङ्गता पुरुषार्थता च प्रतिषे-[illegible] स्यात्, तस्मात् यैव काचित् येन केनापि प्रकारेण प्रसक्ता हिंसा [illegible] सामान्येन प्रतिषिध्यते) इति ।

[illegible] "[illegible] विधेयत्वे प्रतिषेधगोचरः स्याद् विधेयत्वे तु [illegible] निषेधस्तद्विरोधाद् हिंसान्तराण्यवलम्बत" इत्यभिहितं [illegible] विरोधाभावेन च न बाध्यबाधकभाव इत्येवं [illegible]—

[illegible] "[illegible] नास्ति विरोधो ज्योतिष्टोमविधिस्तु साङ्गं प्रधानं [illegible] हिंसायामवतरन्तं निरुणद्धि" इत्यभिहितं, तदपि [illegible] साङ्गस्यानन्य बलवदनिष्टाजनकत्वबोधनेऽपि स्वरूपानिष्टाजनकत्वबोधना-[illegible] पूर्वं समाहितत्वेन न पुनः समाधानीयम्—

[illegible] तु वैधी प्रवृत्तिरिति वैधहिंसाया न प्रत्यवाय-[illegible]) इति [illegible] निरस्तं वेदितव्यं, हिंसाया वैधत्वेपि विधिनेष्टोत्पत्तिनान्त-[illegible] ।

---

१ [illegible]—यथाश्रुतमिति तदर्थः । २ पूर्वपक्षे प्राप्ते इति [illegible] पुरुषार्थनिषेधत्वे च पुरुषार्थत्वात् [illegible] । ४ [illegible] द्वितीयसूत्रे पार्थसारथिमिश्राः । ५ [illegible] । ६ क्रतुपकारकत्वपुरुषानर्थहेतु-[illegible] । ७ एतेन=विधिना विधेयस्य बलवदनिष्टाजन-[illegible] इत्यर्थः । ८ विधिना वेदेन या विहित[illegible] हिंसा न वैधहिंसा ।

रोहतां व्रीह्यादिभावेन प्रादुर्भाव) इत्याशङ्कायाम्

(ग्राह्याद् हिंसानुग्रहात्मकज्योतिष्टोमस्य धर्मत्वावधारणाच्च वैदिकं कर्माशुद्धम्) इत्येवं शङ्करा-चार्य्यैर्यागस्याविशुद्धियुक्तत्वविरहाभिधानं तदपि भट्टपथसंरक्षणमात्रं न व्यासाशयानुगुणं, योगभाष्ये भगवता व्यासेन स्पष्टं यागादेः शुक्लकृष्णत्वप्रतिपादनेन धर्माधर्मात्मत्वाभिधानेनात्र तद्विपरीताशयवर्णनस्यायुक्तत्वाद् ।

कस्तर्ह्यत्र व्यासाशयानुसारी सूत्रार्थ इति चेच्छ्रूयतामवधानेन—छान्दोग्ये इष्टादिकर्मकारिणां प्रेत्य धूममार्गेण चन्द्रलोकमारूढानां तत्र यावत्कर्मफलं भुक्तभोगानाम् "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त" इत्यादिना पुनरवरोहमाम्नाय तदनु कथमवरोहन्तीत्याकाङ्क्षायाम् आकाशवायुधूमेघसमतामासाद्य वर्षधाराद्वारा भूमिं प्रविश्य व्रीहियवाद्यन्नसंसर्गिणो भूत्वा भक्षणद्वारा रेतःसिक्पुरुषयोगेन शुक्रमधिष्ठाय मिथुनीभावद्वारा स्त्रियोनौ प्रविश्य रमणीयाचरणशीला ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कुत्सिताचरणशीलाश्च शूकरादियोनिमापद्यन्त इत्यभिहितं, तत्र स्वर्गादवरोहतां यो व्रीहियवादिरूपः स्थावरभाव आम्नातः स किं तेषां व्रीह्यादिरूपेणोत्पत्तिरुतान्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमिति संशये—

"त इह जायन्त" इति जनिश्रुतेर्मुख्यमेव व्रीह्यादिरूपेण तेषां जन्मेति प्राप्ते "अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापाद्" इति सूत्रेण (अन्यैर्दुराचारैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमेव न मुख्यं जन्म) इत्येवं सिद्धान्तिते, पुनः "शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर" इति स्थावरभावस्य पापफलत्वेन मनुना स्मरणात् कथं पापफलमशुद्धं व्रीह्यादिभावमवरोहन्तः प्राप्नुयुरिति, न च व्रीह्यादि-

---

१ काम्येष्वपि विधिरेव प्रवर्तको न फलं तस्य विध्यधीनोत्पत्तिकत्वेन यागापेक्षाभावाद्, विधिस्तु यागार्थानन्निरूपितत्वाद् यागमनुष्ठापयतीति युक्तं, यदि च विधिरप्रवर्तकः काम्येषु स्यादिति नैव्यनाप्यविधेया स्यात् तस्यामपि फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः, साध्यप्रधानसाध्यत्वात्फलस्य-पश्यति हि 'तद्गुणेन तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा' इति, ततश्चाग्नीषोमीयहिंसायामपि विध्य, भावेन निषेधविषयत्वात् तद्युक्तस्य ज्योतिष्टोमस्याप्यनर्थत्वापत्तेः 'कोर्थो यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः' इति भाष्यानुपपत्तेरित्येवं शास्त्रदीपिकायां व्यक्तम् । २ अ. ३ पा. १ सू. २५ । ३ पञ्चमप्रपाठके दशमखण्डे । ४ रेतः=शुक्रं—वीर्य्यं 'सिञ्चतीति' रेतःसिगित्यर्थः । ५ "त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त" इति जनिश्रुतेरित्यर्थः ६ अ. ३ पा. १ सू. २४ 'पूर्ववदभिलापाद्'=यथा पूर्वत्र "वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा वर्षति" इत्यादौ वाय्वादिसंसर्गमात्रं तथात्रापि व्रीह्यादिसंसर्गमात्रमेव न मुख्यं जन्म, कुतः पूर्ववदभिलापाद्—आकाशादिमेघपर्य्यन्तवत् केवलतद्भावाभिलापाद्—यत्र हि मुख्यमवनिर्देशस्तत्र तत्प्रापनभूतं कर्माभिलप्यते 'रमणीयचरणाः कपूयचरणा' इति, इह चाकाशादिस्वरूपमात्रं कर्मातो न मुख्यं जन्मेत्यर्थः ।

[illegible], [illegible] ॥ २०

[illegible] , तथाच कथमशुद्धं पापफलं तेषां व्रीह्यादि-[illegible] "अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्" इति सूत्रम्, अस्यायमर्थः—पापफलत्वेनाशुद्धं [illegible] न शङ्क्यं, कुतः शब्दात्=वेदात् तथाप्रतीते-[illegible] ।

[illegible]—द्विविधो हि स्थावरभावः—एको व्रीह्यादीनधिष्ठाय तदभिमानित्वरूपोऽपरश्च [illegible], तत्राद्यो व्रीह्याद्यभिमानेन तदवच्छेदेन दुःखभाक्त्वसद्भावात्पापफलरूपः, [illegible]" इति स्मरणं, द्वितीयस्तु तदभिमानाभावेन न पापफलत्वरूपः, [illegible] पुनर्जन्मग्रहणे द्वारभूतो व्रीह्यादिसंश्लेषरूपः, समानेपि [illegible] "[illegible] स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इतिवदभिमानाभावेन न [illegible], अत एव व्रीह्यादिषु छिद्यमानेषु कण्ड्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च [illegible] न संसर्गिणो, यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन् पीड्य-[illegible] प्रसिद्धः, संसर्गिणां तदभिमानित्वे तु व्रीह्यादिदहनाद्ये तेषां देहिनामप्यु-[illegible] पुनस्तेषां जन्माभिधानं न संभवेत्,

[illegible] पापफलाभावेन नाशुद्धं तदिति सिद्धम् ।

[illegible] यदि कर्मेति तस्यानिष्टमपि फलं कल्प्यत इत्यतो मुख्यमे-[illegible]—

"अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्" इति सूत्रम्,

[illegible] तथापि न तत्फलं व्रीह्यादिजन्म कुतः शब्दात्—"यावत्संपातमु-[illegible]" इति श्रुतौ यावदिति शब्दात् "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययं तस्मा-[illegible] लोकाय कर्मणे" इति श्रुतौ यत्किंचेह कर्म कृतं तस्यान्तं प्राप्येति शब्दाच्चेहा-[illegible] तत्र भोगेन क्षयित्वश्रवणात् यागाङ्गहिंसाजन्यपापप्रयुक्तं [illegible] ।

---

१ [illegible] व्रीह्यादिसंसर्गिणः । २ व्रीह्यादिभावा-[illegible] योनिं प्रविश्य गर्भाशयगतानामुत्तरत्र 'रमणीयचरणा' इत्येवं मुक्तवतामपि [illegible] । ३ [illegible] समानेपि जीवेश्वरयोरन्तःकरणसंसर्गे देहसंबन्धे वा तयोरेको [illegible] सन् साक्षितया प्रकाशते एवं समानेपि [illegible] दुःखमनुभवन्तीतरे तु तत्संसर्गिणो न तत्प्र-[illegible] । ४ [illegible] लोकं फलोपभोगाय येन कर्मा-[illegible] । ५ अयं नरो यत्किंचिदिह लोके कर्म करोति [illegible] लोकाय एति=गच्छतीत्यर्थः ।

दिभ्यो दुःखधारा श्रुतिपुराणादिषु वर्णिता सङ्गता भवति ।

पञ्चशिखाचार्य्यैरपि 'स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पमनुभविष्यति' इति वाक्येन स्वर्गभोगसमय एव हिंसादिजन्यपापप्रयुक्तोऽल्पो दुःखप्राप्तिरूपोऽपकर्षोऽभिहितो न स्वातन्त्र्येण ।

एवं च यागीयहिंसाफलस्य दुःखस्य स्वर्ग एव भुक्तत्वान्न तत्प्रयुक्तं व्रीह्यादिजन्मापि तु सञ्चितसुकृतदुष्कृतवशेन पुनर्जन्मग्रहणाय द्वारभूतः व्रीह्यादिसंश्लेषरूप एवाभ्युपेय इति ध्येयम् ।

केचित्तु "शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन् याति" इति श्रुत्यनुसारेणेश्वराधिष्ठितानामेव जीवानामारोहावरोहौ भवत इति स्थिरीकृत्य (ननु अशुद्धं नरकाद्यवरोहि पापिशरीरगतं तत्र परमेश्वराधिष्ठानं नोचितमिति चेन्न शब्दात्=नहि शब्दसिद्धेऽर्थे तर्कविरोधो दूषणमित्यर्थः) इत्येवं सूत्रार्थयन्ति ।

अन्ये तु—यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात् तथा च कथं योग्यदेह इति चेन्न शब्दात्="देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति" इ त देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम्, अन्नस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिरन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात्, तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवान्नम्, इत्येवं व्याचक्षते ।

यत्तु—अस्मिन्नेव सूत्रे श्रीभाष्ये रामानुजाचार्य्यैः "स्वर्गोपभोगफलमिष्टादिकमेवाशुद्धं=पापमिश्रम् अग्नीषोमीयादिहिंसायुक्तत्वात् अत इष्टादीनां पापमिश्रत्वेनाशुद्धियुक्तानां स्वर्गेऽनुभाव्यं फलं स्वर्गेऽनुभूय हिंसांशस्य फलं व्रीह्यादिस्थावरभावेनानुभूयते स्थावरभावं च पापफलं स्मरन्ति "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" इति, अतो व्रीह्यादिभावेन भोगायानुशयिनो जायन्ते इत्याशङ्क्याभ्युपगम्य तन्न कुतः शब्दात्=अग्नीषोमीयादेः संज्ञपनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुतया हिंसात्वाभावशब्दात्, पशोर्हि संज्ञपननिमित्तां स्वर्गलोकप्राप्तिं वदन्तं शब्दमामनन्ति "पशो हिंसितः पशुर्दिव्यदेहो भूत्वा स्वर्गं लोकं याति" इति, शब्दार्थं कुर्वन्ति "हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति" इत्यादिकम्, अतिशयिताभ्युदयसाधनभूतो व्यापारोऽल्पदुःखदोऽपि न हिंसा प्रत्युत रक्षणमेव, तथा च मन्त्रवर्णः "न वा उ एतन् म्रियसे न रिष्यसि देवान् इदेपि पथिभिः सुगेभिः, यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु" इति, चिकित्सकं च

---

१ स्वमतेन सूत्रस्यार्थद्वयमभिधाय मतान्तरेणार्थान्तरमाह—'केचित्तु' इति=विज्ञानामृतकारा विज्ञानभिक्षव इत्यर्थः । २ अणुभाष्यकारा वल्लभाचार्य्याः । ३ संज्ञपनम्—आलम्भनं, हिंसनमित्यनर्थान्तरम् । ४ यजु॰ अ. २३ मं. १६ 'हे अश्व यत् त्वमस्माभिः संज्ञप्यसे एतत् [illegible] न म्रियसे=मरणं न प्राप्नोषि न च रिष्यसि=विनश्यसि, वैं—उ—निपातौ पादपूरणे, अपि तु सुगेभिः=सुगमैः 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्डः, पथिभिः=देवयानमार्गैः देवान् इत्=प्रति गच्छसि, यत्र लोके सुकृतः=पुण्यात्मानो यन्ति=गच्छन्ति दुष्कृतश्च न गच्छन्ति तस्मिन् लोके [illegible] देवस्त्वा दधातु=स्थापयतु' इति मन्त्रार्थः ।

[illegible]

[illegible] यागीयहिंसाजन्योऽपि भवति तथेति कथं न इ[illegible] ,

[illegible] तन्न तदनुग्राहकं यत्र भवति छेदनादि तदेव छिदिधा-

[illegible], [illegible] न हिंसनीयानुग्रहरहितं यत्प्राणवियोजनं सैव हिंसेति कल्पयि-

[illegible], [illegible] यागीयपशोः 'हिरण्यशरीर' इत्यादिवचनानुसारेण स्वर्गप्राप्तिः प्रतीयते

[illegible], [illegible] श्येनादिवत्प्रतीयमानस्याप्यर्थस्योपगमाद् 'न वा

[illegible] प्रतिपाद्यं तु तदाऽऽलम्भस्याहिंसात्वं स्तुत्यर्थमारोप्यत इत्येवमुचितं

[illegible] हिंसात्वावश्यम्भावाद्) इत्येवं न्यायविद्याभरणे दूषितत्वादश्रद्धेयमेव।

[illegible]—यागीयहिंसायाः पश्वनुग्रहार्थत्वेन प्रत्यवायकरत्वाभावं ब्रुवतां श्रीभाष्यकाराणां

[illegible] धर्मः परपीडाकरश्च व्यापारोऽधर्मः' इत्येव धर्माधर्मयोर्निर्वचनमभिमतं

[illegible], [illegible]—तपःस्वाध्यायजपादीनां परानुग्रहकरत्वाभावेन धर्मत्वाभावप्रसङ्गाद् ,

[illegible] परपीडाकरत्वाभावेनाधर्मत्वाभावप्रसङ्गाश्च, परकीयरमणीमनःसन्तोषाय परकी-

[illegible] विहितव्यापारस्य धर्मत्वं निषिद्धव्यापारस्य चाधर्मत्वमित्ये-

[illegible] स्पष्टं चैतत्—

" [illegible] धर्मत्वं पीडातश्चाप्यधर्मता, २४३
[illegible] परस्त्रीव्यभिचारादौ नोभयं भवेत् ,
[illegible] गुरुदारातिगामिनां २४४
[illegible] धर्मः प्रसज्येत भूयसी ह्युपकारिता"

इत्यादिना [illegible] इति तत्रैव निराकरणीयम्।

[illegible]—[illegible] यागीयहिंसाया अहिंसात्वापादनेपि सोमोच्छिष्टभक्षणस्य सौत्रा-

[illegible] सुरायग्रहणादीनां चानुच्छिष्टभक्षणत्वासुराग्रहणत्वाद्यापादनस्य वक्तुमशक्यत्वात् तत्प-

[illegible] यागादिरविशुद्धिगुरुत्वविरहाभिधानमित्यपि ते प्रष्टव्याः,

---

१ [illegible]—"विशुद्धिक्षयाऽतिशययुक्तः" इति, हिंसात्वे सति गुरुत्वदोषसम्भवः

[illegible], अयमेव समीचीनो दुष्प्रधर्षणः परिहारः, अतः श्येनाभि-

[illegible] व्यापारो रक्षणम् अनर्थोदर्को

[illegible] सुदर्शनाचार्यैः। २ अर्थवादवाक्यानां न स्वार्थे

[illegible] प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपे तात्पर्ये प्रामाण्यमिति कर्म-

[illegible] प्रामाण्यमिति प्रथमाध्यायतृतीयपादेऽ-

[illegible]। ३ [illegible] परस्यात्मनो वा

[illegible], [illegible] न परोपकारापकाराभावाद् धर्मा-

[illegible] 'गुरुदारातिगामिनश्च धर्मः स्यादित्याह 'श्रोत्रतः'

[illegible] तथाप्युपकारभूयस्त्वाद् धर्म

[illegible]।

प्रलोभ्य स्वकीयहिंसायां प्रवर्तितः सः, प्रवृत्तस्य च तस्या... ६

भारते यदि च हिंसनीयानुग्रहकरव्यापारस्यैव प्रत्यवायकरत्वं नेतरस्येत्यभ्युपेयेत तर्हि कथमेतत्संगच्छेत, तदवश्यं चैतन्मन्तव्यं यद् यागीयापि हिंसाऽनर्थजनिकेति ।

एवं विचख्नुगीतेऽपि "अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः, संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता, सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्" इति हिंसां निन्दित्वा "पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं मतम्" इत्येवं सात्त्विकं यजनमेवाभिहितं न हिंसादिमिश्रम् ।

तथा पितापुत्रसंवादेऽपि "तातैतद् बहुशोऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि, त्रयीधर्ममधर्माढ्यं न सम्यक् प्रतिभाति मे" इत्यादिना यागादेरधर्मयुक्तत्वमभिहितं भारते ।

तुलाधारजाजलिसंवादेऽपि व्यासदेवेनाहिंसैव समनुवर्णिता भारते ।

एवं च स्पष्टार्थकव्यासवचोविरुद्धं शाङ्कराणां रामानुजीयानां माध्वानां च व्याससूत्रार्थवर्णनमसमीचीनमिति निष्पन्नम् ।

अन्ये तु—'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यत्राऽऽलम्भनं न हिंसनं किन्तु स्पर्शः, अग्निहोत्रप्रकरणपठिते 'वत्समालभेत' इति वाक्ये स्पर्शार्थकत्वनिर्णयाद्, हिंसा स्वङ्गयागविशसनप्रकारोपदेशाभ्यामाक्षेपलभ्या. एवं चाक्षेपलभ्यार्थेन विरोधेपि वेदस्याप्रामाण्यप्रसक्त्यभावेन तत्संकोचे न मानम्, अन्यतराप्रामाण्यभीत्या हि सङ्कोच इत्येवं व्यवस्थापनेन 'न हिंस्याद्' इति सामान्यविधेः सङ्कोचं वारयन्ति ।

ननु 'यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा, यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः' 'या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिँश्चराचरे, अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ' इति मनुवाक्यैर्यागीयहिंसाया अहिंसात्वबोधनेन पापाभावप्रतिपादकैः (निन्दाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यभिव्यङ्ग्यनिषेधवाक्यबोध्यप्रवर्तनाबाधः स्वविषयप्रवृत्तिविषये धात्वर्थे सामान्यतोऽनर्थ-

---

१ शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे २७२ एतदध्याये "तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा । तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद् हिंसा न यज्ञिया" इत्येतदष्टादशे श्लोके 'यज्ञियापि हिंसा न धर्माय' इति स्पष्टमभिधानात् तद्विरुद्धं व्याससूत्रार्थवर्णनं समीचीनमिति भावः । २ महाभा० मोक्षध० अ० २६५ श्लो० ५ । ३ मध्वाचार्यैरपि 'हिंसात्वात्पापसम्भवाद् दुःखं भवत्विति चेन्न शब्दविहितत्वाद्' 'हिंसा स्वर्थदर्शिका या तु तयानर्थो ध्रुवं भवेद्, वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथञ्चन' इत्येवं व्याससूत्रार्थकरणात् तदीयोऽप्यर्थः शाङ्करभाष्यानुसारीति भावः । ४ शाब्दिकमनुपाकारनयोक्तिनयः । ५ विशसनं=हननं, तत्प्रकारोपदेशश्च "हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः" इत्यादिश्रुत्युक्तो बोध्यः । ६ अ. ५ श्लो. ३९ । ७ अ. ५ श्लो. ४४ । ८ 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति वाक्यबोध्यप्रवर्तनाया अभिचारस्योपपातकत्वेन गणनाभिव्यङ्ग्यनिषेधाबाधेन "अभिचारेषु च त्रिभिः कृच्छ्रैरिति प्रायश्चित्ताम्नानेन च प्रायश्चित्तोपदेशानभिव्यङ्ग्येन च न बाधः स्वप्रवृत्तिविषये धात्वर्थेऽनर्थतुल्यप्रतिक्षेपकत्वमिति भावः ।

१-४-५-६

[illegible]

[illegible] अत एवं मरणान्तप्रायश्चित्ताद्युद्धाभिमुखहननाच

[illegible], युद्धार्थं विहितमरणे तस्यायुक्तत्वाद् 'न दोषो हिंसायामाहवे'

[illegible] दोषस्वरूपाणे, तस्मादगर्हितहिंसातिरिक्तविषयोयं 'न हिंस्याद्

[illegible], [illegible] प्रायश्चित्तिका हिंसेति चेद्,

[illegible]—(ननुवचनेऽत्र इत्यादावनुदरा कन्येतिवदल्पार्थे नञः सत्वाद्, [illegible] पापाजनकत्वलक्षणापत्तेः, यज्ञादुपक्रम्य '[illegible] मनुना पुरा' इति ब्रह्मवैवर्तप्रथमखण्ड उक्ततया च मदुक्तस्यैवौ[illegible], [illegible] अल्पीयःप्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यत्वात् तत्र न द्वेषः, [illegible] तत्र न द्वेषः, पशुहिंसाजन्यपापस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेन [illegible] प्रथममेवाल्पस्य मनुना यागविषयेऽप्यल्पत्वबोधनात्, एवं [illegible] प्रतिषेधकत्वम्,

[illegible] 'श्रेयो [illegible]' इत्यादिना अपपन्नस्याहिंसारूपत्वेन प्राशस्त्यमुक्तं, [illegible] न विकम्पितुमर्हसि, धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न [illegible]' इत्यत्र 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व [illegible] पापम[illegible]' इत्यनेन विहितेपि युद्धे पापं वदताऽताहशस्य यज्ञेपि तदुक्तप्रायमेव [illegible] कुशलानन्यायेन युधद्धानजयर्मेण नाशः फलान्तरं चेति

---

१ '[illegible] हिंसा [illegible]विधानतः । परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम्' [illegible] ७ । २ अतत्त्व=निन्दाप्रायश्चित्तोपदेशसमभिव्याहृतहिंसाया एव पापजनकत्वं [illegible]त्यर्थः । ३ 'सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चेयुः [illegible]' इति युद्धार्थे विहितात्महननस्य पापजनकत्वाभिधानस्यायुक्तत्वादि[illegible] । ४ [illegible] योद्धुमभिमुखस्य हनने दोषाभावस्य कण्ठतएवोक्तेश्चाहवा[illegible] न [illegible]त्यर्थः । ५ 'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्ड[illegible] । [illegible] नरके [illegible] गच्छति' 'स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुसली राजानमीयात्कर्माच[illegible] [illegible] राजा' इति राज्ञा दण्डरूपचोरहननानुष्ठाने स्तेनाद्दनने [illegible] सिद्ध एवेत्यर्थः । ६ '[illegible]नामजाविक[illegible] [illegible] च' इति अ. १० श्लो. ६९ मनुना खरतुरगा[illegible] [illegible] 'शूद्रहत्याव्रतं [illegible]न्द्वम्' श्लो.१२६ [illegible]त्यर्थः । ७ 'नैवं पापमवाप्स्यसि' इत्यनेन (एवं [illegible] न प्राप्नोति) इत्युभयाऽर्थादेतद् गम्यते 'पूर्वकामकृते पापं [illegible]त्यर्थः ।

साधुशब्दज्ञा ।

योगाद्, उक्तगीतावाक्याच, अत एव इन्द्रादेः शताश्वमेधफलस्वर्गभोगसमयेऽनकशो रावणमहिषासुरादिभ्यो दुःखपाताः श्रुतिपुराणादिषूपवर्णिताः, यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्य यज्ञफलभोगान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वाद्, एतेन (अध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधोऽध्वर) इति निरुक्तम् "अहिंस" इति तद्भाष्यमपि व्याख्यातं, नञोऽल्पार्थत्वात्, अत एव "तस्मादभ्युदययोगादहिंस इत्युपपद्यत" इति तद्भाष्य उपसंहृतम्, उक्तं च—"स्वर्गोपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः" इति, "अहिंसन् सर्वभूतानि" इति श्रुतिस्त्ववैधहिंसात्यागस्येष्टसाधनत्वं वेध्याश्च तत्त्वमाह नतु वेध्या अनिष्टसाधनत्वाभावं, हिंसाविषयोपि हि हिंसायाः स्वर्गसाधनत्वमात्रमाहुर्नत्वनर्थहेतुताप्रतिक्षेपमपि, अल्पायुष्ट्वाद्यनिष्टबोधकस्मृतिविरोधात्, तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये—"यदि कथञ्चित्पुण्यावापगता हिंसा भवेत् तदा तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुः" इति, अत एव क्षत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जातज्ञातिहिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणं, तथा च भागवते मुचुकुन्दं प्रति कृष्णवाक्यं 'क्षत्रधर्मे स्थितो जन्तून्यवधीर्मृगयादिभिः, समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदपाश्रित' इति, आदिनो युद्धम् इति ।

अथेदं बोध्यम्—शूद्रवधापादकदण्डप्रायश्चित्तरूपहननस्य पापाजनकत्वेप्यदण्डनीयाप्रायश्चित्तिपशुहननस्य पापाजनकत्वे मानाभावाच तद्दृष्टान्तबलेन यागीयपशुहननस्य पापाजनकत्वमास्थातुं युक्तम्,

वस्तुतस्तु—तैत्तिरीयश्रुतौ "परागावर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्" इति पापभयेनाध्वर्योः पशुहननपराङ्मुखत्वाभिधानात्, "रिच्यत इव वा एष प्रेव वा रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्नन् त्रिः स्वाध्यायमधीयीत" इति ऋत्विजां प्रायश्चित्तोपदेशाच "यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते, अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वंहसः" इति मन्त्रवर्णे पशुहननजन्यपापविमोचनायाग्निप्रार्थनाश्रवणाच यागीयहिंसाया अपि

---

१ महाभाष्ये प्रथमाह्निके भगवता पतञ्जलिना 'किं पुनः शब्दज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे' इति पक्षद्वयमुत्थाप्य 'ज्ञाने धर्म इति चेत् तथाऽधर्मोपि प्राप्नोति यो हि शब्दान् जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेप्यधर्म' इत्याक्षेपे 'शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञानेऽधर्ममाह' इति समाधाय 'अथवा कूपखानकवदेतद् भविष्यति' इति समाधानान्तरमुक्तमित्यर्थः । २ यो. सू. ३४ पा. २ । ३ युधिष्ठिरादिभिरित्यत्रादिपदेन बुद्धं गृह्यते—तथाचार्येण रणे च यत्प्राणिहननमाचरितं तत्प्रयुक्तमयं प्रत्यवायः सन् तस्य विनाशयेत्युक्त्याऽन्यायिनुरहननेपि प्रत्यवायोस्तीति बोधितं, यदि नाम 'न दोषो हिंसायामाहवे' इति वचनोऽनिर्दिष्टेपि दोषाभावे प्रत्यवायसत्तान्युपपद्यते तदा किमु[illegible] दोषाभावानभिधानस्थले प्रत्यवायोस्तीति भावः । ४ हन्यमानः पशुर्यद् [illegible] यच पीडया पादाभ्यां [illegible] तस्मादेनसः पापादग्निर्मां मोचयत्विति भावः ।

[illegible] दुःखिनस्तेनानुकम्पयाह १८० ।
[illegible] संन्यासिनो दत्तरूपभूतं तत्त्वं विशन्ति=स्वात्मतया [illegible], [illegible] शास्त्रेण निहितमप्यविवेकिनां दूरभूतमित्यर्थः ।

[illegible] 'तथा' इति, तदेव श्रुत्यन्तरं दर्शयति "कर्मणा [illegible]" इति, ये [illegible]=दुःखिनो गृहस्था द्रविणमीहमानाः=सुवर्णपशुप्रभृति मानुषं वित्तम- [illegible] सकामा ऋषयः=वानप्रस्थास्ते सर्वे कर्मणा मृत्युमेव निषेदुः= [illegible], यथा सकामा गृहस्था वानप्रस्था वा कर्मणा मृत्युं प्रापुस्तथा तेभ्योऽ- [illegible] मनीषिणः=पुत्रवित्तादिभ्यो विरज्य संन्यासपुरस्सरं प्रकृतिपुरुषान्यताप्रत्य- [illegible] परं [illegible] स्वर्गादिभ्य उत्कृष्टममृतत्वं प्रापुरित्यर्थः ।

[illegible] हिंसाजन्यदुरदृष्टप्रयुक्तदुःखेन सातिशयत्वप्रयुक्तदुःखेन च [illegible] न भवत्यदृष्टस्यापारोपचारिकत्वाभावे कथं 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्' [illegible] श्रुतिरिति चेद्—

[illegible]—[illegible] विशेषस्यैव 'यन्न दुःखेन' [illegible] यागादिजन्यसातिशयत्वविशेषरूपस्वर्गं लक्षणसङ्- [illegible] श्रुतिरिति ।

[illegible]—[illegible] हि नानार्थविषये तत्र तत्र प्रयुज्यमान उपलभ्यते, एकत्र तावद् [illegible] पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव, तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं

---

१ [illegible] योगे नाकशब्दादुत्तरं [illegible] सूत्रेण प्राप्तां पञ्चमीं [illegible] परशब्देन योगे तु नाकात्पञ्चम्येवे- [illegible] । २ नाकमित्यविद्यामुपलक्षयति—अविद्यातः परमित्यर्थ [illegible], स्वर्गस्योपरि अथवा परं नाकम्=आनन्दात्मानमित्यर्थ [illegible] । ३ निहितं गुहायामिति लौकिकप्रमाणागोचरत्वं दर्शयति, इति [illegible] । ४ [illegible] पुनर्जन्मेत्यर्थः । ५ यद्वा कर्मस्य इति ल्यब्लोपे [illegible] परं कर्मस्य इति कर्मपरित्यागमप- [illegible] इत्यर्थमाहुः । ६ यदुक्तं पूर्वत्र 'अत्र यद् [illegible]—'नन्वेवम्' इत्यादिना । ७ अणुः= [illegible], पुराणः=चिरन्तनः—श्रुतिसिद्धः, पन्थाः= [illegible]—[illegible] इति यावद् मयानु- [illegible], मयेति शब्दो मन्त्रदृगृषिपरामर्शी, तेन=ज्ञान [illegible] ऊर्ध्वं, स्वर्गं लोकं=प्रकाशस्वरूपं [illegible], इति भावः ।

वाक्यम्, इत्यत्र च कश्चिदर्थवादस्था, क्व च दृष्टान्त [illegible]

तथा चाहुः [illegible]: "निरतिशयब्रह्मानन्दवाचकस्य स्वर्गशब्दस्य स्वर्गकामादिवाक्येष्वनेकमन्त्रलिङ्गावगतनाकपृष्ठभोग्यसुखविशेषे लक्षणा, तत्प्रशंसार्थं तत्र लक्षणोपपत्तेः, यन्न दुःखेन [illegible] स्वर्गः पुरुषाणां स्वर्ग इति सुखसाधनेऽपि प्रशंसार्थं तत्प्रयोगदर्शनात्, वैदिकस्वर्गशब्दस्य नाकपृष्ठभोग्यसुखे नितान्तोत्कर्षलाभेन निरतिशयसुखवाचिना तत्प्रशंसोपपत्तेश्च" इति।

यत्तु परिमले 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादावपि ब्रह्मानन्द एव स्वर्गशब्दार्थः, अन्तःकरणशुद्धिद्वारा कर्मणामपि ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वसम्भवात्, 'यः कामयेत सर्वमिदं भवेयम्' इत्यादिब्रह्मप्राप्तिरूपफलश्रवणानामेवोपपादनीयत्वात्, दर्शपूर्णमासादिष्वपि 'दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्' इत्यादिमन्त्रलिङ्गैर्ब्रह्मप्राप्तिफलावगमात्, उक्तं च वार्त्तिके 'स्वर्गोऽप्येव प्रागुक्तः स्वर्गकामश्रुतावपि। कर्मनिष्ठस्य तत्सिद्धेर्हि वेदान्तज्ञानमिष्यते' इति पक्षान्तरमुपन्यस्तं तत्तु न सर्वेषां स्वान्तमध्यान्तवर्तीति प्रौढिवादत्वेनानादृतमेव।

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतिवाक्यमप्यन्यथा तात्पर्यतया तथाभिधाने तु यथाकथञ्चिद्योजनीयमेव,

केचित्तु 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्' इति वाक्येन नाकपृष्ठभोग्यः [illegible] लक्ष्यते न निरतिशयब्रह्मानन्दरूपो मोक्षाख्यः पुमर्थ इत्याशयेन 'दुःखासम्भिन्नत्वं नाम दुःखजनकाधर्माजन्यशरीरजन्यत्वम्, अग्रस्तत्वं च चिरकालस्थायित्वम्, अनन्तरत्वं च—अविच्छिन्नप्रवाहत्वम्, अभिलाषोपनीतत्वं च—इच्छामात्रयोनित्वम् इत्येवं [illegible] वाक्यार्थपर्यवसानं दुःखजनकाधर्माजन्यशरीरजन्यादिविशेषणविशिष्टं [illegible] स्वर्गशब्दवाच्यम्' इत्येवं वर्णयन्ति—

१ अपि तु 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ, [illegible] स्वर्गशब्दस्य [illegible] प्रयोग इत्यर्थः। २ अपि तु [illegible] स्वर्ग इत्यादौ, [illegible] स्वर्गशब्दस्य प्रयोग इत्यर्थः। ३ परिमले अ० ४ पा० ३ पर्यालोचितमेतत्। ४ प्रागुक्तः [illegible] इत्यर्थः। ५ [illegible] इत्यादौ स्वर्गशब्दस्य [illegible]। ६ [illegible]। ७ ननु [illegible]।

[illegible]

[illegible] इत्यादि [illegible]ानिरिति वाच्यं, स्वावच्छेदकशरीरादन स्वावच्छेद[illegible]
[illegible] निरूपणाद्, स्वावच्छेदकशरीरवृत्तित्वस्यवादिकमादायासम्भववार-
[illegible] जातिविशेषं, तादृशो जातिमात्रस्याभेदेन स्थूलकृशशरीरवृत्तिदेवदत्त-
[illegible], [illegible] तत्पूर्वापरकालीनतत्सुखीयदुःखावच्छेदकशरीरवृत्ति-
[illegible] तदवच्छेदकत्वेऽतिव्याप्तिः, 'न च ग्रस्तमनन्तरम्' इति—
[illegible] न च ग्रस्तं=दुःखाभावावच्छेदकशरीरावच्छिन्नभिन्नं, शरीरोत्पत्ति-
[illegible] दुःखाभावावच्छेदकत्वेनासम्भववारणाय 'शरीरमात्रमनन्तरम्' इति, स्वाश्र-
[illegible] दुःखाभावावच्छेदकशरीरावच्छिन्नं यत्तदन्यदिति पर्य्यवसन्नं,
[illegible], एतेन स्वर्गशरीरे दुःखायोगव्यवच्छेदलाभः, अभिलाषोपनीतम्=
[illegible] [illegible]म्=इत्यर्थं न तु प्रयासेन, नच वनितादिसम्भोगजनितसुखस्य
[illegible] स्वर्गत्वेऽपीति वाच्यं, वनितादेरप्ययत्नलभ्यत्वात्
[illegible] प्रतिकूल[illegible] [illegible]दुःखादेरनुत्पत्तिः, अत एव न तत्र पातभी-
[illegible], [illegible] स्वर्गपदार्थतावच्छेदकत्वसम्भवस्तथापि कामनाया
[illegible] स्वर्गपदार्थतावच्छेदकत्वाद्, एवं दुःखासम्भिन्नसुखमुद्दिश्य
[illegible] कामनाविषयत्वसिद्धापत्तिः, एवं प्रथमतः सुखे
[illegible] सुखधारातस्तस्यापि द्वितीयविशेषण-
[illegible] दुःखानवच्छिन्ननिकृष्टसुखधारा स्यादिति
[illegible], इत्येतं परिष्कुर्वते,

[illegible] 'यत्र दुःखेन' इत्यादि न स्वर्गलक्षणं विशेषणचतुष्टय-
[illegible] किन्तु [illegible], विशेषणचतुष्टयेनापि हि सांसारिकसुखवैलक्षण्यमस्य
[illegible] [illegible]ते, तद्धि दुःखमिश्रमिदं तु न तथा, एवं सांसारिकं
[illegible] [illegible]हानापहारादिशङ्कास्पदम्, इदन्त्वर्थवादादिप्रमाणतो
[illegible] प्रसिद्धं न तन्मध्येऽपहारादिशङ्कास्पदं, तथेदम् अनन्तरम्=अनव-
[illegible], इतरत्तु न तथा किन्तु सुखःदुःखोभयरहितावस्थयावच्छिन्नम्,
[illegible] अभिलाषोपनीतम्=उपस्थितं न स्रक्चन्दनवनितादिविषयापेक्षम् इतरत्तु
[illegible] [illegible]मात्रोपनीतविषयमितरत्तु प्रयत्नोपनीतविषयम् इत्ये-
[illegible] ।

[illegible] [illegible]दुःखनिरासः, नच ग्रस्तमित्यनेन
[illegible], अनन्तरमित्यनेन निद्राकाले[illegible]द्वयविशेषोभयरहितनिरूपकालनिरासः,

---

१ [illegible] [illegible] द्वारा इत्यर्थः । २ एतद्भित-
[illegible] 'यत्र दुःखेन संभिन्नम्' इति वाक्येन स्वर्गपदा-
[illegible] । ४ [illegible] नापहारश इत्यर्थः ।

स्तन्मते कथं परविद्याप्रकरणे तत्त्वविद्वभवर्णाये [illegible] १०४

अथाहुर्बृहदारण्यकभाष्ये शङ्कराचार्याः—(स्वर्गलोकशब्दस्त्रिविष्टपवाच्यपि सन्निह प्रकरणान्मोक्षाभिधायकः) इति,

विवृतं चैतद् भाष्यं वार्तिककारैः—"परमानन्दत्वातः स्वर्गशब्देन गृह्यते, मोक्षप्रकरणाश्रित्यः क्रियार्थोऽतो न गृह्यते" इति,

एतेन "कर्ममीमांसकमते स्वर्ग एव मोक्षो न तयोर्भेदः" इति कस्य चिदुक्तिर्निरस्ता वेदितव्या, क्षयित्वाक्षयित्वसातिशयत्वनिरतिशयत्वाभ्यां भेदस्य प्रतीतिसिद्धत्वेनाभेदपक्षस्य वाग्जालत्वात् ।

अतएव श्लोकवार्तिके—"सुखोपभोगरूपश्च यदि मोक्षः प्रकल्प्यते, स्वर्ग एव भवेदेष पर्यायेण क्षयी च सः, १०५ न हि कारणवत्किञ्चिदक्षयित्वेन गम्यते" इत्यादिना सुखरूपस्य स्वर्गसुखस्य क्षयित्वमभिधाय, "तस्मात्कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते" इति मुक्तिः [illegible] । १०६

---

१ सत्यविदः स्वर्गे लोकमितवद्रीं विमुक्ता इति श्रुतौ [illegible] । २ 'यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतो ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमयागाभिधायकस्तथा मोक्षप्रकरणे श्रुतः स्वर्गशब्दो मोक्षमभिदधातीति, स्वर्गलोकशब्दस्य ब्रह्मविद्याया निष्फलत्वप्रसङ्गादिति भावः' इत्येतच्छब्दस्य व्याख्यायानाभिप्रायः । ३ सत्यताभावे स्वर्गमोक्षयोर्भेदो मीमांसकसिद्धान्तनिर्णीतो [illegible] —"अतएव" इति, श्लोकवार्तिके=[illegible] इत्यर्थः । ४ आत्मज्ञानेन मुक्तिः [illegible] इति [illegible] निराकर्तुं [illegible] मोक्षरूपं निराकरोति "सुखोपभोग" इति । ५ 'हेत्वाद्' इति, [illegible], तदभावो मोक्षः, [illegible] १०६ [illegible] मोक्षस्य नित्यता [illegible] —"नहि" इति, नहि, [illegible] मोक्षस्य [illegible], अत आह—"न च क्रियात्व" इति १०७ नहि च न क्रियात्मकत्वात् [illegible], ननु [illegible], [illegible] इति, यो हि [illegible] नित्य [illegible] न [illegible], १०८ न [illegible] आह—"[illegible]" इति [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]: ।४।१।०—१२९

[illegible] अनावृत्तिपुनरावृत्तिश्रुतेः,

ननु कार्यत्वेनानित्यता फलस्य युक्ता, भावकार्यस्य तथात्वात्, दुःखप्र-
ध्वंसस्य तु कार्यस्यापि तद्विपरीतत्वात्,

[illegible] त्युक्त्वा मोक्षनित्यत्वकारणम् ।
न च क्रियायाः कस्याश्चिदभावः फलमिष्यते ॥ १०७ ॥
[illegible] भोगात्पूर्वक्रियाक्षये ।
उत्तर[illegible] देहो नोत्पद्यते पुनः ॥ १०८ ॥
कर्मजन्योपभोगार्थं शरीरं न प्रवर्तते ।
तदभावे न कश्चिद्धि हेतुस्तत्रावतिष्ठते ॥ १०९ ॥

इत्यादिना कर्मजनितनिमित्तं शरीरसंबन्धप्रध्वंसं मोक्षस्वरूपमभिधाय—

'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥ १०० ॥

इति [illegible] निर्दिष्टम्,

यदि च [illegible] मोक्षत्वमभ्युपेतं भवेत्, तर्हि काम्ययागादि-
[illegible] 'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत' इत्येवं मोक्षार्थोपायान्तरश्रवणं व्याकुप्येत,

[illegible]—आनुभविक[illegible]विशेषरूपस्वर्गातिरिक्तोऽ-
[illegible] मोक्ष इति, तस्य च [illegible] तिरिक्त एव प्रकृतशास्त्रप्रतिपाद्यत्व-
[illegible] स एव [illegible] इत्याशयेनाभिहितं कारिकायां 'तद्विपरीतः
[illegible]' इति, [illegible]—"[illegible]" इति,

[illegible] 'तत्' इति पदं व्याचष्टे–'तस्माद्' इत्यादिना, विपरीतपदार्थ-
[illegible]—"[illegible]" इति, [illegible] हेतुमाह—"हिंसादिसङ्कराभावाद्" इति, विवेकज्ञानस्य
[illegible] हेतुमाह—"अनावृत्तिपुनरावृत्तिश्रुतेः" इति, 'न स पुनरावर्तते न स
[illegible]' इति [illegible] श्रवणादित्यर्थः ।

[illegible] पूर्वनिर्दिष्टं तथा विवेकज्ञानस्य मोक्षस्या-
[illegible] नित्यत्वेन तद्विपरीतत्वमित्याशङ्कां निराकरोति—

[illegible] न विवेकज्ञानाभिप्रायम्, इति श्लोकवार्ति-
[illegible] । 'स्वर्गातिरिक्तो मोक्षो मीमांसकैरभ्युपेयत
[illegible] मतमित्यादि [illegible]—नैष्कर्म्य-
[illegible] नानन्दानुभवनादित्यपि ध्येयम्' । [illegible]
[illegible]

'नच' इत्यादिना,फलस्य= घटध्वं-

ध्वंसस्य तथात्वाद्" इति, भावरूपकार्यस्यैव तथात्वात्=यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्त्याऽनित्यत्व-बोधनादित्यर्थः, घटध्वंसस्य कृतकत्वेऽपि नित्यत्वसंप्रतिपत्तेर्यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तेर्व्यभिचरितत्वेन भावत्वे सति यत्कृतकं तदनित्यमित्यस्यैवं, तथाचात्यन्तिकदुःखोपरमात्मकमोक्षस्य विवेकज्ञानसाध्यत्वेन कृतकत्वेऽपि भावरूपत्वाभावान्न कृतकत्वमात्रेणानित्यता युक्तेति भावः, तदेवाह—"दुःखप्रध्वंसस्य" इति, तद्वैपरीत्याद्=उक्तव्याप्तिप्रयुक्तभावरूपकार्यगतानित्यत्वधर्मविभिन्ननित्यधर्मवत्वादित्यर्थः,

'मोक्षोऽनित्यः, कृतकत्वात्स्वर्गादिवद्' इति प्रयोगो भावत्वोपाधिसंवलितत्वेन सोपाधिकत्वाद् दुष्ट इति भावः,

वस्तुतस्तु नरशिरःकपालशुचित्वानुमानवद् मेरोः पाषाणमयत्वानुमानवदागमबाधितत्वेन नायं प्रयोग उत्थातुमर्हतीति बोध्यम्।

यद्यपि साङ्ख्यनये सत्कार्यवादाङ्गीकारेण दुःखप्रध्वंसस्य मोक्षत्वाभिधानं व्याहतं तथापि दुःखप्रध्वंसपदेनात्र दुःखातीतावस्थाया एव तात्पर्यविषयत्वेनाभिधानाद् व्याहत्यभावोऽवसेयः, यथाचातीतावस्थाया नित्यत्वं तथाभिहितं प्रागित्यत्रमाद्येऽस्तीति।

नन्वतीतावस्थाया नित्यत्वेन मास्तूदतीतावस्थं दुःखमुदितावस्थापन्नं दुःखान्तरोत्पत्तिस्तु केन वार्यतेत्यत्राह—"नच दुःखान्तरोत्पादः" इति, अन्यद् दुःखं नोत्पद्यत इत्यत्र हेतुमाह—"कारणाप्रवृत्तौ कार्यानुत्पादाद्" इति, कारणस्य=दुःखजनकस्य पुरुषप्रकृत्योरविवेकस्य, अप्रवृत्तौ विवेकेन विनाशितत्वादनुपस्थितौ सत्यां दुःखरूपकार्योत्पत्त्यसम्भवादित्यर्थः।

ननु मुक्तिविवेकख्यातिनिष्पत्त्यर्थं प्रकृतिप्रवृत्तिरिति हि सिद्धान्तरीतिः तथा च यथा प्रकृत्या अनितेऽपि भोगे भूयो विवेकख्यात्यर्थं प्रकृतेः प्रवृत्तिरभ्युपेयते तथा जातायामपि विवेकख्यातौ कथं न भूयः प्रकृतेः प्रवृत्तिरित्याशङ्कायामाह—

'विवेकज्ञान' इति, [illegible] प्रकृतेः प्रवृत्तेर्विवेकज्ञानजननार्थ-[illegible] विवेकज्ञानोत्तरं प्रकृतिप्रवृत्त्यपगतिरित्यर्थः,

1 [illegible]

[illegible]स्ययोऽपि प्रशस्यः, तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्त्वपुरुषान्य-[illegible] श्रेयान् ।

[illegible] पुनरस्योत्पत्तिरित्यत उक्तं—"व्यक्ताऽव्यक्तज्ञविज्ञानाद्" इति, [illegible] च ज्ञश्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः, तेषां विज्ञानं=विवेकेन ज्ञानं, [illegible]ज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानं, तयोश्च पारार्थ्येनात्मा परो [illegible] इति ज्ञानक्रमेणाभिधानम्,

---

[illegible]—"एतच्च" इति, उपरिष्टाद्='दृष्टामयेत्युपक्रम' इति [illegible]नित्यर्थः,

[illegible] सान्प्रतमक्षरार्थमाह—"अक्षरार्थस्तु" इति,

[illegible]=बुद्धितत्त्वं, सत्त्वादिगुणत्रयात्मकप्रकृतितत्त्वं वा, जडपरिणा-[illegible]परिणामी इत्याकारकः प्रकृत्यधिकपुरुषान्यतारूप-[illegible]—'साक्षात्कार' इति ।

[illegible] इति सूत्रेण द्वयोर्मध्य एकस्यातिशये बोधनीये [illegible] 'प्रशस्य श्रः' इत्यनेन आदेशे श्रेयश्शब्दनिष्पत्तिस्तथाच कोन्यः [illegible]—"आनुश्रविको हि" इति, आनु-[illegible]=वेदेन ।

[illegible] किं कारणमित्याशयेन पृच्छति—"कुतः पुनः" इति ।

[illegible]त्वात् 'अव्यक्तव्यक्तविज्ञानाद्' इति क्रमेण प्रयो-[illegible]ज्ञानादिति विपरीतक्रम आश्रित इत्याशङ्क्य मननोपयोग्यनुमान-[illegible]मित्याशयेनाह—"व्यक्तज्ञानपूर्वकम्" इति, 'स्थूला-[illegible]' '[illegible]न्तराभ्यां तेभ्योऽहंकारस्य' 'तेनान्तःकरणस्य' 'ततः प्रकृतेः' इति

[illegible]योपायाद्विपरीतो यस्तत्त्वसाक्षात्कारलपोपायः स एव दुःखा-[illegible] इति भावः । २ अन्यदिति मत्वाचुकं च पूर्वं प्रयुज्यत [illegible] ३ 'यमुक्ताच्छः' इत्यादिनिर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्य [illegible] प्रयोगेपि न दोष इति भावः । ४ अ० १ सू० [illegible]नुमानमित्यर्थः, स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणवत्सूक्ष्म-[illegible] चात्र प्रयोगः । ५ सू० ६२ बाह्याभ्यन्तराभ्यामि-[illegible]नुमानं, तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकान्य-[illegible] इति, इन्द्रियादीनां प्रहंकारपूर्वकत्वं प्रसिद्धमेव । [illegible]नुमानम्, अभिमानस्य निश्चयपूर्वक-[illegible]भूतप्रधानानुमानमित्यर्थः ।

तथा च वक्ष्यति "एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्, अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्" इति ॥ २ ॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय शास्त्रमारभमाणः श्रोतृबुद्धिसमवधानाय तदर्थं सङ्क्षेपतः प्रतिजानीते—"मूलप्रकृतिः" इत्यादिना—

मू० 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त, षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । ३ ।'

साक्षात्सम्बन्धोऽप्रकारेणोत्तरोत्तरकार्येण पूर्वपूर्वकारणानुमानं, तयोश्च=व्यक्ताव्यक्तयोः 'संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य' इतिवक्ष्यमाणाभिहितपारार्थ्यहेतुनाऽसंहतपुरुषार्थत्वज्ञानादात्मज्ञानमित्यर्थः ।

विज्ञानमित्यनेन न श्रवणमात्रेण व्यक्तादीनां स्वरूपज्ञानं विवक्षितमपि तु निदिध्यासनपर्यन्तं [illegible] स्वसाक्षात्कारजनकं भावनारूपमपेक्षितमित्याशयेन विज्ञानादित्येतत् स्पष्टयति—"एतदुक्तं भवति" इति,

श्रुत्वा=श्रवणेन तत्त्वसङ्ख्यां तत्स्वरूपं चावगत्येत्यर्थः, मननमाह—'शास्त्रयुक्त्या=प्रकृतग्रन्थाभिहितपरस्परतत्त्वसम्बन्धालोचनरूपमननेन, व्यवस्थाप्य=प्रमेयासम्भावनानिरासपूर्वकेन तत्त्वस्वरूपं विनिश्चित्येत्यर्थः, निदिध्यासनमाह—'दीर्घकाल' इति, अदीर्घकालसेवने, दीर्घकालेऽपि विच्छिद्य विच्छिद्य सेवने च नैरन्तर्येऽपि आदरातिशयाभावे च सत्कारोपाद् विजातीयप्रत्ययप्राबल्येनाऽऽदरभूमिरभ्यासः फलाय न प्रभवेत् अपितु विपरीतभावनातः स्वरूपापरम्परं[illegible] नातो विशेषणत्रयविशिष्टोऽभ्यासः सम्पादनीयः, एताहशाद् भावनामयाद्विज्ञानात् तत्त्वसाक्षात्कारो भवत इत्यर्थः ।

एवमपि मूलकृता विस्पष्टयिष्यत इत्याह—"तथा च वक्ष्यति" इति ॥ २ ॥

येषां व्यक्ताव्यक्तज्ञानां विज्ञानात् [illegible] साधारणाः सन्ति तेषां तत्त्वानामवान्तरं विशेषमभिधातुं प्रथमां पूर्वार्थं कारिकामवतारयति—"तदेवम्" इत्यादिना । प्रेक्षावदपेक्षि-तार्थत्वेन=प्रतिमतार्थविशिष्टो यो दुःखात्यन्तोच्छेदरूपोऽर्थस्तद्भावेन हेतुना—शास्त्रारम्भं समर्थ्य निरस्येत्यर्थः ।

तदर्थं=प्रकृतशास्त्राभिधेयविवेकज्ञानोपयोगितत्त्वसङ्ख्याविषयमित्यर्थः ।

---

१ मू० ६६ एवं "[illegible]" इति ६४ कारिकायां [illegible] । २ [illegible]—"न तु दीर्घकाल[illegible]" इति [illegible] । ३ '[illegible] पुरुषोऽगम्' [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible]—[illegible] पुनरिव [illegible] इत्यर्थः ।

[illegible]—'मूले' १।६७, मू० [illegible]

[illegible] मा मूलं न तस्या मूलान्तरमस्ति, अनवस्थाप्रसङ्गात्, नचानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः।

[illegible] तदनन्तरविशेषमाह—"सङ्क्षेपतो हि" इति । [illegible] अवान्तरप्रकाराश्चत्वार इत्यर्थः, तानेव प्रकारभेदानाह—"[illegible]" इत्यादिना ।

[illegible]—"विश्वस्य" इति, पुरुषस्यापि विश्वान्तःपातित्वादतिप्रसङ्ग इत्यत [illegible]—"[illegible]" इति ।

ननु [illegible] प्रधानस्य जगत्कारणत्वे लब्धे पुनः [illegible]—"नतस्या मूलान्तरम्" इति, कारणमेव [illegible] मूलपदोपादानमित्यर्थः ।

[illegible]—"अनवस्थाप्रसङ्गात्" इति, ननु बीजाङ्कुरवदनवस्थाया [illegible]—"न चानवस्थायां प्रमाणम्" इति व्यवस्थायां सत्यामनवस्थाभ्युपगम[illegible] ।

[illegible]—[illegible] तत्त्वान्तरं नदिनम् प्रधानापेक्षया कश्चिद् [illegible] न वा, न चेति चेद् न तस्य कारणभावोऽतिशयाभावात्, अथाति[illegible] इति चेत्, किन्नोत्पाविति [illegible], [illegible] चेत्, तथापि न कारणत्वम्, अपरिणा[illegible] इति चेत्, सापि जन्याऽजन्या वा, जन्येति [illegible], अजन्येति चेत् सैव शक्तिः प्रकृतिरव्यक्तिरिया प्रधानमिति नाममात्रे [illegible] प्रागिदमुक्तमेव ।

[illegible]—'मूले मूलाभावादमूलं मूलम्' पारम्पर्येऽप्येकत्र परि[illegible]" इति ।

---

१ '[illegible]' [illegible] '[illegible]' इति [illegible] च [illegible] विश्रान्तेः तस्माद् व्यवस्थायाः [illegible] [illegible] व्यवस्थाप्रमाणेनाना[illegible] । २ [illegible]='अज्ञाने[illegible] । ३ सां० १ सू० ६७ । ६८ । [illegible]—[illegible] मूले मूलान्तरानुपपत्तेरित्यर्थः । ६७ । 'ननु तस्या[illegible] [illegible] मूलं भवतु, पुरुषस्य [illegible], [illegible] पुरुषादेरन्यदुत्पत्तिः, [illegible] 'तस्या[illegible]

तथाहि—महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः, विकृतिश्च मूलप्रकृतेः, एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः, विकृतिश्च महतः, एवं पञ्चतन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो, विकृतयश्चाहङ्कारस्य,

अथ का विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं—"षोडशकस्तु विकार" इति, षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशकः, तु—शब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः, पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिः।

यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः, एवं तद्विकारभेदानां पयोबीजादीनां दध्यङ्कुरादयः, तथापि न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं,

---

"कतमा" इति, चतुर्विंशतितत्त्वानां मध्ये प्रकृतिविकृतयः का इति नामजिज्ञासा, कियत्य इति ध्येयत्वजिज्ञासा। तत्त्वान्तरोपादानत्वे सति तत्त्वान्तरोपादेयत्वं प्रकृतिविकृतित्वं, तच्च महदादीनां सप्तानामित्याशयेन स्पष्टयति—"तथाहि" इति।

ननु 'अविकृतिः' इत्युक्तेऽर्थात्तत्त्वान्तरानुपादेयत्वलाभात् किमर्थोऽयमिति चेन्न— तत्त्वान्तरोपादानत्वं हि प्रकृतित्वं—तच्च महदादिविकारेष्वप्यस्तीत्यत उक्तं—'मूल' इति, तेषां च तत्त्वान्तरानुपादेयत्वं, तदेव स्पष्टयितुमुक्तं मूले 'अविकृतिः' इति।

'भिन्नक्रमः'=पाठस्थानाद् भिन्नः क्रमः=निवेशस्थानं यस्यासौ भिन्नक्रमः, विकार इत्यस्याग्रेऽवधारणार्थकस्तुशब्दो निवेशनीय इत्यर्थः, तदेवाह—"पञ्च" इत्यादिना। ननु षोडशको गणो विकार एवेत्यवधारणमनुपपन्नम्, एकादशेन्द्रियाणां कं प्रति प्रकृतित्वाभावेऽपि षोडशान्तःपातिनां पञ्चमहाभूतानां गोघटादीन् प्रति प्रकृतित्वेन प्रकृतित्वसद्भावादित्याशङ्क्य परिहरति—"यद्यपि" इति। तद्विकारभेदानां=पृथिव्यादिविकारभूतानां गवादीनां पयःप्रभृतीनां वृक्षादीनां बीजादीनां दध्यादयो विकारा इत्यर्थः।

अत्रेदं बोध्यम्—प्रकृतिलक्षणविरहादेव समाधत्ते "तथापि" इति—न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरम् इत्यत्र गोघटादयो विकारा इति शेषो बोध्यः,

---

[illegible]

[illegible]

[illegible] प्रकृतामत [illegible]

[illegible]—"[illegible] साम्यावस्था प्रकृतिः" इत्यादिसाङ्ख्यसूत्रे सत्त्वादीनि द्रव्याणि न [illegible] संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच, तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ [illegible] पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते, [illegible] साम्यावस्था=अन्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति [illegible] निष्कर्षः, अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः, यथाश्रुते [illegible] प्रसङ्गात् 'सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा। एषैव संसृति-[illegible] परं परम' इत्यादिस्मृतिनिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच, सत्त्वादीनामनु-[illegible], पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति, महदादिव्यावर्तनाय च 'उपलक्षितान्तम' इति [illegible] पुरुषोपकरणतया च गुणा भवन्तीति तद्भाष्ये च

"[illegible] प्रकृतिश्च सृष्टिवाचकः, सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता॥

[illegible] च प्रशब्दो वर्तते श्रुतौ, मध्यमे रजसि कृश्च तिः शब्दस्तमसि स्मृतः।

[illegible] या सर्वशक्तिसमन्विता, प्रधानं सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते॥

[illegible] प्रकृतिश्च सृष्टिवाचकः, सृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता॥

[illegible] च श्रूयमाणं प्रकृतिलक्षणमपहाय कुतस्तद्विपरीतं प्रकृते प्रकृते-[illegible]—"इहाभिप्रेतम" इति, प्रकृतिविकृतिभूते महदादावपि [illegible] तत्त्वान्तरोपादानत्वरूपमेव प्रकृते प्रकृतित्वलक्षणमाश्रितं न [illegible]।

१ [illegible] संयोगविभागवत्त्वं न स्याद्, गुणे गुणानङ्गीकारादित्यर्थः। २ अ. १ सू. ६१। [illegible] प्रकृतिखण्डे प्रथमाध्याये, देवीभागवते नवमस्कन्धे प्रथमाध्याये चेमे ५। ६। [illegible] 'तत्र प्रथमश्लोकस्थलक्षणमाह—प्रकृष्टवाचक' इति, आपूरण इति धातोः पचा-[illegible], कृतिशब्दस्य व्यापारसामान्यार्थकत्वात् सृष्टिव्यापारार्थकत्वं, तथाच—प्र= [illegible] या सा प्रकृतिरिति व्यधिकरणपदबहुव्रीहिणा त्वेतस्यार्थस्य लाभः, पृषो-[illegible], तथा च मुख्यत्वेन सृष्टिकर्त्री या सा प्रकृतिरित्यर्थः। ५। स्वरू-[illegible]—'गुणे प्रकृष्टे' इति, प्रकृष्टे सत्त्वे गुणे प्रशब्दो वर्तते, व्युत्पत्तिस्तु पूर्ववदेव, मध्यमे [illegible] मध्यमत्वादस्यात्, तमसि तमोगुणे चरमेति शब्दो वर्तते चर-[illegible]। ६। पदार्थानुगमा निष्कृष्टार्थमाह—त्रिगुणात्मा निरतिशयावरण-[illegible] सृष्टिकरणे प्रधाना या सा प्रकृतिशब्देनोच्यत [illegible] गुणेन सहितो रजोगुणः, शाकपार्थिवादित्वात्संयुक्त-[illegible] तिः=तमोगुणो यस्यां वर्तत इति बहुव्री-[illegible]। ७। पुनर्लक्षणान्तरमाह—'प्रथमे वर्तत' इति, [illegible] या प्रकृतिः सृष्टेरादिभूतेत्यर्थः, व्यधिकरण-[illegible]। ८। इत्यंशत्रयमपि इति देवीभागवतव्याख्यायां नीलकण्ठः।

प्रधाने, तत्त्वान्तरोपादानस्वलक्षणमहदहङ्कारा ...

कटककारिकारणे सुवर्णकारौ, इत्येवं तत्तल्लक्षणः तत्तदर्थविनियोगे तत्र तत्र प्रयुज्यमान उपलभ्यते, तत्र यदि साम्यावस्थोपलक्षितगुणत्रयात्मस्वरूपं सूत्रायभिहितमेव प्रकृतिलक्षणमत्राश्रीयेत तदा प्रधाने प्रकृतित्वव्यवहारसंपत्तावपि महदादौ प्रकृतित्वव्यवहारो न संघटेत, यदि चोपादानत्वमात्रमेव प्रकृतिलक्षणमत्राश्रीयेत तदा महदादौ प्रकृतित्वव्यवहारसंपत्तावपि सुवर्णकारादेरपि प्रकृतित्वव्यवहारापत्तिस्स्यात्, अत उभयदोषपरिहाराय तत्त्वान्तरोपादानस्वरूपमेव प्रकृतित्वलक्षणमत्रास्थीयते नान्यदिति, तथा च न कुत्रापि दोष इत्याह—"इति न दोष" इति, एतादृशलक्षणकरणे महदादौ प्रकृतित्वव्यवहारानापत्तिरूपो दोषः, पृथिव्यादौ च प्रकृतित्वव्यवहारापत्तिरूपो दोषश्च नेत्यर्थः ।

सूत्रायभिहितलक्षणस्य प्रधानमात्रपरत्वेनाव्याप्तत्वाभावादसर्वानुगतं तत्त्वान्तरोपादानस्वरूपमेव लक्षणमाश्रयणीयं, सुवर्णकारौ च प्रकृतित्वव्यवहारो लाक्षणिको गौणो वेति भावः ।

किमिदं तत्त्वान्तरत्वमिति चेत् 'तत्त्वत्वं च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरत्वं च स्वाश्रितद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं, पञ्चविंशतितत्त्वेषु पञ्चविंशतिसंख्याकत्वं न तत्त्वान्तरत्वं स्वाश्रितद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वम्' इति योगवार्तिकोक्तं गृहाण,

अत्र लक्षणे स्वपदम् उपादानत्वाभिमततत्त्वपरः, तथा च यथाऽहङ्कारादेः स्वोपादानमहदाश्रितद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्याहङ्कारत्वादिजातिमत्त्वेन महदादिभ्यस्तत्त्वान्तरत्वं न तथा गोघटादीनां पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरत्वं तेषां स्वोपादानपृथिव्यादिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपृथिवीत्वादिजातिव्यतिरेकोपादानाश्रितद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वाभावादित्यत्र तात्पर्यम् ।

एतदेव हृदि निधाय गोघटादीनां तत्त्वान्तरत्वाभावे स्वोपादानपृथिव्यादिप्रत्यभिज्ञानरूपं हेतुमाह—"सर्वेषाम्" इत्यादिना, 'समेति'—इति पदार्थो देहाद्यर्थो गतो पदार्थानां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वेन च पृथिव्यादिभिः समानां न पदार्थानां पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरत्वमित्यर्थः ।

ननु यथा पृथिवीतद्विकारयोर्गोघटयोरपि स्थूलत्वादिरूपसमानधर्मवत्त्वेन न पृथिव्यपेक्षया घटस्य तत्त्वान्तरत्वं तथा महत्तद्विकाराहङ्कारयोरुभयोरपि सूक्ष्मत्वातीन्द्रियत्वादिरूपसमानधर्मवत्त्वेन समानत्वात् कथं महदपेक्षयाऽहङ्कारस्य तत्त्वान्तरत्वम्, इति चेत्—

१ ननु तत्त्वान्तरोपादानत्वस्यैव प्रकृतित्वे सुवर्णकारादौ यः सम्प्रकृतित्वे व्यवहारो दृश्यते प्रकृतित्वव्यवहारस्य को निर्वाह इत्यत आह—"सुवर्णकारौ च" इति,—तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावेऽपि तत्रापि प्रकृतित्वं भाक्तमुपादानत्वमात्रसाधर्म्यादाय सुवर्णे प्रकृतित्व-व्यवहारः, एवमेव लक्षणया गौणो वा व्यवहार इत्यर्थः । २ पदार्थेति पृथिव्यादिभ्यो गवादीनां तत्त्वान्तरत्वं ना पृथिव्याद्यपेक्षया गवादीनां स्थूलत्वादिसमानधर्मवत्त्वेन विशेषाभावादिति भावः, स्थूलत्वादिसमानधर्मवत्त्वमेव घटादीनां पृथिव्यादिभ्यो भेदाभावे हेतुः, महदादीनां च तत्त्वान्तरत्वमिति भावः ।

[illegible]

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाण [illegible]

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

[illegible] कतमभिमताः प्रमाणभेदा लक्षणीयाः,

[illegible] पदार्थविभाजकपृथिवीत्वरूपोपाधेः पृथिवीघट-[illegible] पृथिव्यास्तत्त्वान्तरत्वमित्यर्थे तात्पर्य-[illegible]।

[illegible] प्रकृतित्वमपि तु विकृतित्वमेवेति निष्पन्नं, [illegible] "न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरमस्तीति विशेषाणां नास्ति [illegible], तेषां तु धर्मलक्षणावस्थाः परिणामा व्याख्यायिष्यन्ते" इति।

[illegible] प्रकारमभिधातुमाह—"अनुभयरूपम्" इति, कश्चित्तूभयरूप [illegible] सति तत्त्वान्तराऽनुपादेयरूपः पुरुषस्तमाहेत्यर्थः।

[illegible] किन्तत्त्वं कस्य प्रकृतिः कस्य वा विकृतिरिति [illegible] आह—"एतत्सर्वम्" इति, उपरिष्टात्=‘प्रकृतेर्म-[illegible] (२२) [illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] सहितं तत्त्वजातं न प्रमाणापेतमपि तु [illegible] "तमिममर्थम्" इति।

[illegible] प्रमाणविशेषाणां निरूपितत्वात् तैरेवं प्रकृते निर्वाहसम्भवात् [illegible]—"अभिमता" इति, महर्षिमनुप्रमुखसम्मता इत्यर्थः।

[illegible] विविधागमम्, त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता।

इति [illegible] तद्विपरीतेयत्तावन्तः कणादादिनिरूपिताः प्रमाण-[illegible] इति भावः।

[illegible] सू. १५ अत्र [illegible] भूतेन्द्रियाणि ग्राह्याणि, तत्किमिदानीमपरिणामिन [illegible] आह ‘तेषान्तु धर्मलक्षणावस्था’ इति, तत्र भूतानां [illegible] धर्मपरिणामः, धर्माणां चातीतानागतवर्तमानता लक्षणपरि-[illegible] नवस्थापरिणामः, घटादीनामपि नूतन-[illegible], [illegible] धर्मपरिणामः, धर्मस्य वर्त-[illegible], [illegible] स्फुटत्वादिरवस्थापरिणाम इत्येवं ध्येयमित्यर्थः। [illegible] इत्यर्थः। २ प्रकारत्रयम्—प्रकृति—प्रकृतिविकृति—[illegible]। ३ ‘अनुभयरूपमुक्तं इदाह’ इति पाठे तु तत्रमित्यध्याहार्यम्। [illegible] अ. १ सू. ९५ इति [illegible], [illegible] तदभिरूपितप्रमाणभेदेष्वन्तर्भावप्रकार-[illegible] अ. १२ श्लो. १०५। नीयस्फुटः।

तेऽनेनेतिनिर्वचनात् प्रमां प्रतिकरणत्वमवगम्यते,

असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः,

'सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणं, न शक्यं केवलं वक्तुमितोऽप्यस्य न वाच्यता' इति कुमारिलोक्तिमाश्रित्याह—"न च सामान्यलक्षणम्" इति ।

ननु कारिकायां प्रमाणानामियत्तावधारणं विभज्यवचनं चेत्येतद् द्वयमेव निरूपितं प्रतीयते न प्रमाणसामान्यलक्षणं तत्कथं न तदकथनप्रयुक्ता न्यूनता कथं चाभिहितं भवता प्रमाणसामान्यं तावद् लक्षयतीति चेत्तत्र आह—"अत्र च प्रमाणमिति समाख्या लक्षणपदम्" इति, अत्र=कारिकायामित्यर्थः ।

समाख्या=यौगिकः शब्द इति मीमांसकसङ्केतः, लक्ष्यबोधकं पदं—लक्ष्यपदं, प्रमाणमिति यौगिकं पदं लक्ष्यबोधकमित्यर्थः ।

ननु लक्ष्यपदस्य लक्षणपदप्रयोगसापेक्षत्वाद् लक्षणपदमन्तरेण कथं लक्ष्यपदप्रयोग इत्याशङ्क्य प्रमाणपदस्य यौगिकत्वेन तदवयवार्थमादाय लक्षणपदमपि तदेवेत्याह—"तन्निर्वचनं च" इति, प्रमाणपदावयवभूतप्रकृतिप्रत्ययार्थश्च लक्षणमित्यर्थः, निर्वचनप्रकारमेवाह—"प्रमीयतेऽनेनेति" इति, तथा च लक्षणपदमपि प्रमाणमित्येवेति बोध्यम्

सकृदुच्चरितमपि प्रमाणपदं तन्त्रेणोच्चरितत्वात् प्रमाणं प्रमाणमिति द्विरावृत्तं प्रमाणं=प्रमालक्षणं यस्य तत् प्रमाणं=प्रमाणपदप्रतिपाद्यमित्यर्थमादायैकमेव प्रमाणपदं लक्ष्यलक्षणपदमिति भावः ।

'प्रमाणमिति समाख्यया लक्ष्यपदम्' इति पाठे तु 'सम=तुल्या प्रमाणावृत्तितो आख्या=उच्चारणं, तया समाख्यया=तुल्योच्चारणेनेति यावत्, तथा च सकृदुच्चरितमपि प्रमाणपदं तुल्योच्चारणेन तन्त्रतया लक्ष्यपदं लक्षणपदं चेत्यर्थो बोध्यः ।

प्रमाणपदलक्ष्यप्रमां लक्षयति—"असन्दिग्ध" इत्यादिना ।

असन्दिग्धः=विरुद्धविविधकोटिकज्ञानविषयः सन्दिग्धः स न भवतीत्यसन्दिग्धः,

अविपरीतः=अबाध्यार्थविषयको मिथ्याज्ञानाविषयो, [illegible] विपरीतः स न भवतीत्यविपरीतः ।

अनधिगतः=निश्चयात्मकज्ञानविषयोऽधिगतः स न भवतीत्यनधिगतः, एतादृशः पदार्थो विषयो यस्याः [illegible] असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः प्रमेत्यर्थः ।

---

१ [illegible] । २ [illegible] प्रमाणमिति, [illegible] बोध्यम् । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] ।

[illegible]

[illegible] बोधप्रमाणाख्याय [illegible]

[illegible]—"[illegible] पौरुषेयः फलं प्रमा" इति ।

[illegible] फलं यः पुरुषगतो बोधः सा मुख्या प्रमेत्यर्थः,

"[illegible] अर्थपरिच्छित्तिः प्रमा" इति सांख्यमते प्रमाद्वैविध्यस्या-[illegible] पौरुषेयबोधात्मकमपि प्रमेति भावः ।

ननु पुरुषगतो बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलं, न हि खदिरगोचरव्यापारेण परशुना [illegible] छिद्यते समानाधिकरणतायाभावादिति चेद्, अत्राहुः—नहि चित्तवृत्त्या पुरुष-[illegible] बोधो जन्यते अपि तु चैतन्यमेव तत्तदर्थोपरक्तबुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं सद् बुद्धिवृत्त्याऽर्था-[illegible] फलमित्यभिधीयते, तच्च चित्तप्रतिबिम्बितं फलभूतं चैतन्यं [illegible] प्रमाणभूता चित्तवृत्तिरपि चित्तात्मिकेति सामानाधिकरण्य-[illegible] पौरुषेयबोधस्य चित्तवृत्तेः फलभाव इति ।

[illegible]—पौरुषेयो बोध इत्यनेन न बोधस्य पुरुषनिष्ठत्वमाख्यायते येन प्रमातृत्वादि-[illegible] परिणामित्वं स्याद् अपि तु बुद्धौ प्रतिबिम्बितत्वेन तत्तादात्म्यापत्त्या पुरुषस्य [illegible] इत्यभिधीयते एवं च चितिचित्तयोरभेदग्रहात्पुरुष उपचर्यमाणोपि [illegible] बोधो न पुरुषधर्म इति ।

[illegible] "फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः", बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः" इति, [illegible] यथा पौरुषेयत्वं तथा "द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि

---

१ अ. १ सू. ८१ । '[illegible] यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम्' इति सूत्रशेषः, (असन्नि-[illegible] इति यावद् एवंभूतस्य अर्थस्य=वस्तुनः परिच्छित्तिः=अवधा-[illegible] [illegible]=बुद्धिपुरुषयोरुभयोरेव धर्मो भवतु किं चैकतरमात्रस्य, उभयथैव तस्याः [illegible]=[illegible] कारणं तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः) इति [illegible] । २ सांख्यमते महत्तत्त्वपदाभिधेयबुद्धितत्त्वस्य चित्ततत्त्वस्य चैकत्वेन [illegible] बुद्धिवृत्तिः अथवा चित्तवृत्तिरित्येवं पर्यायेण लेखेपि न क्षतिरिति बोध्यम् । ३ [illegible]—[illegible] प्रमाणं यथा चक्षुरादिः, कश्चित् प्रमाप्रमाणोभयरूपो [illegible], ([illegible] चक्षुरादिजन्यत्वेन प्रमेति पौरुषेयबोधं प्रति करणत्वेन च प्रमाण-[illegible]) [illegible] यथा पौरुषेयो बोधः, कश्चित्प्रमातैव यथा बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैत-[illegible] [illegible] चितिरिति । ४ पा. १ सू. ७ योगभाष्यकारा [illegible] । ५ [illegible]=[illegible]संनिकर्षानन्तरं जायमाना याऽयंघट इत्या-[illegible] [illegible] मानार्मोत्याकारोऽनुभवः स प्रमाणभूतायाश्चित्तवृत्तेः [illegible]=[illegible] उपचर्यमाणत्वेन पुरुषवर्ती, तदेवाह—[illegible]—बुद्धिफलात्मक इत्यर्थः, तत्र हेतुमाह—"बुद्धेः प्रतिसंवेदी [illegible]" इति, [illegible] बुद्धेः [illegible], [illegible]त्म्यापन्नत्वेन तत्समानाकार इत्यर्थः ।

वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बु[illegible] तदनुकारमात्रतया [illegible]
हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते" इति पञ्चशिखाचार्यवाक्ये च स्पष्टमिति तथैव फलेऽप्यालोचनीयम् ।

तथा च यथा यत्नान्तरेणापि चन्द्रमसः क्रियामनुपसङ्क्रान्तचन्द्रप्रतिबिम्बममलं जलं स्वयं चलत्सदचलमपि चन्द्रप्रतिबिम्बं चलमिवावभासयत्येवं विनापि चितिव्यापारमुपसङ्क्रान्तचितिप्रतिबिम्बा बुद्धिरसङ्क्रान्तामपि चितिशक्तिं स्वगतया ज्ञानादिक्रियया प्रभासयन्ती सती प्रमातृभावमापादयति परमार्थतस्तु न पुरुषस्य प्रमातृत्वं न वा तन्निष्ठो बोधः फलमिति ।

एतेन पातञ्जलयोगवार्तिके च विज्ञानभिक्षुणा—"पुरुषनिष्ठो बोधः फलम्" इति, "प्रमाता चेतनः शुद्धः" इति च जल्पितं निराकृतं वेदितव्यं, पूर्वोक्तयुक्त्युपेतवाक्यजातेभ्यो बुद्धितत्त्वप्रतिबिम्बितस्य पुंसः कथञ्चित्प्रमातृत्वेपि शुद्धस्य प्रमातृत्वायोगात् "ध्यायतीव लेलायतीव" इत्यादिश्रुतिभ्यौपाधिकप्रमातृत्वाभिधानाच, "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यसङ्गत्वाभिधानाच, "पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव न प्रमाता" इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यस्थस्वोक्तिविरोधाच ।

यच्चोक्तं—"बुद्धेरेव प्रमातृत्वे पुरुषो न सिद्ध्येत्" इति, तदपि फल्गु, न वयं केवलं बुद्धितत्त्वं प्रमातृत्वेनाचक्ष्महे येनैवमुपालभ्येमहि किन्तु "उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्यात्" इति साङ्ख्यसूत्राद् उपसङ्क्रान्तचितिप्रतिबिम्बमेव तत्प्रमातृ इति ब्रूमहे तथा च प्रतिबिम्बस्यान्यथानुपपत्त्या साक्षितया च पुरुषसिद्धेः कथं तादृगुपालम्भमर्हामस्यलं बहुना ।

एवं प्रमां लक्षयित्वा प्रमाणं लक्षयति—"तत्साधनं प्रमाणम्" इति, तस्याश्चित्तवृत्तेः साधनं = सन्निकर्षपर्यन्तव्यापारवच्चक्षुरादि, यत्र पौरुषेयबोधः फलं चित्तवृत्तिः करणं तदुभयमपि प्रमाणमित्यर्थः,

विज्ञानभिक्षुस्तु—न साधकतमत्वं करणत्वमपि तु फलायोगव्यवच्छिन्नमेव कारणं करणम् इत्याशयेन (यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणं यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा तूक्तेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणं, यदि च पौरुषेयो बोधो बुद्धिवृत्तिश्चोभयमपि प्रमोच्यते तदा तूभयमेवोक्तं प्रमार्थं हेतुन प्रमाणं भवति, चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारः परम्परयैव सर्वथा) इत्याह ।

---

१ पा. २ सू. २० [illegible] [illegible]

[illegible]निर्विशेषस्य प्रमाणसामान्यस्य . . .

विशेषलक्षणानन्तरं चैतदुपपादयिष्यामः,

कतिधाः पुनस्तिन्नो विधा इत्यत आह—"दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च" इति,

एतच्च लौकिकप्रमाणाभिप्रायं, लोकव्युत्पादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य तस्यैवात्रा-

धिकारात्. आर्षं तु,

[illegible]निरपवादत्वादिविशेषणानां कृत्यमाह—"एतेन" इति, एतेन= [illegible]संशयविपर्ययस्मृतिरूपवृत्तिभिन्नचित्तवृत्तेरेव प्रमात्वाभिधानेन [illegible] प्रमाणत्वप्रतिपादनेन, संशयविपर्ययस्मृतिरूपवृत्तीनां साधनेषु=साधारण- [illegible]प्रसङ्गः=न प्रमाणलक्षणसंगमनरूपो दोष इत्यर्थः, संशयादिवृत्तीनां [illegible] न प्रमाणत्वमिति भावः।

[illegible] संख्यामवतारयति—"सङ्ख्याविप्रतिपत्तिम्" इति, कियत्स- [illegible] प्रमाणमिति विषये वादिनां विप्रतिपत्तिमित्यर्थः।

[illegible] "[illegible]आर्षं ज्ञानमतीतानागतवर्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनि- [illegible]संयोगाद् धर्मविशेषाच्च यत् प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञान- [illegible]" इति गुणग्रन्थे बुद्ध्यधिकारे कणाददर्शने प्रशस्तपादाचार्यैः [illegible] कथं त्रिविधमित्यवधारणमित्यत्राह—"एतच्च" इति। एतच्च= [illegible] च, लौकिकप्रमाणाभिप्रायम्=योगिजनभिन्नसाधारणजनानां यानि [illegible] तदभिप्रायं, साधारणजनज्ञानजननोपयोगीनि प्रमाणानि त्रीण्येवेति तात्पर्य- [illegible]। अत्र हेतुमाह—"लोकव्युत्पादनार्थत्वात्" इत्यादिना, शास्त्रस्य साधारण- [illegible]प्रयोजनत्वात् तस्यैव=लौकिकप्रमाणत्रयस्यैव, अत्र=प्रकृतग्रन्थे अधिकारात्=निरू- [illegible]।

[illegible] इत्याकाङ्क्षायामाह—"आर्षन्तु" इति। तु—शब्दः पुनरर्थे—

[illegible]—[illegible], विपर्ययसाधने दुष्टेन्द्रियसन्निकर्षादौ च, स्मृति- [illegible] प्रमाणत्वव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः। २ आम्ना- [illegible]=ऋषयो ये ऋषयस्तेषामतीतेष्वनागतेषु वर्तमानेष्वतीन्द्रि- [illegible] ग्रन्थोपनिबद्धेषु=आगमप्रतिपादितेषु अनुपनिबद्धेषु=आगमाप्रति- [illegible] संयोगाद् यत् प्रातिभं ज्ञानं यथार्थनिवेदनं=यथास्वरूपसंवेदनं संशय- [illegible] विदुः। इन्द्रियलिङ्गाद्यभावे यदर्थप्रतिभानं सा [illegible], तदुत्पत्तिरनुपपन्ना कारणाभावादित्यनुयोगे [illegible] इति विशेषो धर्म एव विशेषो धर्मविशेषः विद्यातपः- [illegible] कन्दलीकारः श्रीधराचार्यः।

यत्तुनः ऊर्ध्वस्रोतसां=ऊर्ध्वं=पयस्या बाहः

संबन्ध्यार्षं विज्ञानं तन्नु सामान्यजनबोधनाय नालं=न समर्थम् इति हेतोः सदपि=विद्यमानमपि तदार्षं विज्ञानमत्र नोक्तम् अनधिकारात्=उपयोगाभावात् इत्यर्थः ।

तथा चाहुः प्रशस्तपादाचार्याः—"तत्तु (आर्षविज्ञानं तु) प्रस्तारेण देवर्षीणां कदाचिदेव लौकिकानां यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति" इति ।

अत्रेदं बोध्यम्—बुद्धितत्त्वं हि प्रकाशस्वभावत्वेन सर्वार्थदर्शनसमर्थमपि तमसाऽऽवृतं सत्सर्वेषां सर्वं न गृह्णाति, यत्र तु रजस्तमोऽभिभवेन सत्त्वं चोद्रिच्यते तत्रैव गृह्णाति, यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तसमस्तरजस्तमोमलस्य योगजधर्मानुगृहीतस्यास्यानवद्यशारदप्रद्योतनेऽतीतानागतविप्रकृष्टव्यवहितसूक्ष्मपदार्थग्रहणसमर्थस्य प्रकाशानन्त्ये सति किञ्चन तत् यत् गोचरोऽपि तु सर्वं एवास्य गोचर इत्यविपर्ययं ज्ञानम् (आर्षम्) (ऋतम्भरा प्रज्ञा) इति व्यपदिश्यते, इदं च योगजप्रत्यक्षस्यप्रत्यक्षान्तर्गतमेव, अत एव नन्वार्षज्ञानविषयीभूतस्य योगिज्ञानस्यार्षं प्रत्यक्षत्वमभिधास्यते, तथा च प्रत्यक्षान्तर्भावान्न तत् पार्थक्येनाभिहितं, प्रत्यक्षादतिरिक्तत्वे तु लोकोपयोगाभावात्नाभिहितमिति ।

एवं सिद्धज्ञानमपि प्रत्यक्षान्तर्भूतत्वान्न ज्ञानान्तरं, तथा चाहुः प्रशस्तपादाचार्याः—"सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरं, कस्मात् प्रयत्नपूर्वकमञ्जनपादलेपखड्गगुटिकादिसिद्धानां दृश्यद्रष्टृणां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेष्वर्थेषु यत् दर्शनं तत्प्रत्यक्षमेव, अथ दिव्यान्तरिक्षभौमानां प्राणिनां ग्रहनक्षत्रसंचारादिनिमित्तं धर्माधर्मविपाकदर्शनमिष्टं तदप्यनुमानमेव, अथ लिङ्गानपेक्षं धर्मादिषु दर्शनमिष्टं तदपि प्रत्यक्षार्षयोरन्यतरस्मिन्नन्तर्भूतम्" इति, ।

१ यथा "अदरसंलक्ष्यमानो भगवन् पुत्रं पश्य" इत्यादौ [illegible] 'ऊर्ध्वस्रोतसाम्' इति [illegible] [illegible] । २ [illegible] । ३ इदं न [illegible] न [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] ६ [illegible] । ७ [illegible] । ८ [illegible] ।

[illegible]" इति : एतेन इष्टानुमानासत्त्व

[illegible]मांसादित्यर्थः ।

[illegible] इत्युक्तम्,

अथ प्रमेय[illegible] प्रवृत्तं शास्त्रं कस्मात्प्रमाणं सामान्यतो विशेषतश्च [illegible] इत्यत आह—"प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि"—सिद्धिः=प्रतीतिः,

---

[illegible] लोके स्वोपयोगाभावात्तन्निरूपणेऽप्युपमानादीनां लोकोपयुक्तत्वे- [illegible] तन्निरूपणप्रयुक्ता कथं न न्यूनतेत्याशयेन शङ्कते "स्यादेतद्" इत्यादिना,

[illegible]=[illegible], सङ्गिरन्ते=प्रतिजानते, "समः प्रतिज्ञाने" । १ । ३ । ५२ । इति [illegible] प्रतिज्ञानार्थे [illegible] इति बोध्यम् ।

'[illegible]' इति, एतेन "तदितरेषां सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः" इति साङ्ख्यसूत्रार्थः सङ्गृहीतः।

[illegible] (सर्वप्रमाणसिद्धत्वाद्—सर्वैः प्रमाणैः=प्रमातृभिः [illegible]—प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानीति स्वीकृतत्वाद्, उपमानादिकं [illegible]) इत्थंविधं व्याचख्यौ,

"[illegible]" इति श्रुत्यभिहितमहत्त्वेन सर्वेषां प्रमाणभूतेन [illegible]=तेनैव प्रमाणानीति निश्चितत्वात् प्रमाणत्रयमेवेष्टमित्यर्थोऽपि यैर्दि [illegible],

[illegible], तथा च मनुरूपशिष्टप्रतिज्ञानिर्वचनरूपैर्बहुभिः प्रमाणैः सिद्ध- [illegible] नतु [illegible] निर्वचनमात्रप्रमाणसिद्धं प्रमाणचतुष्टयातिरिक्तमित्यर्थो बोध्यः,

[illegible] इत्याह—"एतेन" इति,

[illegible]विधाप्रस्थानेषु साङ्ख्ययोगवेदान्तरूपप्रस्थानत्रयस्य प्रमेय- [illegible]प्रमाणप्रतिपादनं विपश्चित्संकेतपराहतम्,इत्याशयेन शङ्कते-"अथप्रमेय"इति,

'[illegible]' इति, हि=यतः प्रमेयप्रतीतिः प्रमाणाधीनातः प्राधान्येन प्रमेयप्रतिपादन- [illegible] प्रमाणमपि प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ।

[illegible] सर्वप्रमाणानां प्रमेयव्यवस्थासिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः [illegible] इत्यर्थं इति वृत्तिकारोऽनिरुद्धो महा- [illegible] सिद्धं प्रमाणाधिक्यं सिध्यति गौरवादित्यर्थ इति [illegible] २३ अध्याये १६ खण्डे श्रुतिरियम् । ३ "प्रत्यक्षम- [illegible], सर्वं सुविदितं [illegible]" इति पूर्वाभिहितेन मनुवचनेनेत्यर्थः । [illegible] पदं नाम्नो मूलकाराभिप्रेत इति सूचयति । ५ पद- [illegible]—मीमांसा, प्रमाणविद्या—न्यायकाणाददर्शनं, प्रमेयविद्या— [illegible]

"प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्" इति,

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनं तु ॥ ५ ॥

अत्र 'दृष्टम्' इति लक्ष्यनिर्देशः । परिशिष्टन्तु लक्षणम्, समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः,

---

पाठक्रमोल्लङ्घनेन कुतो विपरीतक्रमेणेयं कारिका व्याख्यातेति शङ्कायामाह—"सेयमार्या" इति, आर्या='आर्याछन्दोबद्धा कारिका' "अर्थक्रमानुरोधेन" इति । यथा च पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वं तथा "अर्थाच्च" इति सूत्रे जैमिनिनापि व्यक्तमिति ततोऽवसेयम्, आकाङ्क्षायोग्यतादिकमेव परस्परान्वयकारणं नानन्तरश्रवणमात्रमिति भावः ॥ ४ ॥

पञ्चमार्यामवतारयति—"सम्प्रति" इत्यादिना, प्रमाणानां ये विशेषाः=प्रत्यक्षादयो भेदास्तेषां यानि लक्षणानि तन्निरूपणावसरे सति तदेव=प्रत्यक्षमेव । तावत्=प्रथमं लक्षणीयमित्यन्वयः ।

प्रत्यक्षस्य प्रथमनिरूपणे हेतुमाह—"प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात्" इति, ज्येष्ठत्वात्=पूर्ववर्तित्वात्, त्रिविधप्रमाणोपजीव्यत्वादिति यावत्, तदेवाह—"तदधीनत्वाच्च" इति, अनुमानादीनां प्रत्यक्षसापेक्षत्वादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—"सर्ववादिनामविप्रतिपत्तेश्च" इति प्राकृतचार्वाकादेरपि प्रत्यक्षे विवादाभावेन सर्वसम्मतत्वाच्चेत्यर्थः । परिशिष्टं='प्रतिविषयाध्यवसाय' इत्यवशिष्टो भाग इत्यर्थः ।

लक्षणकरणस्य प्रयोजनमाह—"समानासमानजातीय" इति, समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्च पदार्थेभ्यो यो व्यवच्छेदः=व्यावर्तनं—भेदस्य ज्ञापनं स लक्षणार्थः=लक्षणकरणप्रयोजनमित्यर्थः ।

एतेन 'समानासमानजातीयव्यवच्छेदकं लक्षणम्' इति लक्षणलक्षणमपि [illegible] वेदितव्यः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अस्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणाः

विषयं विषयं प्रति वर्तत इति प्रतिविषयम्=इन्द्रियम्, वृत्तिश्च सन्निकर्षः, अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः ।

[illegible] सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकत्वं तथा प्रत्यक्षलक्षणावसाने[illegible] [illegible] यथा किञ्चिद् वर्णनीयम् ।

[illegible]—"अवयवार्थस्तु" इति, 'विसिन्वन्ति' इति 'षिञ् बन्धने' [illegible], तस्य विवरणमाह—"विषयिणमनुबध्नन्ति" इति । विषयिणं=चित्तवृत्तिरूपं ज्ञानम् । 'अनुबध्नन्ति' इत्यस्यार्थमाह—"स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्ति" इति ।

स्वेन रूपेण=स्वीयेनाकारेण, निरूपणीयं=निरूपणार्हं स्वाकारोपरक्तं कुर्वन्तीति यावत्, [illegible] विषया इन्द्रियसन्निकर्षादिना विषयिणं चित्तं स्वाकारेणोपरञ्जयन्ति, यदिदम्[illegible] [illegible] चित्ते विषयाणां स्वाकारार्पणमेतदेव स्वेन रूपेण निरूपणीयत्वमिति तत्त्वम्,

[illegible] न केवलं स्थूला विषया गृह्यन्तेऽपि तु सूक्ष्मा अपीत्याह—"अस्मदादीनाम्" इति, [illegible] ये पदार्था अस्मदादीनामविषयास्तेपि योगिनामूर्ध्वस्रो[illegible] न विषया इति तेऽपि विषयपदेन गृह्यन्त इत्यर्थः ।

[illegible] प्रतिविषयपदार्थमाह—"विषयं विषयं प्रति" इति,

विषयं विषयं प्रति वर्तत इत्यनेन यदिन्द्रियाणां विषयं प्रति वर्तनमभिहितं तन्नेन्द्रियाणां [illegible] विषयदेशगमनं तथा सत्यन्यत्वादिप्रसङ्गात् अपि तु संबन्धविशेषं [illegible]—"वृत्तिश्च सन्निकर्षः" इति, 'वर्तते' इतिपदघटकवृतुधात्वर्थरूपा वृत्तिश्चात्र सन्निकर्ष एव न [illegible] विषयदेशगमनमित्यर्थः ।

अयमेव सन्निकर्षो व्यापार इत्यभिधीयते ।

तथा चाहुः—'वृत्तिस्तु सन्निकर्षः' इति न्यायभाष्यमुपादाय तात्पर्यटीकाकाराः "वृत्तिरिति हि [illegible] व्यापार उच्यते यः कारकैः फले जनयितव्ये चरमभावी धर्मभेदः फलोत्पादानुकू[illegible], यथा पटे जनयितव्ये तन्तुभिश्चरमभाविनः संयोगविशेषाः, स्वर्गे जनयितव्ये यागे[illegible], [illegible] प्रमाणेन प्रमायां फले प्रत्यक्षेण तदुत्पादनानुकूलः सन्निकर्षो [illegible] चरमभावी धर्मोऽपेक्षित इति भवति व्यापारः स एव वृत्तिरित्याख्यायते" इति ।

[illegible] प्रतिविषयमिति समुदायस्य निर्गलितमर्थमाह—"अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियम्" इति ।

[illegible] अनुकोऽपि तच्छिन्नमूलः, तथाचाहुर्वाचस्पतिमिश्राः "निर्ग[illegible] [illegible] न च्छिन्नमूला" इति, एतेन यदि च चक्षुःप्राप्यार्थं [illegible] निमीलितनयनोऽपि [illegible] पश्येद् इत्याशयेन "यदि न स्यात् तदा पश्ये[illegible]" [illegible] वेदितव्यम्, अच्छिन्नमूलत्वस्त्वङ्गीकारे चान्य[illegible] [illegible] ।

अर्थः=घटादिविषयः तत्संबद्धमिन्द्रियमित्यर्थः, प्रतिविषयेऽध्यवसाय इति सप्तमीतत्पुरुष-माश्रित्याह—"तस्मिन्नध्यवसाय" इति, तस्मिन्=प्रतिविषय इत्यर्थः। समासान्तर्गतलुप्त-सप्तम्यर्थमाह—"तदाश्रित" इति, विषयव्यापृतेन्द्रियाधीन इत्यर्थः।

तदाश्रित इत्यनेनाध्यवसायस्येन्द्रियनिष्ठत्वाभिधानेनाध्यवसाय इन्द्रियधर्म इति नाशङ्क्यमपि त्विन्द्रियमाश्रित्य बुद्धौ वर्तमानत्वेन बुद्धेरेव स धर्मोऽभ्युपेय इत्याह—"अध्यवसायश्च" इति, अध्यवसायपदाभिधेयं ज्ञानं च बुद्धेरेव व्यापारो नेन्द्रियधर्म इत्यर्थः।

यथा—बीजकालसलिलधरणीसंयोगादिसन्निधाने जायमानोऽप्यङ्कुरो न कालाङ्कुरः, सलिलाङ्कुरः, धरण्यङ्कुर इति वा व्यपदिश्यते तस्य कालादिधर्मत्वाभावात् अपि तु बीजेनैव व्यपदिश्यते यवाङ्कुरः शाल्यङ्कुर इति तस्य तद्धर्मत्वात्, तथा बुद्धिविषयेन्द्रियालोकसंयोगादिसन्निधानेन जायमानमपि ज्ञानं नेन्द्रियधर्मो विषयधर्म आलोकधर्म इति वा व्यपदिश्यते, तस्य तद्धर्मत्वाभावादपि तु बुद्धिधर्मत्वेनैव व्यपदिश्यते बुद्धिवृत्तिरिति बुद्धिव्यापार इति भावः।

अध्यवसायपदाभिधेयबुद्धिव्यापारस्य ज्ञानस्य लक्षणमाह—"उपात्तविषयाणाम्" इति, उपात्तः=गृहीतः—प्रतिबिम्बरूपेण लब्धो विषयो यैस्तेषामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां=विषयाकाराकारितत्वे सति यो बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसायाङ्कुररूपो धर्म-विशेषः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाभिधीयत इत्यर्थः।

तमोऽभिभवसमसमयभावी यो बुद्धेः सत्त्वसमुद्रेकः स एव दृशिपदार्थत्वेनाभिप्रेतो नान्यः, तस्य सर्वानिसलक्षणत्वेन प्रत्यक्षवृत्तिहेतुत्वेऽपि लक्ष्यलक्षणपदार्थत्वाभावात्, तेन नानुमानागमवृत्तिषु वृत्तिलक्षणाव्याप्तिरिति।

अयमत्र बोध्यं—यथा स्वभावस्वच्छमपि जलाशयस्थं सलिलं निर्गमनाशक्तिरक्षण-प्रतिबन्धककेदारसेतुं छेदमुपसर्पदपि छिद्रं सति तद्द्वारा निर्गत्य कुल्यात्मना पंक्तिपदतुल्य

१ [illegible] प्रथम [illegible], [illegible] "[illegible]" [illegible], '[illegible]' [illegible]। २ [illegible]। ३ [illegible]। ४ [illegible] "[illegible]" [illegible]।

५, ६ [illegible]। [illegible], '[illegible]' [illegible]।

[illegible] सर्वग्रहणसमर्थ०

[illegible] तमोनिरासे इन्द्रियप्रणालिकया विषयमुपसृप्य [illegible], सोऽयं बुद्धितत्त्वस्य विषयाकारपरिणामः स एवाध्यवसाय इति वृत्तिरिति [illegible] भाषिभाप्यते।

[illegible]—इन्द्रियसन्निकर्षद्वारा यत्तमोऽभिभवसमसमयसत्त्वसमुद्रेकप्रयुक्तो बुद्धे- [illegible] स प्रत्यक्षप्रमाणमिति व्यवह्रियते, व्याप्तिज्ञानजन्यश्च यस्तथाविधः परि- [illegible], वाक्यजन्यश्च यस्तादृशः परिणामविशेषः स आग- [illegible]।

[illegible]—" इदं तावत् प्रमाणम् " इति।

[illegible]—इति [illegible], इदम्=इन्द्रियसन्निकर्षादिना जायमानं यद् बुद्धितत्त्वगतसत्त्वा- [illegible] तदिदं प्रमाणमित्युच्यत इत्यर्थः।

[illegible] चित्तस्य निरवयवत्वेन पुरुषवदपरिणामित्वात्कथं विषयाकारपरिणाम- [illegible], प्रधान[illegible]निरवयवत्वेऽपि परिणामित्वोपपत्तेरिति गृहाण। अपरिणामित्वे [illegible] निरवयवत्वमिति तथ्यम्।

[illegible]—" [illegible] सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गं, सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं [illegible]" इति [illegible] सर्वस्यैव बुद्ध्यादेः सावयवत्वेन मध्य- [illegible] विषयाकारपरिणामानुपपत्तिः, मध्यमपरिमाणत्वेऽप्यतिनिर्मलविरलतैजसद्रव्य- [illegible] विषयेन विप्रकृष्टध्रुवादिविषयप्रतिभासानुपपत्तिश्च,—

[illegible] न्तःकरणस्य देहसंबन्धसद्भावाच्च [illegible] रित्यपि ध्येयम्।

[illegible] (अन्तःकरणस्याणुपरिमाणत्वे प्राणनक्रियाधारस्य तस्य दूरवर्त्तिविषयप्रदेशगमने [illegible] देहपातापत्तिः, तस्य विभुत्वे च निष्क्रियत्वेन बहिर्निर्गमनासंभवेन [illegible]) तस्य मध्यमपरिमाणत्वे च देहवन्मन्दगामित्वेन झटिति विषयप्र- [illegible], इति शङ्काप्ययोदिता वेदितव्या।

[illegible] नाणुत्वं विभुत्वं वा तथा 'न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद् [illegible]' '[illegible]' 'न निर्भागत्वं तद्योगाद्' इत्यादि साङ्ख्यसूत्रेषु स्पष्टम्।

[illegible] प्रमाणाह—" अनेन " इति, अनेन=विष-

[illegible]। २ ' चित्तमपरिणामि निरवयवत्वादात्मवद् ' [illegible]। ३ अ० १ सू० २४। स्पष्टं चैतद् १० [illegible]। ४ [illegible] (अ० २ सू० ३१) इति [illegible] प्राणनिर्गमावश्यंभावादित्यर्थः। [illegible] सू० ३१ निर्भागत्वं=निरवयवत्वं मनसो नेत्यर्थः।

यापत्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनोऽनुगृह्यते,

याकारपरिणामधारिणा बुद्धितत्त्वेन चेतनाधर्के:=चेतनस्य पुरुषस्य योऽनुग्रहः=स्वोपगृहीतानां विषयाणां स्वप्रतिबिम्बिते चेतने समर्पणं तत् फलमिति बोध इति प्रमेति चाभिधीयत इत्यर्थः ।

अन्तःकरणस्यायं स्वभावो यदिन्द्रियैरुपनीतान् विषयान् स्वस्वामिन आत्मने समर्पयति, यथाहुः—"गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति, अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नम" इति,

इन्द्रियसन्निकर्षादिना जायमानोऽयं घट इत्यादि बौद्धो बोधः प्रमाणं, तदनु जायमानो घटमहं जानामीत्यादिपौरुषेयो बोधश्च प्रमेति भावः ।

अनुग्रहपदार्थं स्पष्टयति, "बुद्धितत्त्वं" इति, हि=यतः बुद्धितत्त्वं प्राकृतत्वात्=जडप्रकृतिकार्यत्वादचेतनम् इति=अतस्तद्धर्मोऽध्यवसायोऽप्यचेतन इत्यर्थः ।

कस्तर्हि चेतन इत्यत आह—"पुरुषस्तु" इति, बुद्धितत्त्वाद्विलक्षणः पुरुष इति बोतनार्थस्तु-शब्दः, तदेवाह "चेतन" इति,

'चेतनोऽहं जानामि करोमि' इति चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञानसुखादेरनुभूयमानत्वेन पुरुषस्यैव ज्ञानसुखादिमत्त्वोपपत्तेः कथमभिहितं बुद्धेः परिणामविशेषा ज्ञानसुखादय इति, इत्याशङ्क्याह—"सुखाद्यननुषङ्गी" इति, "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुतेर्ज्ञानसुखाद्यनाधार इत्यर्थः, कथंतर्हि चेतनोऽहं जानामीति प्रतीतिरित्यत आह—"सोऽयम्" इति, चित्तगतेन ज्ञानादिना पुरुषस्य ज्ञानादिमत्त्वप्रतीतिरित्यर्थः ।

अन्यगतस्यान्यत्र भाने निमित्तमाह—"तच्छायापत्त्या" इति, बुद्धितत्त्वतादात्म्यापत्त्येत्यर्थः, चितिचित्तयोरभेदग्रहादिति यावत्, अयमेवास्मिताक्लेशोऽविवेक इत्यभिधीयते, यथाहुः—'दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता' इति, 'बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभक्तमपश्यन् कुर्यात् तत्रात्मबुद्धिं मोहेन' इति च ।

बुद्धितादात्म्यापत्तौ प्रयोजकमाह—"तत्प्रतिबिम्बित" इति, बुद्धितत्त्वे प्रतिबिम्बित इत्यर्थः ।

एवं च बुद्धावेव प्रमाणत्वं फलं जायते न पुरुषे तस्याऽसङ्गत्वेन प्रमाधारत्वाभावात्, चितिचित्तयोरभेदग्रहाच्च पौरुषेयो बोध इत्युपचर्यत इत्यत्र फलितम् ।

विज्ञानभिक्षुस्तु—'न हि बुद्धौ प्रमाख्यं फलं जायते तथा सति पौरुषेयबोधस्य यथाश्रुतार्थत्वाभावात्, प्रतिबिम्बस्य तुच्छतयाऽर्थभानानुपपत्तेश्च, प्रतिबिम्बस्य प्रकाशार्थक्रियायाः ज्ञाप्य-

---

१ विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे चतुर्दशेऽध्याये–१५ श्लो० । २ यो० सू० ६ पा० २ । दृक्शक्तिः=पुरुषः, दर्शनशक्तिः–बुद्धिः, इत्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवास्मितेत्यर्थः । ३ पुरुषस्य आकारः=स्वरूपं–यथा नित्यत्वं, शीलम्—औदासीन्यं, विद्या=चैतन्यम्, बुद्धिः अविद्यया तद्विपरीता तस्य, इति एतानि बुद्धितः पुरुषमभिमान्य अविवेकेन आत्मबुद्धिं करोतीति, यथार्थतोऽयमर्थः ।

[illegible]ति.

तथा च स्मरन्ति—

"तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः" 'का. २०' इति ।

[illegible], [illegible]दिना पूर्वं पुरुषार्थाकारा वृत्तिर्नाद्यते नदुत्तु चार्थोपरक्ता बुद्धि-[illegible] प्रतिबिम्बत्वेन पुरुषस्य सतो भासते, "तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । [illegible] प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः" इत्यादिस्मृतिषु परस्परं प्रतिबिम्बस्य सिद्धत्वात्, [illegible] एव पूर्वोक्तस्य 'चितेरप्रतिसङ्क्रमायाः' इति योगसूत्रतद्भाष्य-[illegible] दृष्टौ चैतन्यप्रतिबिम्बस्य प्रामाणिकत्वेऽपि पुरुषे बुद्धिप्रतिबिम्बत्वा-[illegible] ।

[illegible] 'तस्मिंश्चिद्दर्पणे' इत्यादिस्मृतावस्या अपि स्वाभाविकत्वेन 'बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितत्वेन [illegible] चेतन इवा वस्तुदृष्टयः=बुद्धेर्धर्मा भूतानि ज्ञानान्यविवेकात्प्रति-[illegible] वेद्याः ।

[illegible] पुरुषनिष्ठत्वं यथाहुः पौरुषेयबोधार्थः किंनाहि पुरुष-[illegible] वा, तत्र वास्तविकं औपचारिकं वेति नाग्रहः, प्रकृते च पुरुषस्यासन्न-[illegible] न तथाबुनापत्तिगापत्तिः ।

अपि च '[illegible] क्रियत्वं दर्शनकर्तृत्वं वस्तुतस्तु बुद्धेः सावेव पुरुष' इति [illegible] पुरुषस्य पुरुषतत्वाधस्त्वेन प्रमानुत्पाभिमानम् ।

[illegible] 'प्रतिबिम्बस्यार्थक्रियाकारित्वं नास्ति' इति तदपि न, जडप्रतिबिम्बस्यार्थक्रिया-[illegible] चेतनप्रतिबिम्बस्यार्थक्रियाकारित्वमस्त्वाविरुद्धमपि[illegible] ।

यद्यपि [illegible] पौरुषेयबोधश्चेति प्रमाद्वयमभिहितं तथापि योगभाष्ये पौरुषेय-[illegible] प्रमाद्वयस्यैकत्वेन नावश्यकं इत्याशयेनात्र चित्तवृत्तेः प्रमाणत्वं [illegible] च प्रमात्मिति प्रैमत्वमभिहितमिति बोध्यम्, अत एव 'द्वयोरेकतरस्य वा' [illegible] मुक्तम् ।

[illegible] पुरुषस्य ज्ञातादित्वं तथापि कथमचेतनस्य बुद्धिधर्मस्य [illegible] — "चितिच्छायापत्त्या च" इति ।

---

१ [illegible], योगवार्तिके, अ० १ सू० ४ [illegible] चस्योदाहरणम् ।
[illegible] बुद्धिप्रतिबिम्बं स्वीकर्तव्यमिति भावः । ३ [illegible] — 'नहि' इति ।
४ [illegible] पुरुष त्र [illegible]
[illegible] ।

विपर्ययग्रहणेन च। ५

प्रतिग्रहणेन चेन्द्रियार्थसन्निकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादयश्च पराकृता भवन्ति, तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् 'प्रतिविषयाध्यवसाय' इति दृष्टस्य संपूर्णं लक्षणम्,

---

एवं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय लक्षणं समन्वयितुं लक्षणघटकपदानां कृत्यमाह—"अत्र" इति, प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टलक्षणे, संशयम्=एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकमनवधारणात्मकं ज्ञानं, व्यवच्छिनत्ति=व्यावर्तयतीत्यर्थः, कथं व्यावृत्तिरित्यत आह—"संशयस्य" इति, अनवस्थितग्रहणेन=एकधर्मिकनानाधर्मरूपनानाकोटिप्रकाशनेन, अनिश्चितरूपत्वाद्=एककोटिकस्यासत्त्वरूपानवधारणात्मकत्वादित्यर्थः। निश्चयपदाभावे कथमनिश्चयज्ञानवारणमित्यत आह—"निश्चयोऽध्यवसाय इति चाऽनर्थान्तरम्" इति, अन्योऽर्थोऽर्थान्तरं नार्थान्तरमनर्थान्तरम्=न भिन्नार्थकम्—एकार्थकमिति यावत्।

अध्यवसायपदव्यावर्त्यं प्रदर्श्य विषयपदव्यावर्त्यमाह—"विपर्ययग्रहणेन च" इति, असद् विषयं—न विद्यते सन् विषयो यस्य तादृशं मिथ्याज्ञानात्मकं विपर्ययमपाकरोतीत्यर्थः।

विषयं विषयं प्रति वर्तत इति प्रतिपदादानकृत्यमाह—"प्रतिग्रहणेन च" इति।

प्रत्यक्षलक्षणे लक्षणलक्षणं समन्वयन् प्रकृतमुपसंहरति—"तदेवं" इति, यस्माद् लक्षणान्तर्गतविशेषणपदैरलक्ष्यनिरासस्तस्मादित्यर्थः।

प्रत्यक्षत्वेन समानजातीयाः संशयादयः विजातीयत्वेनासमानजातीया अनुमानस्मृत्यादयः तेषां व्यवच्छेदकत्वात्=व्यावर्तकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्यादुष्टलक्षणमित्यर्थः।

ननु शास्त्रान्तरे 'प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्' 'सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्' 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्' इत्येव-

---

१ [illegible] 'एकधर्मिक' इति, [illegible] 'विरुद्ध' इति, [illegible] "भावाभावप्रकारकम्" इति, [illegible]। २ [illegible]। ३ [illegible] "विपर्यस्त" इति [illegible]। ४ [illegible]

नोऽप्रतिप-
विपर्यस्तो वा पुरुषः कथं प्रतिपद्येत, नच
परगताः शक्या अर्वाग्दृशा प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुं, नापि प्रमाणान्तरेण, अनभ्युपगमात्, अनवधृताऽज्ञानसंशयविपर्यासस्तु यं कञ्चन पुरुषं प्रति वर्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत,

---

...यानि तानि प्रत्यक्षप्रमाणानि तानि किं दुष्टान्यदुष्टानि वा, दुष्टानि चेत् कथं न दूषितानि ...नि भवताऽदुष्टानि चेत् कथं प्रमाणान्तराश्रयणमित्याशङ्क्य यद्यपि दुष्टानि तानि तथापि विस्तरभयान्न दूषितानीत्याह—"तन्त्रान्तरे" इति, 'तन्त्रान्तरेषु' इत्यपि पाठः। तन्त्रान्तरे= ...गौतमादिप्रणीतन्यायग्रन्थादौ, तैर्थिकानां=दार्शनिकानां—शास्त्रप्रणेतॄणां गौतमप्रभृतिमुनीनां ...नि प्रत्यक्षप्रमाणानि तानि विस्तरभयान्न दूषितानीत्यर्थः।

प्रत्यक्षप्रमाणोपसंहारावसरे न्यायवार्तिके तात्पर्यटीकायां, तत्त्वप्रदीपिकायां च लक्षणान्तराणां दुष्टत्वस्य स्पष्टं व्यवस्थापनादिति तत्रैव फणेहत्यालोचनीयमिति तु वयम्।

अनुमाननिषेधनपरं कारिकार्धं व्याख्यातुकामस्तावदनुमानाप्रामाण्यवादिनं चार्वाकं विवृणोति— "नानुमानं प्रमाणम्" इति,

लोक आयतं=विस्तीर्णमिव यत् प्रसिद्धं प्रत्यक्षप्रमाणं तल्लोकायतं, तत्प्रतिपादकं चार्वाकदर्शनमपि लोकायतं, तदधीते तद् वेद यः स लौकायतिकः, तेन=प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणमिति वादिना चार्वाकेण, अप्रतिपन्नः=अज्ञानयुक्तः, सन्दिग्धः=संशययुक्तः, विपर्यस्तः=भ्रान्तियुक्तः पुरुषः कथं प्रतिपद्येत=ज्ञायेत, प्रत्यक्षेण ज्ञायेतेत्याशङ्क्याह—"नच" इति, पुरुषान्तरगताः=परपुरुषवर्तिनोऽज्ञानादयो गौरत्वादिवद् देहधर्मा अपि न प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुं=ज्ञातुं शक्या मनआदिधर्मत्वाद्, योगिना ज्ञायेतापि प्रत्यक्षेण परकीयाज्ञानादिकं ननु चार्वाकेण तच्छक्यमित्याह—'अर्वाग्दृशा' इति, बाह्यसूक्ष्मवस्तुविषयकज्ञानवताऽयोगिना चार्वाकेणेत्यर्थः।

मानान्तरेण ज्ञानं तद्वचनात्तु तज्ज्ञानं कुतो न जायेतेत्याशङ्क्य वचनस्यापि प्रत्यक्षातिरिक्तत्वेन तेनानभ्युपगमादित्याह—"नापि मानान्तरेण" इति।

परपुरुषवर्तिनोऽज्ञानादीनपरिज्ञायैव परपुरुषबोधनाय वचनं प्रयुञ्जानस्तून्मत्तवदुपहसनीयः स्यादित्याह—"अनवधृताज्ञान" इत्यादिना, अनवधृताः=अपरिज्ञाताः परपुरुषवर्तिनोऽज्ञानसंशयविपर्यासा येन सोऽनवधृताज्ञानसंशयविपर्यास इत्यर्थः।

---

१ 'शास्त्रे स्याद् दर्शनेऽपि' इत्युक्तेस्तीर्थपदं दर्शनपरं, दर्शनं च गौतमादिप्रणीतं शास्त्रं, तदध्येतारो ज्ञातारश्च दार्शनिकास्तैर्थिका वेत्यभिधीयन्ते, तदेवाह—'दार्शनिकानाम्' इति । २ गौतमीयन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामित्यर्थः "तत्त्वप्रदीपिकायाम्" इति, द्वितीयपरिच्छेदे चित्सुखाचार्यैः 'प्रत्यक्षं' इत्यादिकारिकाव्याख्यायामित्यर्थः । ३चारु=शास्त्रीयसंस्कारविधुरनरमनोहरम्, परलोकनिषेधादिकं गुरुं पुरुषार्थं इत्येवंविधं वाक्यं यस्य स चार्वाकः, देहात्मवादी प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी नास्तिकः पुरुषः, पृषोदरादित्वात्साधुः, राजपुत्रव्यामोहनाय बृहस्पतिना लोकायतं शास्त्रं प्रणीतमिति महाभारतादिग्रन्थेषु दर्शितं स्पष्टम् 'दुर्योधनसखा चार्वाको राक्षसस्त्वन्य एव। ४ लोकायतमधीते वेद वेत्यर्थे पाणिनेः सूत्रात् (क्रत्वादिसूत्रान्तात्ठक्) इत्यनेन ठकि लौकायतिक इति साधुः।

परस्तु वक्तृगताज्ञानादिप्रतिपत्तिः संभवति ततोऽनेन चार्वाकेण परपुरुषवर्तिनोऽज्ञानादयोऽनुमातव्याः=
अनुमानेनैव ज्ञातव्या इति=एवं च परमनोऽज्ञानेनापि तेनानुमानं प्रमाणमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ।

केन लिङ्गेन परकीयाज्ञानाद्यनुमितिरित्यत आह—"अभिप्रायभेदात्" इति, वक्तृतात्पर्यविशे-
षात्, लिङ्गात् इत्यर्थः, तात्पर्यज्ञानं कुतस्त्यमत आह—"वचनभेदात्" इति–

अयमीदृशाभिप्रायवानेतादृशवचनप्रयोक्तृत्वात् संप्रतिपन्नवदित्येवं तात्पर्यविशेषमनुमाय-
ततस्तद्विषयाज्ञानादिमानीदृशाभिप्रायवत्त्वादित्येवमज्ञानाद्यनुमानमित्यर्थः ।

यद्वा—अभिप्रायभेदः=अज्ञानादिविशेषः, तस्मात् जातो यो वचनभेदः तस्मात् लिङ्गादित्यर्थः,
तथा च 'एतद्वचनमेतदन्तःकरणस्याज्ञाननिमित्तमसंबद्धवचनत्वान्मदीयासंबद्धवचोवत्, एतद्-
वच एतदन्तःकरणस्यसंशयनिमित्तमनिश्चितवचनत्वान्मदीयानिश्चितवचोवत्, एतद्वाक्यमेत-
दन्तःकरणस्यविपर्ययनिमित्तं भ्रान्तवचस्त्वान्मदीयभ्रान्तवचोवत्' इत्येवमज्ञानादिप्रतिपत्तिरनुमेयेति फलितम्'

विप्रतिपन्नं तथा स्वर्गोऽपूर्वो देवतान्तरं विरहयेत सर्वानर्थानिति तदेवाङ्गीकृत्य प्रवर्तते—
(प्रतिपन्नं पुमांसमपहायाप्रतिपन्नास्त्विह्यथाः प्रेक्षावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते, न चैषामित्थं-
भावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः, न खल्वेते गौरत्वादिवत्प्रत्यक्षगोचराः, किन्तु वचन-
चेष्टादिभिरनुमेयाः, न च लिङ्गं प्रमाणं यत एते सिध्यन्ति, न पुंसामित्थंभाव-
विज्ञाय यं कंचन पुरुषं प्रतिपिपादयिषतोऽनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम, अपि
च पशवोऽपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशष्पश्यामलायां भुवि प्रवर्तन्ते
परिहरन्ति चाश्मानतृणकण्टकाकीर्णां, नास्तिकस्तु पशोरपि पशुर्हिताहित-
साधनमविज्ञाय, न खल्वस्त्यनुमानगोचरमनुपलब्धिनिवृत्तिगोचरं प्रत्यक्षं प्रवर्तते.
न च परप्रत्यायनाय शब्दं प्रयुञ्जीत, शब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात्, अपि च नानुपल-
ब्धिमात्रेण लोकमतिक्रम्य अननुभूतपरलोकः सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्तिरिति

[illegible]" इति. [illegible]

[illegible]) इति। (अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यप्रयोगोऽज्ञं विप्रतिपन्नं सन्दिग्धं [illegible] प्रत्यर्थयान्, न च परपुरुषवर्तिनो देहधर्मा अपि सन्देहाज्ञानवि- [illegible] प्रत्यक्षा वीक्ष्यन्ते, न च तद्वचनात्प्रतीयन्ते वचनस्यापि [illegible]स्याप्रामाण्योपगमात्, पुरुषविशेषमनधिकृत्य तु वचनमनर्थकं प्रयु- ञ्जानो नायं लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तवदनवधेयवचनः स्यात्) इति।

[illegible]—अनुमानमप्रमाणमिति [illegible] वादी 'कस्य हेतोरप्रमाणम्' इत्येवं पर्यनुयोगे यदि [illegible]' इति हेतुपदं प्रयुञ्जीत तदा गले पतितमनुमानमिति चार्वाकत्वमेवात्मनः [illegible],

[illegible]—(दृष्टप्रामाण्याप्रामाण्यविज्ञानव्यक्तिसाधर्म्येण हि कासांचिद्व्य- क्तीनां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा विदधीत, दृष्टसाधर्म्यं चानुमानमेवेति कथं तेनैव [illegible]) इति,

यदि च [illegible]मनुमानमप्रमाणमिति ब्रूयात् तर्हि न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति [illegible]।

[illegible] अनुमानविज्ञानप्रामाण्यस्य रूपादिमत्त्वाभावेन चक्षुराद्यगोचरत्वात्कथमनुमानाप्रामाण्य- [illegible] भवान् इति स प्रष्टव्यः,

[illegible]—(नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवाननु- मानादीनामप्रामाण्यमवधारितवान् इति, प्रत्यक्षं हि लिङ्गादिरूपमात्रग्राहि [illegible]प्रामाण्यमेषां विनिश्चेतुमर्हति, न हि धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद- प्रामाण्यज्ञानमुदेतुमर्हति, किन्तु देशकालावस्थारूपभेदेन व्यभिचारोत्प्रेक्षया, [illegible] प्रत्यक्षस्य व्यापारः संभवति) इति।

[illegible]मनुमानप्रामाण्यं प्रसाध्यानुमानलक्षणपरमार्यावयवमवतारयति—"तत्र" इति, तत्र= [illegible]नुमानस्यानन्यथासिद्धे सतीत्यर्थः।

[illegible]मनुमानं निरूपणीयमित्यन्वयः, तत्र हेतुमाह—"प्रत्यक्षकार्यत्वाद्" इति। [illegible] द्वारा निरूपणीये सत्यर्थोऽर्थः,

[illegible]' इत्यनुमानलक्षणं निरूपोति।

'[illegible]' इति। लिङ्ग्यते=गम्यते—ज्ञायतेऽप्रत्यक्षोऽर्थोऽनेनेति लिङ्गम्,

१ [illegible]। २ [illegible]सदिति पाठः। ३ हेतुपदप्रयोगस्थल एवानुमानलक्ष- [illegible]। ४ [illegible] मिश्राः। ५ भानत्यामिति पाठः।

इति प्रशस्तपादकथितं पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वादिधर्मोपपन्नं 'धूमादय.स्यात शब्दः, एतदेव च पक्षधर्मत्वादिधर्मैर्व्याप्यमानत्वात् व्याप्यमित्यभिधीयते ।

यस्य च यद्वा देशस्तद् धूमादि लिङ्गमस्ति तद् वह्न्यादि लिङ्गि व्यापकमिति बोध्यम इत्यर्थः ।

'स्वभावप्रतिबन्धे सत्यर्थोऽर्थं गमयेत् तदप्रतिबद्धस्य तदव्यभिचारनियमाभावात्' इति न्यायबिन्दावभिहितत्वेन 'स्वभावप्रतिबन्धो व्याप्तिः' इति बौद्धाः, 'अनौपाधिकः संबन्धो व्याप्तिः' इति जरत्तार्किकाः, तदेतादृशव्याप्त्याश्रयं च व्याप्यमित्यभिप्रेत्य परिष्कृत्य व्याप्यं निर्वक्ति—'वह्निः' इत्यादिना ।

शङ्कित.=शङ्काविषयत्वेन कल्पितः, समारोपितः=सत्यारोपितत्वेन निश्चितः,

तथाचाहुः—तत्त्वचिन्तामणिकाराः—(स चायं द्विविधः, निश्चितः सन्दिग्धश्च. साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः, यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं, यत्र साधनाव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा, तदुभयसन्देहो वा, तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः, यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिजत्वम्) इति ।

एवंविधौ यावुपाधी तयोर्निरस्तत्वेनेत्यर्थः, एतेनानौपाधिकः संबन्धो व्याप्तिरित्यंशः संगृहीतः,

स्वभावप्रतिबन्धो व्याप्तिरित्येवं संगृहीतुमाह—'स्वभावतः' इति स्वभावतः= धूमादेः सम्बन्धः= वह्न्यादिना विनाभावाभावः (अविनाभावनियमः) तेन प्रतिबद्धम्=आक्रान्तमित्यर्थः, तद् यत्र यद्व्यक्तिस्वाविनाभूतं तद् तत्र तद्व्याप्यमिति भावः ।

'स श्यामो मित्रातनयत्वात् दृश्यमानमित्रातनयवत् इत्यत्र' मित्रातनयत्वमपि श्यामत्वप्रतिबद्धत्वेन व्याप्यं स्यात् तन्मा भूदत उक्तं 'अखिलोपाधिनिरासत्वेन' इति, 'अयं धूमवान् वह्निमत्त्वात्' इत्यत्र वह्नेरपि महानसादौ धूमाविनाभूतत्वदर्शनात् वह्नेरपि धूमस्य व्याप्यत्वं स्यात् तन्मा भूदत उक्तं (समारोपितोपाधिनिरासत्वेन) इति ।

स्वाभाविकः संबन्धोऽविनाभावो नौपाधिक इत्यर्थः,

[illegible]

धूमादिर्व्याप्यो वह्न्यादिर्व्यापक इति यः ।

लिङ्गग्रहणं चावर्तनीयं, तेन लिङ्गमस्यास्तीति पक्षधर्मताज्ञानमपि दर्शितं भवति,

तद् व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानमित्यनुमानसामान्यं लक्षितम् ।

अनुमानविशेषांस्तन्त्रान्तरं लक्षितान् स्मारयति—'त्रिविधमनुमानमाख्यातं तद्' इति,

तत्=सामान्यतो लक्षितमनुमानं विशेषतस्त्रिविधं,=पूर्ववत्—शेषवत्—सामान्यतो दृष्टं च,

---

[illegible]—(धूमादीनां वह्न्यादिसंबन्धः स्वाभाविको नतु वह्न्यादीनां धूमादिभिः, ते हि विनापि धूमादिभिरुपलभ्यन्ते, यदा त्वार्द्रेन्धनादिसंबन्धमनुभवन्ति तदा धूमादिभिः सह संबध्यन्ते तस्माद् वह्न्यादीनामार्द्रेन्धनाद्युपाधिकृतः संबन्धो न स्वाभाविकस्ततो न नियतः, स्वाभाविकस्तु धूमादीनां वह्न्यादिसंबन्ध उपाधिरनुपलभ्यमानत्वात्) इति ।

[illegible] 'येन च' इति, येन च वह्न्यादिना प्रतिबद्धम्=अविनाभूतं [illegible] व्यापकमित्यर्थः ।

ननु लिङ्गादिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वेन कथं लिङ्गादिवस्तुनोऽभिधानम् इत्याशङ्क्य ज्ञानज्ञेययोरभेदोपचारेण [illegible] इत्याह 'लिङ्गलिङ्गिग्रहणेन च' इति ।

[illegible]=[illegible], विषयवाचिना=वस्तुबोधकेन लिङ्गलिङ्गिशब्देन, विषयि [illegible]=लिङ्गलिङ्गिविषयं ज्ञानम् उपलक्षयति=उपलक्षणविधया बोधयति कारि[illegible] इति भावः ।

[illegible] 'धूमादिर्व्याप्य' इत्यादिना ।

[illegible] कथमनुमितिरस्य इत्याशङ्क्य तज्ज्ञानोपायमाह 'लिङ्ग[illegible]' इति ।

[illegible] 'तद्' इति तस्मादेवं तत्=तस्माद् व्याप्यव्यापकभावज्ञानपुरस्सरं यद् [illegible] ज्ञानं तद् अनुमानमित्यनुमानसामान्यं लक्षितमित्यर्थः ।

[illegible], 'अनुमानविशेषान्' इति ।

[illegible], 'अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं [illegible] इति [illegible] ।

[illegible]=[illegible] ।

'तत्रान्तरं जिज्ञासितानभिमतात्' इति क्वचित्कः पाठः । अवान्तरविशेषमाह—" तत्र " इति, तत्र=पूर्वपदार्थनिर्देशानुमानस्य त्रैविध्ये सत्यपि प्रथमं=पूर्वम्—आदौ तावदनुमानं द्विविधं, ततो द्विविधमध्य एकं द्विविधम् एकं चैकविधमित्येवं त्रिविधं बोध्यमित्यर्थः, तदेव दर्शयति " वीतमवीतं " च इत्यादिना ।

वीतं=वि—विशेषेण इतं=ज्ञातं—प्रसिद्धम्—अन्वयव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः ।

तदेवाह—'अन्वयमुखेन' इति, तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमित्याकारान्वयसहचार एव मुखं=मुख्यमिव प्रधानभूतं, तेन—साध्याधिकरणनिरूपितवृत्तित्वरूपान्वयव्याप्तिप्राधान्येन योऽसौ धूमवान् स स वह्निमान् इत्येवं प्रवर्तमानं सद् यद् विधायकं=[illegible] साधकं तद् वीतमित्यर्थः ।

अन्वयेन प्रवर्तमानं वीतमित्युक्ते केवलान्वयिन एव वीतत्वं स्यादन्वयव्यतिरेकिणोऽनभिहितं 'मुखेन' इति, अन्वयव्याप्तिप्राधान्येनैव [illegible] वीतत्वं प्रयोजकं न तु न व्यतिरेकव्याप्त्यभाव[illegible]मभिप्रेतमित्यर्थः, [illegible] वीतमित्यस्य लक्षणमाह—'अन्वयमुखेन प्रवर्तमानम्' इति ।

न वीतमवीतं—व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः, तदेवाह—'व्यतिरेकमुखेन' इति, तदसत्त्वे तदसत्त्वमित्याकारो व्यतिरेकसहचार एव मुखं=प्राधान्यं तेन साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिप्राधान्येन [illegible] इत्येवं प्रवर्तमानं गन्धाभावव्यापकस्य [illegible] निवृत्त्या [illegible] निषेधकं यत् पृथिवी[illegible] गन्धवत्त्वादित्याद्यनुमानं तदवीतमित्यर्थः ।

[illegible] 'व्यतिरेकमुखेन' इति, [illegible] व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानमिति [illegible] ।

[illegible] निरूपयति "[illegible]" इति, [illegible]

[illegible] ।

[illegible] " इति ।

[illegible] ।

[illegible]

'[illegible]' [illegible] ।

[illegible]' इति वात्स्यायनवचनाच्छेषवत एव नामान्तरं परिशेष इति [illegible] न्यायमकरन्दकृत्—

[illegible]" इति।

[illegible] समवायिकारणजन्यो गुणत्वाद् रूपवद् इत्यत्र सामान्येन समवायिकार[illegible] तदाश्रयत्वेन प्रसक्तानां पृथिव्यादीनां दिक्कालमनसां च तदाश्रयत्वप्रतिषेधे अन्यत्र=गुणादावप्रसङ्गाच् छिष्यमाणे नभसि यः प्रत्ययः=शब्दोऽष्टद्रव्य[illegible]रिक्तद्रव्याश्रितोऽष्टद्रव्यागुणत्वे सति गुणत्वाद् रूपवदिति यत्केवलव्यतिरे[illegible]नुमानं स परिशेष इत्यर्थः) इति न्यायमकरन्दव्याख्यायां चित्सुखाचार्याः।

[illegible]—[illegible] गुणो मानुषचाक्षुषप्रत्यक्षाविषयत्वे सति बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वा[illegible] गुणत्वे स्थिते गुणत्वेन च समवायिकारणजन्यत्वादनिर्धारितयत्कि[illegible] साधिते तदाश्रयभूतं द्रव्यं किमित्यपेक्षायां सम्भावनामात्रेण तदाश्रयत्वेन [illegible] प्रतिषेधे=(प्रत्यक्षत्वेसत्यकारणगुणपूर्वकत्वाद्, अयावद्द्रव्य[illegible], [illegible] न स्पर्शवद्विशेषगुणः। बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वाद्, आत्मान्त[illegible], [illegible]समवायाद्, अहङ्कारेण च विभक्तग्रहणात्र नात्मगुणः। श्रोत्रग्राह्यत्वाद् [illegible] न दि[illegible]) इति प्रशस्तपादोक्तरीत्या तदाश्रयत्वनिरासे, अन्यत्र=[illegible] गुणादौ, अप्रसङ्गात्=(गुणादीनां पञ्चानामपि निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे) इत्येवं शब्द[illegible], परिशिष्यमाणे नभोद्रव्ये यः सम्प्रत्ययः=शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्या[illegible] सति गुणत्वाद् यन्नैवं न तदेवं यथा गन्धादि इति केवलव्यतिरेकिप्रयो[illegible] स परिशेष इति।

---

१ [illegible] "चाक्षुषत्यादि" शब्दस्य सर्पेण चक्षुषा ग्रहणादाह 'मानुषेति' [illegible] "बहिरिन्द्रियेति" रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय "जातिमत्त्वादिति"। [illegible] विशेषगुणः शब्दो नेत्यत्र हेतुमाह—"प्रत्यक्षत्वे" इत्यादिना। [illegible] समवायिकारणे तद्गुणपूर्वका दृष्टा अयं तु न तथाऽतो न रूपादि[illegible] शब्दः, [illegible]रूपादयोऽपि स्पर्शवद्विशेषगुणा अकारणगुणपूर्वकाश्च पर[illegible], तद्व्यवच्छेदाय "प्रत्यक्षत्वे सति" इति। २ यथा रूपादयो यावत्स्वाश्रय[illegible] शब्दो यावद्द्रव्यं वर्तते नियमानेऽपि स्वाश्रये शङ्खादौ विनाशदर्शनादतो न [illegible], यथा रूपादयः स्वाश्रयादन्यत्र नोपलभ्यन्ते नैवं शब्दः, तस्य स्वाश्रयाच्छङ्खा[illegible] न स्पर्शवद्विशेषगुण इत्यर्थः। ४ अनेकप्रति[illegible], [illegible] शब्दव्यक्तिः सन्तानद्वारेणैकेन पुरुषेण प्रतीयते [illegible] सुखादिरित्यात्मगुणधर्म्यात्मगुण इत्यर्थः। [illegible]नात्मगुण इत्यर्थः। ६ यः सत्यात्म[illegible] इत्यादि नत्वेवं शब्दस्य ग्रहणमतो नात्मगुण [illegible] गुणाः संयोगादयस्ते श्रोत्रग्राह्या न सन्त्ययं तु तद्ग्राह्योऽतो न [illegible]। ८ [illegible] न दिक्कालमनोगुणो विशेषगुणत्वात्सुखादिवदिति भावः।

विपयं यत् तत्पूर्ववत्, पृष्ठ= १५-८- [illegible]

यत्तु न्यायभाष्ये (सदनित्यमित्येवमादिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यगुणकर्मसंशये न द्रव्यमेकद्रव्यत्वात्, न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु शिष्यते सोऽयम् इति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः) इत्येवं शब्दस्य गुणत्वावधारणं परिशेषोदाहरणं प्रदर्शितं, तत्तु (इदन्तु परिशेषोदाहरणं नादर्शनीयं व्यतिरेकिणो हि सामान्यमिदं परिशेष इति, एवं पुनरन्वयव्यतिरेकी द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सत्तासम्बन्धस्य साध्ये रूपादौ सत्त्वात् विपक्षे सामान्यादावभावात्, तस्मादात्मनः [illegible] परिशेषोदाहरणं द्रष्टव्यम्) इत्येवं [illegible] ।

अयंद्भावः—इच्छादीनां गुणत्वेन परतन्त्रत्वसिद्धिः सामान्यतोदृष्टानुमानेन [illegible], आत्मतन्त्रत्वप्रतिपत्तिस्तु परिशेषानुमानादिति ।

ननु [illegible] इच्छादीनामात्मधर्मत्वसाधिकायां [illegible] तदतिरिक्तं [illegible] किमित्यप्रदर्शनादाह—"अत्र चार्थात्" इति । अथ—'प्रसङ्गवत्वणात्' इत्यादाविव 'न घटस्य गुणो भिन्न' इत्यादेः (नाम [illegible]) इत्यनेन धर्मेनाभिधाहरते [illegible] ।

[illegible] निरूप्य सम्प्रति यौतं [illegible]—"यौतं च द्विधा" इति ।

आद्यं यौतं [illegible]—"तत्र" इति, [illegible] यद् [illegible] सामान्यविषयं तत्पूर्ववत् [illegible] ।

पूर्ववदिति [illegible] उपमेयोपमानयोः [illegible] तदाह—"पूर्वं प्रसिद्धम्" इत्यादिना, प्रसिद्धपदार्थकाद—"[illegible]" इति ।

यथा धूमाद् वह्निः

सामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ।

अपरं च वीतं सामान्यतो दृष्टम्—अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं,

स्वलक्षणम्—स्वम्=असाधारणं लक्षणं=रूपमिति व्युत्पत्त्या तत्तदवयवसन्निवेशविशेषावलि-[illegible], तदुक्तं न्यायबिन्दौ (यस्यार्थस्य सन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभेदस्तत्स्वलक्षणम्) इति ।

'अर्थशब्दो विषयपर्यायः, तस्य ज्ञानविषयस्य सन्निधानं=निकटदेशावस्थानम्, असन्निधानं=दूरदेशावस्थानं, तस्मात्सन्निधानादसन्निधानाच्च ज्ञानप्रतिभासस्य=ग्राह्याकारस्य भेदः=स्फुटास्फुटत्वाभ्यां, यो हि ज्ञानस्य विषयः सन्निहितः सन् स्फुटमाभासं ज्ञानस्य करोति असन्निहितस्तु योग्यदेशावस्थित एवास्फुटं करोति तत्स्वलक्षणं, सर्वाण्येव हि वस्तूनि दूरादस्फुटानि दृश्यन्ते समीपे स्फुटानि तान्येव स्वलक्षणानि, इत्येतदर्थ इति धर्मोत्तराचार्यः ।

अयं भावः—वस्तुनो हि द्विविधं रूपम्—असाधारणं साधारणं च, तत्र यदसाधारणं पृथुबुध्नोदराकारं तत्स्वलक्षणं, यच्च सकलव्यक्तिसाधारणं घटत्वादिकं तत्सामान्यलक्षणमिति, तथा च दृष्टं=पूर्वं निर्णीतं, स्वलक्षणम्=असाधारणं रूपं यस्य सामान्यस्य तद् दृष्टस्वलक्षणं सामान्यं, तद्विषयकं यज् ज्ञानं तत्पूर्ववदनुमानमित्यत्र फलितम् ।

एतदेवोदाहरणेन विशदयति—"यथा" इत्यादिना ।

"वह्नित्वसामान्यविशेष" इति, ननु 'सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम्' इति योगभाष्याद् वह्नित्वरूपसामान्यस्यैवानुमेयत्वावगतेः कथमभिहितं वह्नित्वसामान्यविशेषोऽनुमीयत इति वह्निरूपविशेषस्यानुमेयत्वमिति चेद्, नात्र वह्नित्वसामान्यस्य विशेषोऽनुमेय इति विवक्षितं किन्तर्हि वह्नित्वरूपः सामान्यविशेषोऽनुमीयत इत्यभिप्रेतमिति गृहाण—

कथं वह्नित्वस्य सामान्यविशेषोभयात्मकत्वमिति चेद्, अत्राहुः—पदार्थधर्मसङ्ग्रहकाराः—(सामान्यं द्विविधं परमपरं चानुवृत्तिप्रत्ययकारणं, तत्र परं सत्ता महाविषयत्वात्, सा चानुवृत्तेरेव हेतुत्वात्सामान्यमेव, द्रव्यत्वाद्यपरमल्पविषयत्वात्, तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात्सामान्यं सद्विशेषाख्यामपि लभते) इति ।

अयमर्थः—अत्यन्तव्यावृत्तानां तत्त्वानां यतः कारणादन्योन्यस्वरूपानुगमः प्रतीयते तत्सामान्यमित्यभिधीयते, तच्च द्विविधम्, एकं द्रव्यादित्रिकवृत्तिसत्ताख्यं परम्, एतच्च स्वाश्रयस्यानुवृत्तेरेव हेतुत्वात्सामान्यमित्येव कथ्यते, अपरं च द्रव्यत्वपृथिवीत्वगोत्वादिरूपमपरं सामान्यम्, एतच्च स्वाश्रयस्य विजातीयेभ्योऽपि व्यावृत्तेरपि हेतुत्वाद् विशेष इत्यपि व्यवह्रियते, तथा च सिद्धं वह्नित्वादेः सामान्यविशेषरूपत्वमिति ।

[illegible] स्थानमाह—"तस्य च" इति, रसवत्याम्=पाकशालायामित्यर्थः ।

द्वितीयं भेदं निरूपयति "अपरं च" इति, सामान्यतो दृष्टमित्यस्यार्थमाह—"अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयम्" इति, न दृष्टं स्वलक्षणं यस्य सामान्यस्य तत्तथा तद्विषयमित्यर्थः ।

---

१ [illegible] इत्यधिकः पाठः ।

करणत्वसामान्यस्य छिदादौ वास्यादि स्व[illegible]

रूपादिज्ञाने करणत्वमनुमीयते तज्जातीयस्य करणस्य न दृष्टं स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण, इन्द्रियजातीयं हि तत्करणं, न चेन्द्रियत्वसामान्यस्य स्वलक्षणमिन्द्रियविशेषः प्रत्यक्षगोचरोऽर्वाग्दृशां, यथा वह्नित्वसामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निः.

सोयं पूर्ववतः सामान्यतो दृष्टात्सत्यपि वीतत्वेन तुल्यत्वे विशेषः,

---

उदाहरति "यथेन्द्रियविषयकम्" इति, रूपादिज्ञानानि करणवन्ति क्रियात्वात् छिदिक्रियावदितीन्द्रियसाधकमनुमानं सामान्यतो दृष्टमित्यर्थः। तदेवाह—"अत्र" इति,—अत्र= इन्द्रियसाधकेऽनुमाने इत्यर्थः।

ननु छेदनादिक्रियायां कुठारादिरूपकरणस्य करणत्व[illegible] [illegible] इति, छिदादौ=छेदनादिक्रियायां करणत्वसामान्यस्य स्वलक्षणं वास्यादि=कुठारादि उपलब्धमित्यन्वयः, तथापीदमपि [illegible] पूर्ववतोऽतिरिक्तमिति भावः।

सामान्यतो दृष्टस्येति विशेषणाऽदृष्टस्य [illegible] पूर्ववदित्याशयेन परिहरति "तथापि" इति, रूपादिज्ञाने तज्जातीयस्य=[illegible] करणत्वमनुमेयं [illegible] प्रत्यक्षेण न दृष्टमित्यर्थः।

[illegible]—"इन्द्रियजातीयम्" इति, [illegible] "न चेन्द्रियत्वसामान्यस्य" इति।

[illegible] इन्द्रियविशेषो न प्रत्यक्षगोचरो [illegible]।

[illegible]—"यथा" इति, यथा वह्नित्वसामान्यस्य [illegible]

[illegible]

[illegible] "सोयम्" इति, [illegible] पूर्ववत्—पूर्ववदनुमानस्य सामान्यतो दृष्टादनुमानात् विशेष [illegible]।

[illegible]

[illegible]भिन्नमपि तु 'सामान्यत' इत्यस्य पञ्चम्यन्तप्रकृतिकतसन्तत्वेन '[illegible]' इत्यर्थपरत्वं 'दृष्टम्' इत्यस्य च भावक्तान्ततया 'दर्शनम्' इत्यर्थपरत्वञ्चादाय '[illegible] दर्शनम्' इत्यर्थलाभाद् आयातमर्थाद् विशेषस्यादृष्टत्वमित्यार्थिकार्थमभिप्रेत्य [illegible] इति समाधानं मनसि निधायाह—"अत्र" इति, अत्र=सामान्यतो [illegible]।

[illegible] पूर्ववदनुमानं सामान्यदर्शनस्थले च सामान्यतो दृष्टानुमानमिति [illegible]योर्भेद इति फलितम्।

[illegible]रास्तु—(पूर्ववदिति वतिप्रत्यय एवं, यथा पूर्वं प्रत्यक्षेण दृष्टोऽर्थस्तथानु-[illegible] प्रतिपद्यत इति पूर्ववद् दृष्टो भवति, यदितरथर्मदर्शनाद् धर्मिणोऽधिगति-[illegible]सामान्यतो दृष्टं यथेच्छादिभिरात्मा) इत्यादिग्रन्थेन 'यत्र साध्यतावच्छेदकहेतुताव-[illegible]पुरस्कारेण व्याप्तिग्रहस्तत्पूर्ववदनुमानं, यत्र च साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकरूप-[illegible] व्याप्तिग्रहस्तत्सामान्यतो दृष्टमनुमानम्' इत्येवं तयोर्भेदमाहुः।

(पूर्ववद् इति—यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति, [illegible] यत्र कार्येण कारणमनुमीयते—पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वं च [illegible]नुमीयते भूता वृष्टिरिति, सामान्यतो दृष्टं=व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शन-मिति, [illegible]स्यादित्यस्य व्रज्येति) इति न्यायभाष्योक्तं व्याख्या-[illegible]।

[illegible]—पूर्ववदित्यन्वय्यनुमानं, शेषवदिति व्यतिरेक्यनुमानं, सामान्यतो दृष्टमित्य-[illegible]यनुमानम्, इत्येवमपि व्याचक्षते।

---

१ [illegible] व्यवह्रियत इति ज्ञेयम्। २ पूर्वेण तुल्यं वर्तत इति [illegible], क्रियातुल्यतायां च वतिः, यथा पूर्वमन्यतरदर्शनेन सहाऽन्यतरदर्शनं दृष्टान्तधर्मिणि, एवं सा-[illegible]धर्मदर्शनेनान्यतरसाध्यधर्मस्यानुमितिदर्शनमिति भवति क्रियातुल्यतेत्यर्थः। ३ [illegible] धूमेन हेतुना वह्नौ साध्ये धूमत्ववह्नित्वरूपपुरस्कारेण महानसादौ व्याप्तिग्रहः। ४ [illegible] साध्ये [illegible]त्वाऽऽत्मत्वव्यापकाभ्यां गुणत्वद्रव्यत्वाभ्यां व्याप्तिग्रहः। ५ [illegible] दृष्टोऽस्त्यर्थः। ६ वृष्टिमन्त एते मेघा गम्भीरध्वानवत्त्वे सति [illegible] सति उन्नतिमत्त्वाद् वृष्टिमन्मेघवद् इति न्यायवार्तिकादौ [illegible]। ७ उपरि वृष्टिमद्देशसंबन्धिनी नदी स्रोतःशीघ्रत्वे सति पूर्णफलकाष्ठादि-[illegible] पूर्णत्वात् पूर्वोक्तनदीवद्, इत्येवमत्र प्रयोगोऽवसेयः। ८ देशान्तरप्रा-[illegible], [illegible] सति [illegible]वत्त्वे च मादृशोपलम्भ्यत्वे च दक्षिणसूर्यवद्-[illegible] परिदृश्यमानत्वान्मण्यादिवदिति चात्र न्यायाकारः। ९ [illegible]त्यर्थः।

प्रयोजकवृद्धशब्द[illegible]

च्छब्दार्थसंबन्धग्रहणस्य, स्वार्थसंबन्धज्ञानसहकारिणश्च शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वादनुमानपूर्वकत्वमित्यनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयति "आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु" इति,

---

अत्र न्यायदर्शनोक्तचतुर्विधप्रमाणं न्यायभाष्यप्रमाणाय प्रवृत्ते न्यायवार्तिके तात्पर्यटीकायां च बहुविस्तरो व्याख्याविस्तरः प्रदर्शित इति सर्वत्र [illegible]मित्याशयेनाह—"सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम्" इति ।

उद्देशक्रमप्राप्तं शब्दप्रमाणं निरूपयितुमुपक्रमते "प्रयोजकवृद्ध" इति, अनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयतीति संबन्धः ।

'उभयं महाविषयं शब्दः प्रत्यक्षं च कथमिति, प्रत्यक्षमपि सामान्यविशेषवस्तुनो ग्रहणं शब्दोऽपि, इत्युभयोस्तदाचार्यैः प्रत्यक्षशब्दयोः साक्षादनुमानस्य च सामान्यविषयत्वेन [illegible] प्रत्यक्षानन्तरमेवागमो निरूप्यो नानुमानानन्तरमित्याशङ्कायामाह—"अनुमानपूर्वकत्वमिति" इति, इति=यतः शब्दस्यानुमानपूर्वकं तदनन्तरमेव आगमनिरूपणं युक्तमित्यर्थः ।

आगमस्य प्रत्यक्षसाधर्म्येऽप्यनुमाननिरूपणानन्तरमागमस्य [illegible] अनुमानपूर्वकत्वात् [illegible] सङ्गतिरिति भावः ।

कथं तस्यानुमानपूर्वकत्वमित्यत्राह—"स्वार्थसंबन्धज्ञानसहकारिणश्च शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वात्" इति, स्व=शब्दः, अर्थश्च स्वार्थौ—तयोः संबन्धः=[illegible] [illegible] संबन्धविशेषः, तज्ज्ञानसहकारिणः शब्दस्यार्थज्ञानजनकत्वादित्यर्थः ।

ननु [illegible] शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वमेवास्तु [illegible] इत्यत आह—"शब्दार्थसंबन्धग्रहणस्य प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिहेतुज्ञानानुमानपूर्वकत्वात्" इति ।

प्रयोजकवृद्धः—प्रेरकः आचार्यादिः, प्रयोज्यः—प्रेर्यः शिष्यादिः, प्रयोज्यवृद्धस्य या प्रवृत्तिः [illegible] हेतुभूतस्य ज्ञानस्य [illegible] अनुमानं तत्पूर्वकत्वात् शब्दार्थसंबन्धग्रहणस्येत्यर्थः ।

अयं भावः—प्रयोजकवृद्धेन [illegible] प्रयोज्यवृद्धस्य [illegible] [illegible] इत्याकारकप्रवृत्ति—[illegible] प्रवृत्तिमनुसृत्य [illegible] इति, तत्र बालो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] ।
[illegible] ।

आप्त=माता—भुक्त

श्रुतिः— वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानम् ।

[illegible] भागेन सूत्रपदस्य विभागमाह—"तत्र" इति, तत्र='आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु' इति सूत्रवाक्ये, परिशिष्टम्=आप्तश्रुतिरित्याकारम् । युक्ता=तथ्यार्थप्रत्यायनसमर्थत्वेन समीचीना, [illegible] वा ।

ननु [illegible] ज्ञानरूपाया बुद्धिवृत्तेरेव प्रमाणत्वव्यवहारात्कथं श्रुतेरागमप्रमाणत्वमित्याशङ्कायामाह—"श्रुतिः—वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानम्" इति ।

'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय' इत्यभिधानाद् वेदवाक्ये शक्तमपि श्रुतिपदमत्र लक्षणया सामान्यवाक्यपरं तथोक्त्या पुनरुपचाराद् वाक्यजन्यबोधपरत्वेन व्याख्येयमित्यर्थः ।

यद्वा यथा द्विरेफः वन्दायत इत्यादौ तार्किकैः पूर्वं द्विरेफपदेन रेफद्वयघटितं भ्रमरपदं लक्ष्यते पुनः भ्रमरपदेन स्वशक्यसंबन्धी जन्तुविशेषरूपोऽर्थो लक्ष्यते तथाऽत्रापि पूर्वं श्रुतिपदेन वाक्यं लक्ष्यते पुनश्च वाक्येन तज्जन्यं ज्ञानं लक्ष्यत इत्येवं लक्षितलक्षणासमाश्रयणेनायं ग्रन्थो नेयः ।

यद्यपि (श्रुतो हि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्विदानीं मन्तव्यो भवति) इति [illegible] व्याख्यानृभिः (स्मृत्यन्यप्रमाणशब्दत्वेन शक्तमपि श्रुतिपदं 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य' इत्यत्र प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृती बोधयन् लाक्षणिकम्) इत्येवं [illegible] श्रुतिपदस्य श्रुतिस्मृत्यादिवाक्यपरत्वमुपवर्णितं तथाप्यत्र तथाऽऽस्थातुं न [illegible], [illegible] तथा सत्यसङ्गतत्वाऽऽपातात्, वाक्यादिवाक्यानां हि प्रमाण[illegible]मित्युत्तरत्र स्पष्टं, श्रुतिशब्देन श्रुतिस्मृत्यादिवाक्यानां ग्रहणे तु [illegible] ग्रहणप्रसङ्गेन तद्वारकमाप्तेति पदं पुनरुक्तं सदसङ्गतं स्याद् ।

[illegible] इति श्रुतिः=श्रोत्रग्राह्यं वाक्यमिति व्युत्पत्त्या श्रुतिपदस्य वाक्यमिति वाच्योऽर्थः [illegible] ज्ञानं च [illegible] इति पन्था अत्राऽऽश्रयणीयः, सर्वथापि श्रुतिपदमत्र वाक्यजन्यज्ञानपरमिति [illegible] तत्त्वम् ।

[illegible] वचनमित्यप्युपचारेण [illegible]वचनजन्यं ज्ञानं ग्राह्यम् ।

---

१ [illegible] इति व्यवहारात्समुदाये प्रवृत्तानां शब्दानामेकदेशेपि प्रवृत्तिदर्शनात् [illegible] श्रुतिपदं वेदैकदेशतत्तद्वाक्येपि प्रवृत्तं भवतीत्याशयेन 'वेदवाक्ये शक्तम्' [illegible] । २ [illegible]=अर्थानिष्पत्त्यागत्याकल्पया जहदजहल्लक्षणयेत्यर्थः । ३ कुतश्चिनि[illegible] साधकत्वेन्यत्रस्योपचाराद् 'अन्नं प्राणा' इति [illegible] ज्ञाने [illegible] प्रयोगः, स्पष्टं चैतत् "सहचारेण" इति [illegible] । ४ श्रुतिपदेनात्मनः श्रोतव्यत्वोक्तेः कथं श्रुतिस्मृतीतिहास[illegible] [illegible]मिति श्रुतावविधिप्रत्ययस्यानुपपत्तेः आपादित इति [illegible] । ५ श्रुतिशब्दस्य शाब्दबोधपरत्वे कथमा[illegible] [illegible] तज्जन्यं ज्ञानमित्याशङ्कायामाह—"अत्राप्युपचारेण" इति ।

नचैवं पौनरुक्त्यं शङ्क्य, उक्तलक्षण ...

प्रमाणमित्यादौ का गतिः स्यात्, "शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्" इति न्यायसूत्रेऽनुवादपदस्यैव लक्षणमिति तथ्यम् । वाक्यजनितं ज्ञानमित्येतावतैव सिद्धेऽलमन्तर्गतेन 'वाक्यार्थ' इत्यनेन, न हि वाक्यार्थज्ञानभिन्नमन्यत्किञ्चिद् वाक्यजन्यं ज्ञानं यद् वाक्यार्थनिविशेषणेन व्यावर्त्येत इति तु न शङ्कनीयं, वाक्येनाऽर्थ्यते=स्वकीयतात्पर्यविषयतया प्राप्यते योऽभिधेयस्तज्ज्ञानस्यैव वाक्यजन्यस्याऽऽगमप्रमाणत्वं न यथाश्रुतवाक्यजन्यज्ञानस्येत्यर्थबोधनार्थं तस्यार्थवत्त्वात्, युक्तं चैतद् अन्यथा 'ग्रावाणः प्लवन्ते' 'यजमानः प्रस्तरः' इत्याद्यर्थवादवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रामाण्यं न स्याद्, यथाश्रुतस्य तदर्थस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वेनाप्रमाणत्वात्, तात्पर्यविषयीभूतस्य वाक्यजन्यार्थज्ञानस्यागमप्रमाणत्वाभ्युपगमे त्वर्थवादवाक्यानामपि प्रवर्त्तकत्वात्पर्यविषयीभूतप्राशस्त्यादिरूपार्थज्ञानजनकत्वसम्भवादुक्तप्रकारेणार्थवादवाक्यजन्यस्यापि ज्ञानस्यागमप्रमाणत्वमिति ।

आगमप्रमाणस्यावान्तरविशेषप्रदर्शनपुरस्सरं तस्य युक्तत्वमाह्वयति—"तच स्वतःप्रमाणम्" इत्यादिना, तच=वाक्यार्थज्ञानं च यत् स्वतःप्रमाणं तद् युक्तं भवति इत्यभिप्रायेणान्वयः, वाक्यजन्यं ज्ञानं द्विविधम्—एकमन्यप्रमाणनिरपेक्षस्यार्थबोधनसमर्थस्यापौरुषेयवाक्यजन्यं स्वतःप्रमाणम्, अपरं चाप्तवक्तृकपौरुषेयप्रमाणसापेक्षस्मृत्यादिवाक्यजन्यं परतःप्रमाणं, तत्र स्वतः प्रमाणत्वे युक्ततरे हेतुमाह—"वक्तृदोषाशङ्कानिवृत्तेः" इति ।

... ... —तेषां शङ्का=सम्भावनामात्रेण प्रसक्तिः—तस्या निवृत्तेः=विरहाद्, ... ।

पुनः ... ... हेतुमाह "अपौरुषेयवाक्यजनितत्वेन" इति, ... ।

... —"न पौरुषेयत्वं ... ..." इति ।

... ... इत्यनेन ... ,

... ... इति, ...

...निःश्वसितमेतद् यद् ऋ...

ननु "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋ..."

...इति श्रुत्या पुरुषस्य निःश्वासभूता वेदा इति प्रतीतेः कथमपौरुषेयत्वामात —

अत्राहुः—"यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम्" इति सूत्रे साङ्ख्यप्रवचनभाष्यकाराः—(अदृष्टेऽपि यस्मिन् वस्तुनि कृतबुद्धिः=बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिर्जायते तदेव पौरुषेयमिति व्यवह्रियते इत्यर्थः, एतदुक्तं भवति, न पुरुषोच्चरिततामात्रेण पौरुषेयत्वं श्वासप्रश्वासयोः सुषुप्तिकालीनयोः पौरुषेयत्वव्यवहाराभावात् किन्तु बुद्धिपूर्वकत्वेन, वेदास्तु निःश्वासवदेवादृष्टवशादबुद्धिपूर्वका एव स्वयम्भुवः सकाशात्स्वयं भवन्तीत्यतो न पौरुषेया इति । जैमिनीयास्तु अस्मर्यमाणकर्तृकत्वमपौरुषेयत्वं वेदानामित्येवमातिष्ठन्ते ।

वेदान्तिनस्तु—सर्वथा स्वरवर्णतत्त्वं वेदानां प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वाभावरूपं, पूर्वकल्पीयानुपूर्वीसमानानुपूर्वीघटितत्वरूपं वा अपौरुषेयत्वं वेदानामित्येवं प्रतिजानते ।

एवमवान्तरविशेषेऽपि पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रमपौरुषेयत्वं सर्वत्र समानमिति ध्येयम् ।

तथाचाहुर्मिश्राः—(यथात्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव ...नियतानुपूर्व्यं सर्गान्तरेऽप्यपीति तदनुरोधात्सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान् विरचयन् न स्वतन्त्रः, पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि, अस्माकमपि समानमन्यत्राभिनिवेशात्) इति ।

तथाचापौरुषेयागमवाक्यजन्यत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कतया युक्तमाम्नायवाक्यजन्यस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति ध्वनितम् ।

ये तु 'तच्च स्वतः प्रमाणम्' इति पृथग् वाक्यमिति मत्वा 'तद् वाक्यार्थज्ञानं स्वग्राहकसामग्रीग्राह्यप्रामाण्यविशिष्टं न तु तार्किकादिवत्परतः प्रमाणम्' इत्येवं प्रामाण्यवादविचारप्रकारमत्र संयोजयन्ति ते (पृष्टव्या भवन्ति) इत्यत्र किं कर्तृपदं यद् भवति इति क्रियया संबध्येत इति प्रष्टव्याः।

किं च यदि वाक्यार्थज्ञानमेव स्वतःप्रमाणमपि तु, 'स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम्' इत्युक्तप्रकारेण ज्ञानमात्रं, तथा च केवलस्यागमज्ञानस्य तत्कथनं न शोभनम्, अपि च 'प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः साङ्ख्याः समाश्रिताः' इत्यभियुक्तोक्तेः प्रमाणत्वस्येवाप्रमाणत्वस्यापि स्वतस्त्वात्तत्र तदेकमात्रत्वाभिधानमसमीचीनम् ।

किञ्चैवं सति बुद्धादिवाक्यजन्यं ज्ञानमपि स्वतःप्रमाणमापद्येत, तथा च मदभिहितैव व्याख्या ज्यायसीति ध्येयम् ।

---

१ ...महतो भूतस्यार्थान्तराख्यानम्, पुरुषोपाधित्वेन महानिति पुरुष इत्यर्थः । २ अ० ५। सू० ५० । ३ अज्ञातकर्तृके जीर्णकूपारामादौ व्यभिचारवारणाय—'यस्मिन्नदृष्टेऽपि' इति, भारतादिषु व्यभिचारपरिहाराय—(अस्मर्यमाणकर्तृकत्वम्) इति । ४ यथा स्मर्यमाणं बुद्धिपूर्वकं पुनर्विरचिता भारतादयो, यथा वा पूर्वकल्पीयानुपूर्वीविभिन्नानुपूर्वीघटिता भारतादयस्तथा न वेदा इत्यर्थः । ५ शास्त्रयोनित्वाधिकरणे भामतीकारा इत्यर्थः । ६ केचन प्राचीनाः...टीकाकाराः श्रीभारतीनाथस्तारानाथादयश्च । ७ तच्चेत्यनेन सामान्येन...प्रामाण्यस्य सामान्यत्वात् ।

स्मृत्यादीनां पुरुषबुद्धिप्रभवत्वेन पौरुषेयदोषाक्रान्ततया कथं तेषां प्रमाणत्वमित्याशङ्क्याह 'वेदमूल' इति हेतुगर्भविशेषणम् ।

किञ्चित्स्मृत्यादिकं प्रत्यक्षवेदमूलकं, किञ्चिच्चोच्छिन्नवेदशाखामूलकमित्यर्थः ।

येषां च प्रत्यक्षवेदमूलकत्वेऽपि स्मृतीनां नानुवाददोषप्रसक्तत्वं तथा "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" 'हेतुदर्शनाच्च' इत्यादिसूत्रेषु (शाखान्तरविप्रकीर्णानि हि पुरुषान्तरप्रत्यक्षाण्येव वाक्यानि पुरुषधर्मानुष्ठानक्रमेणापठितानि वेदसमाम्नायविनाभूतान्यस्य कर्मणानुपलब्धस्मार्तधर्मनिबन्धनबुद्ध्यन्यानि विशिष्टवत्तिविधानीयेन तेनैव पठ्यन्ते श्रूयमाणानि पिण्डीकृत्य स्मर्यन्ते) इत्यादिना तन्त्रवार्तिके स्पष्टम् ।

स्मृतीनामुच्छिन्नशाखामूलकत्वे च 'विप्रकृष्टं स्मृतिः स्मृत्यर्थानुमानात्प्रत्यक्षमूलश्रुत्यनुमानत्वे सति महाजनपरिगृहीतत्वादप्रत्यक्षवेदमूलकं स्मृतित्वात्' इति वर्तमानोत्सन्नशाखानुमानं बोध्यम् ।

यथा च वेदशाखोच्छेदसम्भवस्तथा "स्मृत्यनुष्ठानानुमितानां शाखानामुच्छेददर्शनात्" इत्यादिना कुसुमाञ्जलिप्रबन्धे विस्तरः ।

एवमितिहासपुराणयोरपि वेदमूलकत्वं ज्ञेयम् ।

स्मृतित्वाविशेषात्कापिलस्मृतेरपि 'अजामेकाम्' 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्यादिवेदमूलकत्वेन प्रमाणत्वमवसेयम् ।

ननु यथा मन्वादिभिर्वेदमधीत्य तदर्थं ज्ञात्वा तत्र तत्र विप्रकीर्णवेदवाक्यार्थाः पिण्डीकृत्योपनिबद्धानि न तथा कपिलमुनिना, "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति" इत्यादिश्रुत्योत्पन्नमात्रस्यैव तस्य ज्ञानस्यावधारणात् वेदाध्ययनमन्तरेण प्रतिभाधनत्वात्, तथा च कथं वेदमूलकत्वं, यच्च वेदाभ्यासात्प्रमाणत्वम्, पुरुषबुद्धिप्रभवत्वेन तस्य भ्रमादियोगात् इत्याशङ्क्याह "आदिविद्वान् कपिलः कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणाच्च" इति ।

---

१ ननु यदि [illegible] वेदनिहितत्व [illegible] "प्रमाण" इति । २ [illegible]

३ [illegible]

[illegible]

[illegible]वाच १ [illegible]

[illegible]नमात्मन उवाच—"दशसु महाकल्पेषु

[illegible]सन्दर्भेण ।

[illegible]ग्रहणेन चाऽयुक्ताः शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थकसंसारमोचकादीनामागमा-भासाः परिहृता भवन्ति ।

[illegible] स्मृतेरपि वेदमूलकत्वाद् युक्तमेतस्या अपि युक्तत्वमित्यत्र फलितम् ।

[illegible] कथं वेदानां स्मरणमित्याशङ्कायाम् (आदिविदुषे) इति हेतुगर्भितं विशेषणम्।

[illegible] प्रकृष्टधर्मवशेन सर्गादावेव विज्ञानसम्पन्नः कपिलः किलाविर्बभूवेति स [illegible]दिविद्वानित्यर्थः ।

[illegible]न्तमाह "सुप्तप्रबुद्धस्येव" इति, पूर्वं सुप्तस्य पश्चात्प्रबुद्धस्य इव=यथा पूर्वेद्युः=पूर्व-स्मिन्नह्नि समधिगतानामर्थानाम् अपरेद्युः=अपरस्मिन्नह्नि स्मरणं तथेत्यर्थः, यथा चैतत् तथा '[illegible]' इति [illegible] स्पष्टम् ।

[illegible] कल्पान्तरानुभूतमपि स्मर्यत इत्यत्र प्रसिद्धं संवादमाह—"तथा [illegible]" इति ।

[illegible] योगभाष्यस्थितं तद्वचनमाह—"दशसु महाकल्पेषु" इति ।

([illegible] संस्कारसाक्षात्करणाद् दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनु-[illegible] प्रादुरभवद्, अथ भगवानावट्यस्तनुधरस्तमुवाच दशसु महासर्गेषु [illegible]भिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यक्सम्भवं दुःखं सम्पश्यता देवमनुष्येषु पुनः [illegible] सुखदुःखयोः किमधिकमुपलब्धमिति, भगवन्तमावट्यं जैगीषव्य उवाच—[illegible]सु महासर्गेषु [illegible]नभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया नरकतिर्यग्भवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः [illegible] परिकल्पितमभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि) इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेणेत्यर्थः।

[illegible] इत्याह—"आप्तग्रहणेन च" इति, अयुक्ताः परिहृता [illegible] ।

[illegible] इत्याह—"शाक्यभिक्षु" इत्यादिना,

[illegible] शाक्यसिंहोभिधानः शुद्धोदननृपतनयस्तन्मतानुयायिनो [illegible] "कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्णभोजनं, सङ्घो [illegible] च भिक्षिये बौद्धभिक्षुभिः"—इत्युक्तवृत्तिमन्तो बौद्धसंन्यासिनस्ते शाक्यभिक्षव [illegible] ।

[illegible] २ पा० ३ सू० १८ । ३ [illegible]विहार्यपि योगव-[illegible] ४ [illegible]=कुशलत्वात् । ५ शाक्येषु तत्रापुरुषेऽवि [illegible]शाक्यः शाक्यसिंहः सोऽभिधानं यस्य स तथा [illegible] । ६ अस्योदन्तो ललितविस्तरे विस्तर इति [illegible] ७ [illegible], वृत्तिरिति पाठान्तरम् ।

संसारमोचकाः—(संसारमोचकादय . . . .

यणाः 'घटभङ्गे तदन्तर्गताकाशवद् देहभङ्गे तदन्तर्गतजीवस्य एव मोक्ष' इत्येवं बुधा-
णाश्रावां कथिंतवाः, आदिना देहात्मवादिनश्चार्वाकविशेषा ग्राह्याः ।

[illegible] "विनाशात् [illegible] परिभवात्"
इति, [illegible] हेतुमाह—"अपृथक्त्वं [illegible] विनाशात्" इति, [illegible]
[illegible] इत्यर्थः ।

[illegible] परिभवणं, [illegible] इति [illegible]
इति [illegible] ।

[illegible] "ना [illegible] निरस्ताः [illegible]
हि [illegible]" इत्यादि [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः ।

[illegible] ।

[illegible]—

[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] न [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ।

([illegible] "[illegible]" इति, [illegible]
[illegible] इति,
[illegible]
[illegible] "[illegible]" इति, [illegible],
[illegible]
"[illegible]" इति, [illegible] "[illegible]" इति, [illegible]
[illegible]
[illegible], [illegible]

द्दृ वेऽस्यार्थज्ञानं तदागमप्रमाणमेवेत्यर्थः,

तथाचागमान्तर्भावादुपमानं पृथक् प्रमाणमित्यत्र फलितम् ।

तथाचाहुः प्रशस्तपादाचार्याः–(आप्तेनाप्रसिद्धगवयस्य गवा गवयप्रतिपादनादुपमानमाप्तवचनमेव) इति ।

कुमारिलस्वामिनश्च–(पुरुषप्रत्ययेनैव तत्रार्थः सम्प्रतीयते, तदीयवचनत्वेन तस्मादागम एव स इति,

ये च तार्किकधुरीणाः (समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ) इति न्यायवार्तिकमनुसरन्तः (यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवचनस्य ग्रामीणस्य कानने गोसमानं पिण्डमालोकमानस्य ततनयमसौ गवयशब्दाभिधेयो यः पुरारण्यकेन गोसदृशो गवय इत्युपदिष्ट इति या प्रतिपत्तिरजायते तत्करणमुपमानम्) इत्येवमुपमानकृत्यं निरूपयन्ति तान् शिथिलयितुमाह–"योऽप्ययम्" इति,

योऽपि गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचक इत्ययं प्रत्ययः सोऽपि (गवयपदं गोसदृशपिण्डवाचकं लक्षणागुणवृत्त्योरसम्भवे सति वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वाद् गोत्वे प्रयुज्यमानगोपदवद्) इत्यनुमानप्रयोगसाध्यत्वादनुमानमेवेत्यर्थः,

सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धज्ञानरूपोपमानफलस्यानुमानेनैव निष्पन्नत्वान्न तदर्थं पृथगुपमानं मानान्तरमुपेयमिति भावः,

उपमानफलस्यानुमानसाध्यत्वं स्पष्टयितुमुक्तानुमानप्रयोगसामग्रीमाह–"यो हि शब्द" इति, एतेन व्याप्तिस्वरूपोपदर्शनमुखेन "असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वाद्" इति हेतुस्वरूपमप्युपदर्शितमिति ज्ञेयम्,

गङ्गायां घोषः प्रतिवसति–सिंहोऽयं वर्मा इत्यादिषु यथाक्रमं लक्षणया गुणवृत्त्या चार्थान्तरेष्वपि तीरादिषु प्रयुज्यमानैर्गङ्गादिपदैर्व्यभिचारपरिहाराय 'असति वृत्त्यन्तर' इति हेतुविशेषणं–नच लक्षणया तथाप्रयोग इति विशेषणासिद्धो हेतुरिति शङ्क्यम्, आरण्यकानां तथाप्रयोगानवप्रसङ्गाल्लक्षणाया अनङ्गीकाराद् ।

अयं भावः–गोसादृश्यवाचकस्य सतः तदविनाभूते गवयत्वे लक्षणया गवयशब्दस्य प्रयोग इति हि वक्तुमुचितं तथासम्भवि, अदृष्टगोव्यक्तीनामरण्यैकनिकेतनानां गोसादृश्यानधिगमे तत्प्रयोगासम्भवात् इति ।

---

१ आप्तवचने निरपेक्षेण प्रमाणत्वाद् वाक्यजन्यं ज्ञानमेवागमप्रमाणं न तु वाक्यमात्रमित्यर्थः । २ अप्रसिद्धगवयस्य नागरिकस्य पुरुषस्येत्यर्थः । ३ सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धज्ञानमुपमानफलमिति सम्बन्धार्थः । ४ गोसदृशे गवयपदप्रयोग इत्यर्थः ।

एवं हेतुः ...

उपनयमाह—"प्रयुज्यते चैव गोशब्दो गोसदृशे" इति, निगमनमाह—"इति तस्येव वाचक" इति, इतिशब्दः तस्मादित्यर्थकः ।

उपसंहरति "इति तज्ज्ञानम्" इति, इति=इत्येवं तज्ज्ञानं=सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धज्ञानम्, अनुमानम्=अनुमानफलमेवेत्यर्थः ।

एतेन 'सम्बन्धस्य परिच्छेदः सञ्ज्ञया सञ्ज्ञिना सह, प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः' इत्युदयनाचार्योक्तमपि परास्तं वेदितव्यम्, अनुमानसाध्यत्वसम्भवेन 'प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वाद्' इत्युक्तेरसङ्गतत्वात् ।

ये च पूर्वमीमांसकाः 'उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टार्थे बुद्धिमुत्पादयति यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य' इति शाबरभाष्यानुयायिनः (नगरादनुभूतचरगोपिण्डस्य वनस्थस्य ज्ञानस्य तत्र सादृश्यगवयधर्माधारतया प्रत्यक्षेण गवयगतसादृश्यविशिष्टतया गोपिण्डस्मरणं तदनन्तरं एतेन सदृशी मदीया गौरिति ज्ञानं तदुपमानम्) इत्येवं मन्यन्ते तेषाम्मतोपन्यासपूर्वकं तं दूषयति—'यत्तु गवयस्य' इत्यादि ।

गवयनिष्ठं गोसादृश्यज्ञानमुपमानं, गोनिष्ठं च गवयसादृश्यज्ञानमुपमानफलमिति हि मीमांसकाभिमतं, तत्र यत् गवयनिष्ठं गोसादृश्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षज्ञानमेव न प्रमाणान्तरमित्यर्थः ।

तत्र हेतुगर्भितं विशेषणमाह—"चक्षुःसन्निकृष्टस्य" इति ।

यथा चक्षुःसन्निकृष्टायां गवि तन्निष्ठं गोत्वमध्यक्षं भवति तथा चक्षुःसन्निकृष्टे गवये तन्निष्ठं सादृश्यमपि प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः ।

(सामान्यवच्च सादृश्यमेकैकस्य समाप्यते, प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि तस्मात् तदुपलभ्यते) इति भट्टपादोक्तेः सादृश्यं हि सामान्यवत् प्रत्येकपरिसमाप्तं न संयोगादिवद् व्यासज्य वृत्ति तेन प्रतियोगिनो गोरसन्निकर्षेऽपि भवति गवयदर्शने गोसादृश्यप्रत्यक्षमिति भावः ।

यत्तु गवयनिष्ठं गोप्रतियोगिकसादृश्यज्ञानजन्यं तथापि गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानरूपं तदनुमानफलं ... सादृश्यविषयकत्वादित्याह—"तत एव" इति ।

अतएव ... यथा गवयगतं सादृश्यमध्यक्षं तथा ... गोगतं सादृश्यमपि प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः ।

न प्रमाणान्तरमुपमानम्।

एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरम्।

२ ३. सन्निकर्षाभावेन कथं गोगतं सादृश्यं प्रत्यक्षमित्याशङ्क्य अतएव इत्यभिहितं हेतुमाह–“अतएव” इति, हि=यतो गव्यन्यादृशं सादृश्यं गवये चान्यादृशं सादृश्यमिति नास्त्यत इत्यनयोरेकत्वेन तदपि प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः।

कथमनयोरैक्यमित्यत्राह–“भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि” इति,

(सादृश्यस्य च वस्तुत्वं न शक्यमपबाधितुं, भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तद्) इति कुमारिलस्वाम्युक्तेरवयवसकाशाज्जात्यन्तरे गोपदार्थे वर्तमानो यो भूयोऽवयवसामान्ययोगः=भूयसामवयवानां यानि सामान्यानि–खुरत्वलाङ्गूलत्वादीनि तेषां यः संबन्धस्तदेव जात्यन्तरे गवये सादृश्यमुच्यते, स च भूयोऽवयवसामान्ययोगो गोत्वादिवदेकः स चेद् गवये साक्षात्कृतस्तर्हि गव्यपि साक्षात्कृत एवेत्यर्थः।

अन्यादिचतुष्कपदार्थवादिनये सादृश्यस्य सामान्यपदार्थविशेषरूपत्वेन गोत्वादिवदाश्रयदर्शनेनैव गृह्यमाणत्वात्पूर्वं गृहीतमेव गवि सादृश्यं पुनः परामृश्यते, तत्रैतावान् विशेषः–पूर्वमनेन सदृशी मदीया गौरिति प्रतियोगिवैशिष्ट्यव्यतिरेकेण गोत्ववन्निर्विकल्पेन सादृश्यमाकलितं पुनर्गवयरूपप्रतियोगिदर्शने तु सविकल्पकेन तत्प्रत्यभिज्ञायते, तत् किमपरमवशिष्यते यदुपमानमिष्येतेत्याशयेनाह–“इति नोपमानस्य” इति, इति=इत्येवं प्रत्यक्षसिद्धे सादृश्यज्ञाने।

सामान्यपदार्थादतिरिक्तं सादृश्यमिति प्रभाकरमते तु गोगतसादृश्यज्ञानं स्मरणरूपं बोध्यमिति तत्त्वम्।

यदपि (प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते, विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता) इति भट्टपादैः स्मर्यमाणैव गौर्गवयसादृश्यविशिष्टा, तद्विशिष्टं वा सादृश्यमुपमानस्य प्रमेयम्, इत्येवमुपमानत्वं दर्शितं तदपि (सा गौर्गवयसदृशी गोत्वाद् गवयेन सहोपलभ्यमानगवान्तरवद्) इत्याद्यनुमानेन निष्पादितत्वान्नोपमानकृत्यमित्यन्यत्र विस्तरः।

एवमुपमानं यथायथं प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भाव्यार्थापत्तिमनुमानेऽन्तर्भावयितुमुपक्रमते–“एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरम्” इति।

१ श्लो० ३८। ‘अवयवसकाशाज्जात्यन्तरस्य गोपदार्थस्य यो गवयगतभूयोऽवयवसामान्यैर्योगः स सादृश्यम्, अतः सादृश्यस्य वस्तुत्वमपबाधितुमशक्यमिति भट्टोक्तेरर्थः, सादृश्यस्य सामान्यविशेषरूपत्वेऽपि सामान्यपदार्थेऽन्तर्भावाङ्गीकारात् तस्य वस्तुत्वमभ्युपेयमिति भावः।
२ श्लो० ३८। ३ तत्त्वदीपिकायां द्वितीयपरिच्छेदे ३० इति कारिकायां, कुसुमाञ्जलितृतीयस्तबके ९ इति कारिकायां चेत्यर्थः।

अयं भावः—उपपाद्यज्ञानप्रभवमुपपादकज्ञानमर्थापत्तिः, तत्र पीनोऽयं देवदत्तो केनाप्युपपादकेन विना नोपपद्यते पीनत्वं उपपाद्य इति, यस्य च कल्पनां विना तदुपपाद्यं नोपपद्यते स कल्पनीयोऽर्थ उपपादक इति, तयोरुपपाद्यज्ञानं करणम् [illegible], उपपादकज्ञानं च फलम् [illegible], सा चार्थापत्तिः (अर्थापत्तिरपि यत्र दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना) इति भाष्यलक्षणात् द्विविधा, यथा "प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेद्, अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता" इति दृष्टार्थापत्तिः, अथवा च "पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचःश्रुतौ, रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते" इति श्रुतार्थापत्तिः, [illegible] श्रुतार्थापत्तिः [illegible] प्रमाण [illegible] दृष्टार्थापत्तिः [illegible], आगमप्रमाणपूर्विका च श्रुतार्थापत्तिः [illegible] (श्रोत्र [illegible] गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्य [illegible] कल्पना) [illegible] दृष्टार्थापत्ति [illegible] नानुमानमेवेति ।

एतदुक्तं भवति—यदा किल देवदत्तो, [illegible] गृहं [illegible] बहिर्भावज्ञानं [illegible] बहिर्भावज्ञानं [illegible] मेवेति,

बहिर्भावे न हेतुस्स्यात्-

ननु गृहाभावेन वा सत्त्वमपहूयते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मान

अनुमानप्रयोगश्च (चैत्रो बहिरस्ति जीवनवत्त्वे सति गृहाऽसत्त्वाद् अहमिव) इत्याकारो बोध्यः।

एतस्मिन्ननुमाने 'यदा जीवतो गृहासत्त्वं तदा बहिस्सत्त्वम्' इत्यन्वयव्याप्तिं 'यदा तु बहिरसत्त्वं तदा जीवतो गृहसत्त्वम्' इति व्यतिरेकव्याप्तिं च दर्शयितुं दृष्टान्ते व्याप्तिग्रहप्रकारमाह-"यदा खलु स्वयेकत्र" इति।

सन्=विद्यमानः-जीवन् मच्छरीरो यदा एकत्र=गृहे नास्ति तदाऽन्यत्र=बहिरस्तीत्यर्थः, मृते व्यभिचारपरिहाराय जीवनित्यर्थवाची सन्निति, एतेन यदाहं नेह तदान्यत्रेत्यन्वयव्याप्तिर्दर्शिता।

व्यतिरेकव्याप्तिमाह-"यदाऽव्यापक एकत्र" इति। "नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृगिष्यते, विपरीते प्रतीयेते ते एव तदभावयोः" इत्युक्तेरन्वये जीविगृहासत्त्वं व्याप्यं बहिस्सत्त्वं च व्यापकं, व्यतिरेके तु बहिरसत्त्वं व्याप्यं गृहसत्त्वं च व्यापकमिति सिद्धान्तबलादत्र नञर्थोऽपि संबन्धः कार्यः, तथा च यदाऽन्यत्र=बहिर्नास्ति तदा एकत्र=गृहेऽस्तीत्येवं योजनया व्यतिरेकव्याप्तिर्ज्ञेया।

'अव्यापकः' इति तु यथाश्रुतपाठमाश्रित्यार्थकरणपक्षे गगने व्यभिचारापहारायेति बोध्यं, गगनं हीह विद्यमानमपि नान्यत्राविद्यमानं भवतीति।

व्याप्तिं प्रदर्श्य हेतुस्वरूपं दर्शयन् बहिर्भावानुमितिमाह-"तथा च सत" इति, तथाच=अनन्तरोक्तेन प्रकारेण व्याप्तिग्रहे सिद्धे सति सतः=जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावज्ञानरूपेण लिङ्गेन=जीवित्वे सति गृहासत्त्वादिति हेतुना बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव=अनुमानसाध्यमेवेत्यर्थः, लिङ्गसङ्ख्या बौद्धमतेन वास्तानुमानम्।

पूर्वोक्तानुमाने हेतोः पक्षधर्मतां दर्शयितुं स्वरूपासिद्धिं वारयति-"नच चैत्रस्य" इति, चैत्ररूपे पक्षे वर्तमानो यो गृहाभावरूपो हेतुः स चैत्रस्य क्वचित्सत्त्वेनाऽपह्नोतुम्=अपनेतुं न शक्यो येनाऽसिद्धः=स्वरूपासिद्धः सन् गृहाभावो बहिर्भावे हेतुर्न स्यादित्यर्थः।

सिद्ध एव गृहाभाव इति न हेतोः पक्षवृत्तित्वाभाव इति भावः।

साध्यासिद्धिं वारयति,-"नच गृहाभावेन" इति। सत्त्वं=बहिरस्तीति साध्यैकदेशश्चैत्र-

---

१ 'यदा त्वव्यापकं' इति पाठः सर्वत्रोपलभ्यमानोऽपि तात्पर्यटीकानुरोधादसंबद्धत्वाच्चात्रोपेक्षित इति ध्येयम्। २ गृहासत्त्वज्ञानस्यैव बहिस्सत्त्वज्ञानरूपानुमितिकरणत्वेनानुमानपदाभिधेयत्वात्कथं बहिर्भावदर्शनरूपाया अनुमितेरत्रानुमानाभिधानमित्यत्राह-"अनुमानसाध्यम्" इति, बौद्धमतेनाह-"बौद्धमतेन वा" इति। ३ पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः। ४ येन=गृहाभावापनयनरूपेण कारणेन।

इति चेद्, न, प्रमाणविनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् ।

तद्भावोऽपि न गृहाभावेनापह्नुतो येन तत्समेवानिष्पन्नं स्यात् स्वाभावं बहिर्भावे नावस्थापयितुं क्षमम् इत्यर्थः । बहिःसत्त्वस्यासिद्धत्वान्न साध्यासिद्धिरिति भावः ।

क्वचित्सत्त्वेन गृहासत्त्वस्यापनेतुमशक्यत्वं, गृहासत्त्वेन च क्वचित्सत्त्वस्यापनेतुमशक्यत्वं विरोधाभावादित्यभिहितं विरोधाभावमेव स्पष्टयितुं शङ्कां निरस्यति—"ननु यदि नैवम्" इति । तत्र साध्ये=यत्र क्वचन सत्त्वमित्यर्थः।

आद्यं विकल्पं निराकरोति "न तावद्" इति ।

गृहासत्त्वेन सह यत्र क्वचन सत्त्वस्य विरोधो नास्तीत्यत्र हेतुमाह—"भिन्नविषयत्वाद्" इति ।

असत्त्वस्य गृहाख्यप्रदेशो विषयः, सत्त्वस्य च बाह्यप्रदेशो विषय इत्येवं समानविषयत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः ।

विरोधाभावमेवानुगुणं भवतीत्येकविषयत्वसंभवे सत्यपि मीमांसकः स ब्रूते—"देशाभावेन" इति ।

सोऽपि चैवः क्वचित्सत्त्वावस्थायां गृहाद्यधिकरणेन सत्त्वस्य सर्वात्मना देशाभावेन संसर्गिणो गेहस्य देशविशेषत्वात् तेन=अपांशुर्नास्ति वास्तवः=सत्त्वं ग्राम इति=भूत सत्त्वासत्त्वयोः समानविषयतया विरोध इति प्रष्टुरर्थः ।

एवं यथाकथञ्चिद् विरोधाभावेऽपि नाशितेन गृहसत्त्वेन प्रमितस्य गृहासत्त्वस्य प्रतिक्षेपोऽस्ति तु प्रमितगृहासत्त्वस्याप्रमितगृहसत्त्वेनाप्रतिक्षेपात् समाधत्ते "न प्रमाणविनिश्चितस्य" इति ।

अनुपलब्धिप्रमाणेन प्रत्यक्षप्रमाणेन वा निश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् =प्रतिक्षेपस्यानुपपत्तेरिति भावः ।

गृहासत्त्वस्य प्रतिक्षेपाभावे 'प्रमाणविनिश्चितस्य' इति हेतुगतं विशेषणमुक्त्वा गृहसत्त्वस्य प्रतिक्षेपाभावेऽपि हेतुगतं विशेषणमाह—"संशयितस्य" इति, संशयास्पदत्वेन प्रमाणनिश्चितत्वाभावेन—संदिग्धेन—अनिश्चितेनेति यावत् ।

अनिश्चितप्रतिपक्षस्य निश्चितेन प्रतिक्षेपः प्रतिक्षेपो युक्तो नानिश्चितेन निश्चित-स्येति भावः ।

[illegible]

यथा प्रमितं गेहासत्त्वं गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपति तथा सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षिपेदित्याशङ्क्याह-[illegible]-"[illegible]" इति ।

[illegible] निर्णीतो गृहाभावोऽस्य=चैत्रस्य पाक्षिकं गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन्=प्रतिरुन्धानः सन् [illegible]=[illegible] प्रतिक्षेप्तुं=निराकर्तुमर्हति तथा गृहसत्त्वस्य सांशयिकत्वं च व्यपनेतुं=दूरी-[illegible]र्हतीति न युक्तमित्यर्थः ।

ननु 'गृहमसत्त्वं प्रक्षिपन्' इत्येवं पूर्वं प्रमितेन गृहासत्त्वेन गृहसत्त्वस्य प्रतिक्षेपमङ्गीकृत्य पुनः [illegible] तद्विरुद्धं 'सांशयिकत्वं चापनेतुमर्हतीति न युक्तम्' इत्येवं गृहसत्त्वस्य सांशयिकत्वाभी-[illegible], न हि [illegible] बाधस्यास्य सांशयिकत्वं क्वचित्संप्रतिपन्नं, किञ्च गृहसत्त्वस्य सन्दिग्धत्वे [illegible] पुरुषो वा इतीव चैत्रस्य गृहसत्त्वं वा गृहासत्त्वं वा इति संशयशरीरो वाच्यः तथा [illegible] गृहसत्त्वमिव गृहासत्त्वमपि संशयविपर्यास्तत्त्वमापद्येत, तच्चासम्भवं, न हि यद् यत्र विशेषतः प्रमितं तत्र तदैव विपरीतप्रमाणाविषयस्वरूपः संशयः समुदेतुं प्रभवति, न खलु स्थाणुत्व-निर्णये सति स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येवं संशयाना जनाः समुपलभ्यन्त इति चेद् न, गृहसत्त्वस्य सांशयिकत्वाभिधानेन [illegible] एवानुत्थानाद् ।

[illegible]-[illegible] [illegible] 'न युक्तम्' इत्यनेनायुक्तत्वाभिधानं किन्तर्हि शङ्काया एवेति ।

[illegible] भवति-'सत्त्वमपि प्रतिक्षेप्तुमर्हति' इति,'गृहसत्त्वस्य सांशयिकत्वं चापनेतुमर्हति' इति च [illegible] शङ्कायामिदं द्वयं तत्र प्रथमांशस्यैव (न युक्तम्) इत्यनेनायुक्तत्वाभिधानं नांशान्तरस्य, तेन गृहसत्त्वस्य सांशयिकत्वापनयनस्य स्वीकृतत्वेन तस्य बाध एवात्राभिप्रेतो न सांशयिकत्वेति ।

[illegible] निरवधिकेनैव संदेहे गृहसत्त्वस्य बाधे सत्त्वमात्रस्य चाबाधमाह 'गृहावच्छिन्नेन' इति,

गृहावच्छिन्नेन=इदेन्तयाऽवच्छिद्य तस्मिन् स्थापितेन-गृहनिष्ठेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वमेव [illegible]=बाध्यते, तत्र हेतुः-विरुद्धत्वाद्=प्रमितेन गृहासत्त्वेन सहावस्थानुपपन्नत्वात्, सत्त्व-मात्रं तु न प्रतिक्षिप्यते, कुतः ? 'तत्र तस्यौदासीन्याद्' तत्र=सत्त्वमात्रनिरासे, तस्य=गृहासत्त्वस्य [illegible]दासीन्याद्=निर्व्यापारत्वाद् इत्यर्थः, विरोधाभावान्न सत्त्वमात्रस्य प्रतिक्षेप इति भावः ।

[illegible] इति आक्षिप्तम् । कस्मिन्नाह-"तस्माद्" इति, यतो गृहाभावः [illegible] तेन [illegible] सतः=[illegible] बहिर्भावोऽनुमीयेत इति युक्तमित्यर्थः ।

[illegible] सांशयिकत्वं चापनेतुमर्हति, इति [illegible] इति वाच्यं, तात्पर्यटीकायामपि [illegible] । २ [illegible] प्रमितं तस्य=गृहासत्त्वस्य=[illegible] चैत्रे विपरीतप्रमा-[illegible] प्रमाणमित्यर्थः । ३ तस्य=गृहसत्त्वस्य । ४ चैत्रस्य गृहा-[illegible] वेति पूर्वोदितसन्देहेऽन्तिमपक्षः स्वीकृत इति भावः । [illegible] ।

उदाहरणा॰

तस्मान्नानुमानात्प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति सिद्धम् ।

एवमभावोऽपि प्रत्यक्षमेव,

नहि भूतलस्य परिणामविशेषात्कैवल्यलक्षणादन्यो घटाभावो नाम,

ननु ([illegible] कश्चिदर्थोऽयं सामान्येन [illegible] यो ऽयं [illegible] प्रत्यक्षप्रमाणेन सह विरोधस्य [illegible]) इति मन्यन्ते तान्प्रत्याह—

"एतेन" इति-एतेन=अनुमानेन हेतुना, [illegible] विरुद्धयोः=[illegible] प्रमाणयोः [illegible] आगमस्य बहिःसत्त्वं विषयः [illegible] च गृहासत्त्वं विषय इत्येवं व्यवस्था तथा विरोधाभावमूलकत्वादर्थापत्तेः [illegible] इति निरस्तमित्यर्थः ।

'एतेन' इत्यनेन सूचितं, विशदं हेतुमाह—"अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोः" इति, [illegible] तयोर्विरोधाभावादित्यर्थः ।

एवञ्च 'न मानयोर्विरोधोऽस्ति' इति कारिकायां [illegible] प्रामाण्यमित्यादिना [illegible] ।

एवं पीनोऽयं दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यश्रवणेन पीनत्वेन सह [illegible] (देवदत्तो [illegible], दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात्, यः [illegible] न भुङ्क्ते स दिवाऽभुञ्जानः सन् पीनोऽपि न भवति यथा [illegible]) इत्यनुमानमेव [illegible]—"उदाहरणान्तराणि च" इति ।

उपसंहरति "तस्मात्" इति ।

ये [illegible] "एवमभावोऽपि" इति ।

यथा [illegible] प्रमाणान्तरं तथा [illegible] न प्रमाणान्तरमपि तु प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः ।

तत्र प्रतियोगिनः [illegible] "नहि" इति ।

हि—यतो भूतलस्य परिणामविशेषादन्यः कश्चित् घटाभावो नाम [illegible], यथा च भूतलदर्शनेन [illegible] इति ।

त्यादिस्थानत्य • ५३ •

...ति विशेषः, तस्मादित्यर्थः ।

...नेनाह–"कैवल्यलक्षणाद्" इति, कैवल्यं=मात्रान्तरासंसृष्टत्वरूपं सद्वितीयत्वरूपध-...या धर्मान्तरं, तदेव लक्षणं=स्वरूपं यस्य तत्कैवल्यलक्षणं तस्मादित्यर्थः ।

...भेदेन परिणामत्रैविध्यस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् कार्यमेव परिणाम इति नियमाभावात् ...लक्षणोऽवस्थाविशेषोऽपि भूतलस्य परिणाम एवेति भावः ।

अयं बोध्यम्–"अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः" इति ...योगभाष्योक्तं परिणामसामान्यलक्षणम्, एवं च सद्वितीयत्वरूपपूर्वधर्मनिवृत्तौ यद् भूत-...स्य कैवल्यरूपधर्मान्तरेणावस्थानं तदपि भूतलपरिणाम एवेति नाभावस्य परिणामविशेष-...त्वहानिरिति ।

सद्वितीयत्वरूपधर्मवतो भूतलस्य कथं तद्विरुद्धकैवल्यलक्षणधर्मवत्त्वमित्याशङ्कायामाह–"प्रति-...क्षणपरिणामिन" इति ।

सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वाच्चलञ्च गुणवृत्तमित्यभ्युपगमात्प्रतिक्षणमन्यथान्यथाप्रथाशीलाः सर्वे भावा इत्यर्थः ।

कस्मिंश्चित्समये सद्वितीयत्वरूपावस्थया भूतलमवतिष्ठते कदाचिच्च कैवल्यरूपधर्मान्तरेण परिणमत इति समयभेदेनावस्थाद्वयवत्त्वं भूतलस्य न विरुद्धमिति भावः ।

सर्वस्य क्षणिकत्वे हि तथागतमतसाम्यं स्यात्तन्माभूदित्याशयेनाह–"ऋते चितिशक्तेः" इति, चेतनापुरुषाद्भिन्नेत्यर्थः ।

अपरिणामित्वेन कूटस्थनित्यायाश्चितिशक्तेरतिरिक्तस्य प्रतिक्षणपरिणामित्वाभ्युपगमाच्च ...क्षणिकत्वाभिमानिबौद्धसाम्यप्रसङ्ग इति भावः ।

किञ्च–यथा वैनाशिकैर्धर्मिणः प्रतिक्षणं निरन्वयनाशोऽभ्युपेयते न तथा साङ्ख्यैः, अपि ...वस्थितस्यैव धर्मिणस्तत्तद्धर्मलक्षणावस्थाख्याः परिणामा अभ्युपेयन्ते, नचैतावता धर्मि-नाशः, कटककुण्डलकेयूरादिषु परिणामेषु धर्मिणः कनकादेरन्वितत्वेन प्रतीतेः सर्वानुभव-सिद्धत्वादिति न लेशेनापि बौद्धसाम्यापत्तिरिति ।

---

१ ...दयो मृत्परिणामाः कटककुण्डलादयश्च कनकपरिणामा इत्येवं कार्ये परिणामशब्द-...तीति भावः । २ धर्मपरिणामो, लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणाम इत्येवं परिणामत्रैविध्यं ...(... पृ०) स्पष्टीकृतम् । ३ पा. ३ सू. १३ । ४ गुणवृत्तं=गुणानां स्वभावः । ५ ...निमत्तत्वात् । ६ प्रतियोगिविरहकाले । ७ तथागतः=बुद्धः । ८ वैना-शिकैः=बौद्धैः । ९ स्वरूपेण धर्मिनाशः ।

अत्वमात्रस्य प्रतिषेधोऽनुपयुक्तत्वात् कार्यकारणात्मकभूतपरिणामविशेषस्यैतावता कथनमु-पपन्नं [illegible] इत्यत आह—"स च परिणामभेदः" इति, सः=कार्यात्मकः परिणाम-विशेषश्च चेन्द्रियतः=भूतसूक्ष्मत्वेन इन्द्रियाभिन्नात्ययमावविषयः प्रत्यक्ष इति यावत्, इति=अतो नास्ति प्रत्यक्षत्वहः=प्रत्यक्षायोग्यत्वेऽस्मादृशो विषयो यः=यस्मिन्ननुमानविषय-त्वेऽनानात्वं प्रमाणान्तरमपेक्षितं सिद्धमित्यर्थः ।

प्रधानस्यैतत्त्वमावश्यापि कार्यात्मकत्वेनेन्द्रियग्राह्यत्वात् तदर्थमनुपयुक्तेः प्रमाणत्वेना-नङ्गमित्यपि ध्येयम् ।

आर्हतादिनः केचिदाचार्यास्तु अनुमानेऽनुपलब्धिमन्तर्भाव्य तस्याः प्रमाणान्तरत्वं वारयन्ति स्पष्टं चैतत् "अतद् [illegible] अर्थनिर्णय" इत्यादिनाऽभावस्य (अभावोऽप्यनुमानमेव) इत्यादिना प्रशस्तपादीये च ।

न्यायवार्त्तिककारास्तु 'समवाये चाभावे च विशेषणविशेष्यभावात्' इति सूत्रसंगृहीत-विशेषणताख्यसन्निकर्षेणाभावस्य प्रत्यक्षत्वमित्येवमाहुः ।

तथा चाभावप्रतीतिः प्रत्यक्षात्मिका तथा तु विस्तरोऽन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

पौराणिकाभिमतसम्भवप्रमाणस्यानुमानानतिरिक्तत्वं दर्शयितुं सम्भवमुपन्यस्यति—"सम्भ-वस्तु यथा खार्याम्" इति, खारीद्रोणादयः परिमाणविशेषाः, खार्यादौ महापरिमाणेऽल्प-परिमाणा द्रोणादयोऽन्तर्भवन्तीति निश्चयो बोधः सम्भवः=अवबोधः स सम्भव इत्यर्थः ।

एतादृशसम्भवस्यानुमानत्वात् यत्र खारीत्वेन द्रोणादिज्ञानं तत्र [illegible] प्रमाणकं [illegible] इत्यपि ध्येयम् ।

ऐतिह्यस्याप्यनुमानातिरिक्तत्वेऽनिश्चितकर्तृकत्वेनाप्रामाण्यात् नं [illegible] न [illegible] यथा पादपमिति न्यायमाश्रित्य [illegible] आह—"न च" इति, [illegible] आगमान्तर्भावान्न प्रमाणान्तरमित्यर्थः ।

१ [illegible] (११) [illegible] ।

२ [illegible] "[illegible]" इति । ३ [illegible] ।

४ [illegible] (२०) [illegible] ।

५ [illegible] इति [illegible] । ६ [illegible] ।

आप्तवक्तृकत्वनिश्च [illegible]

तथा चाहुः प्रकृतवादाः—"सम्भवोऽप्यविनाभावित्वादनुमानमेव" इति । अनुमानान्तर्भा-
वं तदनुभावयति—"खारीत्वम्" इति, यथा वह्निनाऽविनाभूतो धूमो ज्ञातः सन् वह्निमव-
गमयति तथा द्रोणाद्यविनाभूतं खारीत्वं=खारीप्रमाणं प्रतीतं सत् द्रोणादिसत्त्वमवगमय-
तीत्यनुमानलक्षणाक्रान्तत्वान्नानुमानादतिरिक्तं सम्भवाख्यं प्रमाणमित्यर्थः ।

[illegible] ऐतिह्यस्य प्रमाणान्तरत्वं निरसितुं न्यायभाष्योक्तमैतिह्यस्वरूपमाह—"यथा-
निर्दिष्टप्रवक्तृकम्" इति । अस्यानुवादयितैतद्गोचरप्रमातेत्येवं विशेषेण न निर्दिष्टः=निश्चितः
प्रवक्ता यस्य तदनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमात्रं=प्रचुरजनरवस्य पौर्वापर्येणानुक्रममात्रं यद्
'इति ह इति ह कथयन्ति' इत्येवंविधं वचनं तदैतिह्यमित्यर्थः ।

'पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम्' इत्यमराद् 'इतिह' इति निपातसमुदायः पारम्पर्यो-
पदेशार्थकः, तस्माद् 'अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः' इति स्वार्थे ञ्यप्रत्यये ऐतिह्यमिति साधनीयम्।

किमुदाहरणमित्याकाङ्क्षायामैतिह्योदाहरणमाह "यथेह वटे" इति ।

ऐतिह्यस्य कुत्रान्तर्भाव इत्याशङ्कायामाह "न तत्प्रमाणम्" इति, प्रमाणस्य सतः प्रमाणा-
न्तरेऽन्तर्भावविचारो युक्त ऐतिह्यस्य त्वप्रमाणत्वेन नात्र प्रमाणान्तर्भावविचारावसर इति भावः।

ऐतिह्यस्याप्रमाणत्वे हेतुमाह—"अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वाद्" इति, अनिश्चिता-
प्तवक्तृकत्वेन सन्दिग्धत्वादित्यर्थः ।

अवितथम्=आप्तोक्तिमूलक एव पारम्पर्योपदेश ऐतिह्यं प्रमाणं न तु प्रवादपरम्परामात्र-
मिति, तथाह—"आप्तवक्तृकत्वनिश्चये तु" इति ।

दृष्टेन प्रमाणेनावधारितपदार्थस्वभाव आप्तः, स वक्ता=आद्योपदेष्टा यस्य पारम्पर्योप-
देशस्य स आप्तवक्तृकः, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्य निश्चये तु आगम एव=आप्तश्रुतित्वेनागमप्रमा-
णान्तर्भूतमेवैतिह्यमिति न तत्प्रमाणान्तरमित्यर्थः ।

तदुक्तम्—"ऐतिह्यमप्यवितथमाप्तोपदेश एव" इति ।

प्रमाणान्तराणामनतिरेकमुपसंहरन्सूत्रं सङ्गमयति, "इत्युपपन्नम्" इति, यतोऽन्यैः पृथक्-
प्रमाणत्वेनाभिमतानामनुमानादीनां प्रमाणत्रय एवान्तर्भावसम्भव इति=अतः 'त्रिविधं प्रमाण-
मिष्टम्' इति सूत्रोक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ परम्परैव पारम्पर्यं स्वार्थे ष्यञ्, पारम्पर्येणोपदेशः पारम्पर्योपदेशस्तत्रेतिह शब्दोऽव्ययनिरूढ-
[illegible] । भानुजिदीक्षितस्तु परम्पराया आगतः (तत आगतः) इत्यण्, चतुर्वर्णादित्वात्
ष्यञ्, [illegible] पारम्पर्योपदेश इत्याह ।   २ ५।४।२३।   ३ पारम्पर्योपदेश-
[illegible] निर्दिष्टः ।   ४ प्रदर्शनार्थमिति शेषः ।   ५ अवितथम्=आप्तोक्तिमूलकत्वेन
[illegible], [illegible] वचनं [illegible]मेवेति बोधितम् ।

लक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो निष्कृष्य दर्शयति—"साम [illegible]

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ॥
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

तु-शब्दः प्रत्यक्षपूर्ववद्भ्यां विशिनष्टि, सामान्यतो दृष्टादनुमानाद्=

[illegible] इति, [illegible] इति [illegible], [illegible] प्रमाणानि [illegible] ।

[illegible] इति ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" इति, [illegible] ।

[illegible] 'सामान्यतस्तु' इति तु-शब्दस्य [illegible]—"[illegible]" इति, तु-शब्द [illegible], [illegible] विशिनष्टि, सामान्यतो [illegible] विशिनष्टि [illegible]—सामान्यतो दृष्टानुमानमिति शेषः ।

महदाद्यारम्भक्रमे स्वर्गापूर्वदेवतादौ च

"तस्मादपि" इति,

नापि प्रत्यक्षात्प्रधानादीनां प्रतीतिर्नापि पूर्ववदनुमानादपि तु सामान्यतो दृष्टादनुमानादि-त्येवं व्यवस्थापयतीति भावः।

तथाच साङ्ख्यसूत्रं-"सामान्यतोदृष्टादुभयसिद्धिः" इति।

सांख्यमते बुद्धिवृत्तेरेव प्रमाणत्वादाह-"अध्यवसायाद्" इति, लिङ्गज्ञानजन्यबौद्धबोधा-त्मकादनुमानादित्यर्थः, प्रतीतिः=पौरुषेयबोधात्मकफलरूपानुमितिरित्यर्थः।

कथं पुनर्जडाया बुद्धेर्ज्ञानरूपोऽध्यवसाय इत्यत आह="चिच्छायापत्तिः" इति, चित्सन्निधानेन या बुद्धेश्चिदात्मतादात्म्यापत्तिस्तद्वशादेव बुद्धेर्ज्ञानरूपो व्यापार इत्यर्थः, प्रपञ्चितं चैतत् प्रागिति नात्र किञ्चिद्वचनीयम्।

यथा च प्रधानपुरुषयोस्सामान्यतो दृष्टानुमानादेःप्रतीतिस्तथोत्तरत्र व्यक्तमित्यक्रमत्राम्रेडनेन।

ननु कर्मेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वाद् यन्नैवं तन्नैवं यथा पुरुष इत्येवं शेषवदनुमानादपि केषांचिदतीन्द्रियाणां प्रतीतेः सत्त्वात्कथमभिहितं सामा-न्यतो दृष्टानुमानात्प्रतीतिरिति, इत्याशङ्कायामाह "उपलक्षणं चैतद्" इति, शेषवतः=केवल-व्यतिरेक्याख्यपरिशेषानुमानादपि केषाञ्चिदतीन्द्रियाणां प्रतीतिरित्यपि ज्ञेयमित्यर्थः।

आर्योत्तरार्द्धमुत्थापयितुं शङ्कते "तत्किम्" इति, तद्-इत्यव्ययं 'तर्हि' इत्यर्थकम्।

ओमिति यदुक्तं प्रत्याह "तथाच" इति, तथाच=एवं सति यत्र यस्मिन्नतीन्द्रिये तत्=सा-मान्यतो दृष्टानुमानं नास्ति=न प्रवर्त्तते तेषामभावः प्राप्तस्यादित्यन्वयः।

कुत्र तथाऽस्तीत्याकाङ्क्षायां यत्रेत्यस्य विवरणमाह-"महदाद्यारम्भक्रम" इति, प्रकृतेर्महा-न्महतोऽहङ्कार इत्याद्याविर्भावक्रमे, स्वर्गादिपरलोके च, अपूर्वाख्यधर्माधर्मयोश्च, इन्द्रादिदेवतासु च, आदिना यागादीनां स्वर्गादिसाधनत्वे, क्षीरसमुद्रादौ चेत्यर्थः।

---

१ आदिना महत्तत्त्वादयो ग्राह्याः। २ ( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः कथंचिद् योजितोऽपि न स्वास्थ्यं रचयति, नच प्रतीतिर्थिकरणमिदमिति भ्रमितव्यं, प्रतीतेरनुमितिरूपायाः पौरुषेयत्वेन बुद्धिसम्बन्धाभावात्, टिप्पणादापतितो वाऽयं पाठः। ३ अ० १। सू० १०३। ४ उभयोः=प्रकृतिपुरुषयोस्सिद्धिरिति। ५ यथाच बौद्धबोधस्य प्रमाणत्वं पौरुषेयबोधस्य च फलत्वं तथा प्राग् '५' इति कारिकायां प्रत्यक्षलक्षणावसरे विशदीकृतमित्यर्थः। ६ १४।१५।१६।१७ इति कारिकासु। ७ कथितस्य पुनः पुनः कथनमाम्रेडनम्। ८ अपूर्वम्=अदृष्ट-मिति विहितनिषिद्धक्रियाजन्यं सूक्ष्मं कर्मेत्यर्थः।

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्
सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

'अनुपलब्धिः' इति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनन्यायेनानुषञ्जनीयं यथा उत्पतन् वियति पतत्री अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते,

सामीप्यादित्यत्राप्यनुवर्तनीयः, यथा लोचनस्थमञ्जनमतिसामीप्यान्न दृश्यते,

इन्द्रियघातः=अन्धत्वबधिरत्वादिः,

[illegible] पूरयति—"चकारेण" इति, तस्मात्=सामान्यतो दृष्टानुमानात् [illegible] ॥ ६ ॥

[illegible]—"[illegible]" इत्यादिना, [illegible]

[illegible] ।

अतिदूरत्वादिहेतुभ्यः [illegible] इति, [illegible]

[illegible] "[illegible]" इति, [illegible]

[illegible]

[illegible] "[illegible]" इति, [illegible] ।

'[illegible]' इति [illegible] ।

'अभिभवाद्' यथा ९

'समानाभिहाराद्' यथा तोयदविमुक्तानुदबिन्दून् जलाशये न पश्यति,

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेनानुद्भवोऽपि सङ्गृहीतः, तद् यथा—क्षीराद्यवस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न पश्यति,

एतदुक्तं भवति—न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद् वस्त्वभावो भवति, अतिप्रसङ्गात्, तथा हि—गृहाद् विनिर्गतो गृहजनमपश्यंस्तदभावं विनिश्चिनुयाद्, न त्वेवम्, अपि तु योग्यप्रत्यक्षनिवृत्तेरयमभावं विनिश्चिनोति, न च प्रधानपुरुषादीनामस्ति प्रत्यक्षयोग्यता, इति न तन्निवृत्तिमात्रात् तदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिकानामिति ॥ ७ ॥

अनवस्थानाद्=इतरथासङ्गेनेन्द्रियसंयोगाभावात्, कामाद्युपहतमनाः=कामादिविकारेण उपहतं= दूषितं मनो यस्य स तथा, स्फीतः=प्रचण्डत्वेन विस्तृतो य आलोकः सूर्यादिप्रकाशस्तद्व्यन्तरे वर्तमानमित्यर्थः,

सौक्ष्म्याद्=निरवयवद्रव्यत्वात्, प्रणिहितमनाः=समाहितचित्तः,

सौरीभिः=सूर्यसम्बन्धिनीभिः भाभिः=किरणदीप्तिभिः अभिभूतं=तिरस्कृतं चन्द्रातिरिक्तग्रहतारादिमण्डलमश्विन्यादिनक्षत्रमण्डलं च न पश्यतीत्यर्थः,

सजातीयपदार्थमिश्रणं समानाऽभिहारः तस्मात्, तोयदेन=मेघेन विमुक्तान् उदबिन्दून्=जलकणान् जलाशये=तडागादौ विभिन्नतया न पश्यति,

अनुद्भवः=अनागतावस्थया सूक्ष्मरूपेण स्वोपादानेऽवस्थानम्,

ननु शङ्कितं गगनकुसुमादिवत्प्रधानादीनामभाव एव कथं न स्यादिति, तत्समाधानायाह—"एतदुक्तं भवति" इति,

अतिप्रसङ्गमेवाह—"तथाहि" इति,

'न त्वेवम्'=एवं=गृहाद्विनिर्गतो गृहजनाभावं निश्चिनोतीत्येवं नतु=नहि दृश्यते लोक इत्यर्थः,

नहि केवलप्रत्यक्षनिवृत्तेरभावविनिश्चय इत्यत्राह "अपि तु योग्यप्रत्यक्षनिवृत्तेः" इति, सावयवत्वादिसामग्रीसन्निधानेन प्रत्यक्षयोग्यं यद् वस्तु तत्र प्रत्यक्षनिवृत्तेरयं जनोऽभावं निश्चिनोति यथा सावयवानां पदार्थानां घटादौ, प्रधानादीनाञ्च निरवयवत्वेन प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति इति=अतः केवलप्रत्यक्षनिवृत्तिमात्रात् तेषामभावनिश्चयः प्रामाणिकानां=प्रमाणैर्व्यवहरमाणानां न युक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ अनवस्थितत्वं सन्निकृष्टताऽनादियुक्तत्वादित्यपि ज्ञेयम्। २ चार्वाकाणां युक्तोऽपि प्रत्यक्षाप्रवृत्तिमात्रेण निश्चयः प्रमाणज्ञानवतां न स न युक्त इत्यर्थः।

'नाभावात्' कुतः, 'कार्यतस्तदुपलब्धेः' तद् इति प्रधान [illegible]
पुरुषे तु प्रमाणं वक्ष्यति 'सङ्घातपरार्थत्वाद्' (का. १७) इति,

इदन्तावत्प्रमाणावधारिते हि प्रत्यक्षमप्रवर्तमानमयोग्यत्वान्न प्रवर्तत इति कल्प्यते सक्षमस्तु रसो न प्रमाणेनावधारित इति न तत्र प्रत्यक्षस्यायोग्यता शक्याऽध्यवसातुमित्यभिप्रायः।

किं पुनस्तत्कार्यं यतः प्रधानानुमानम्, इत्यत आह—"महदादि तच्च कार्यम्" इति, एतच्च यथा गमकं तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते.

[illegible] "कथमनुमानम्" इति। [illegible] कारणानामप्यत्वे, [illegible]=[illegible]मित्यर्थः,

'सौक्ष्म्यात् [illegible]' इति [illegible] तेषां प्रधानादीनाम् [illegible] "अपानावायोरिव" इति, यथा [illegible] सौक्ष्म्यात् तथा प्रधानादीनाम् [illegible] इत्यर्थः,

[illegible]—"नाभावात्" इति, [illegible]

[illegible] "कुतः" इति, [illegible] "कार्यतस्तदुपलब्धेः" इति, [illegible] प्रधानोपलब्धिरित्यर्थः,

[illegible]—इति [illegible] प्रधानपुरुषयोरनयोः [illegible] इति प्रधानं [illegible]" इति,

[illegible]—"पुरुषे तु" इति, [illegible] इति [illegible],

[illegible] "इदन्त" [illegible] प्रधानादौ [illegible] प्रधानाः [illegible]

[illegible] इति [illegible] प्रत्यक्षस्यायोग्यता [illegible] इति [illegible],

'तदुपरिष्टादुपपादयिष्यते' [illegible] इति [illegible],

[illegible]

मद्' इत्यपरे।

अन्ये तु 'सतोऽसज्जायते' इति, 'सतः सज्जायते' इति वृद्धाः।

एतं=साकल्येनरूप्ये तु उपरिष्टाद्=(१०।११) इति कारिकयोः विभजनीये=विभागयोग्ये, इति नैव इष्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उत्तरकारिकामवतारयति "कार्याद्" इति, कार्यदर्शनबलाद् अस्त्यस्य किञ्चित्कारणमित्येवं कारणमात्रं गम्यते=प्रतीयते न त्विदमस्य कारणमिति विशेषः प्रतीयते, तथा च न प्रधानकारणत्वनिश्चय इत्यर्थः,

ननु कारणमात्रज्ञानं तथाप्यन्यस्य कारणस्यासत्त्वात्प्रधानकारणत्वनिश्चयो भविष्यति, इत्यत आह—"सन्ति च" इति, अत्र=कारणविषये च वादिनां=तत्तद्दार्शनिकानां विप्रतिपत्तयः=विभिन्ना विभिन्ना मतयः सन्ति, तथा च न कारणविशेषावधारणमित्यर्थः,

ता दर्शयितुमाह—"तथाहि" इति, विप्रतिपत्तीर्दर्शयामीत्यर्थः,

तत्र 'शून्यतैव जगतः परमार्थता' इति वदतां बौद्धानां मतमाह—"असतः सज् जायते" इति, अभावाद् भावो जायते इत्यर्थः,

विनष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, नष्टाच्च दुग्धाद् दधि, विनष्टाच्च मृत्पिण्डाद् घट इत्येवमभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात्, सर्वे कार्यरूपा भावा अभावकारणकाः कार्यत्वाद् बीजनाशोत्तरोत्पन्नाङ्कुरादिवद् इत्येवमनुमीयत इति हि सौगताकूतम्।

तथा च बौद्धमतानुवादि न्यायदर्शने पूर्वपक्षसूत्रम्—"अभावाद् भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावाद्" इति।

अद्वैतैकमनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानादनेकविधनामरूपप्रपञ्चात्मना विवर्तते रज्जुरिव सर्पाद्यात्मना, एकं मुखमिव चानेकमणिकृपाणदर्पणादिभेदादनेकविधप्रतिबिम्बात्मना, इति वदतां वेदान्तिनां मतमाह—"एकस्य सत" इति,

एकस्य=अद्वितीयस्य सतः=त्रैकालिकबाधविधुरस्य ब्रह्मणः विवर्तः=शुक्तेरिव रजतमताऽतात्त्विकान्यथाप्रथारूपं कार्यजातं=दृश्यमात्रं न वस्तुसत्=परमार्थतः सदित्यर्थः,

कणादाक्षपादयोर्मतमाह—"सतोऽसज् जायते" इति, सतः=भावरूपात्परमाण्वादेरसद्=पूर्वमविद्यमानं द्व्यणुकादि जायत इत्यर्थः,

कापिलमतमाह—"सतः सज्जायते" इति, सतः=भावरूपात्प्रधानादेः सद्=अनागतावस्थया सदेव विद्यमानमेव जायते=कारकव्यापारेणाभिव्यज्यत इति वृद्धाः=साङ्ख्याचार्या इत्यर्थः,

---

१ सतः=त्रिष्वपि कालेषु वर्तमानादित्यर्थः। २ अ. ४ आ. १ सू. १४। ३ द्वौ नञौ प्रकृतार्थं द्रढयतः, पूर्वमुपमर्दनं विना प्रादुर्भावाभावादित्यर्थः।

एवं पक्षचतुष्टयं प्रदर्श्य साङ्ख्याभिप्रायमनाना . . .

दर्शयितुमाह—"तत्र पूर्वस्मिन् कल्पद्वये" इति तत्र=पक्षचतुष्टये, कार्यभावेन चाद्यं कारणं प्रधानं सिद्धं भवति नाद्यं प्रधानवादपक्षद्वये न सिध्यति इत्यर्थः,

कीदृक् प्रधानं कार्यलिङ्गकानुमानबलेन सिध्यति यदन्यमते न सिध्येद् इत्यत आह—"सुखदुःखमोहभेदवदन्वयपरिणामकस्वभावात्मकत्वात्" इति, सुखदुःखमोहरूपा ये भेदाः=विशेषास्ते विद्यन्ते यत्र तत् सुखदुःखमोहभेदवद्, एतादृशं स्वरूपं येषां ते सुखदुःखमोहभेदवत्स्वरूपाः. परिणामा वै परिणामाः=महदहङ्कारादिकार्यस्वभावाः न एतान्=स्वरूपं यस्य तत् तथा, तस्य भावस्तत्त्वम्, एवंविधं हि जगत्कारणस्य प्रधानस्य कार्यदर्शनात् सिध्यति तदन्यमते नैतत्पद्यत इत्यर्थः,

तत्=प्रकर्षेण—वैषम्यावस्थापरिहारेण धीयन्ते=निधीयन्ते—स्थाप्यन्ते सत्त्वादिगुणा यस्मिन् तत् प्रधानं तस्य भावः प्रधानत्वमित्याशयेन 'प्रधानत्वम्' इत्यस्य विवरणमाह "सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्थम्" इति, सुखाद्यात्मकसत्त्वादिगुणत्रयसाम्यमित्यर्थः,

(सुखाद्यात्मकं जगत्—सुखाद्यात्मककारणपूर्वकं तदन्वितत्वात्—यद् यदन्वितं—तत् तदात्मककारणकं यथा सुवर्णान्वितं घटादिकं सुवर्णकारणकं तथा चेदं—तस्मात् तथा) इत्याद्यनुमानेनानुमीयमानं यद् सुखाद्यात्मकं त्रिगुणं प्रधानं कारणत्वेन सर्वान्तरं च तदन्यमते न सिध्यतीति भावः।

कश्चित् पुनरत्र—"सुखदुःखमोहभेदवदन्वयपरिणामकस्वभावात्मकत्वात्" इति भाष्यसंदर्भस्य न पाठ उपलभ्यते, स चेत्थं व्याख्येयः—सुखाद्यात्मकं यद् जगत् तद् कारणत्वेन सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्थं प्रधानमवगमयतीति शेषः,

नन्वसौ [illegible] —"यदि पुनः" इति, [illegible] इति [illegible] —अनिर्वचनीय [illegible], [illegible] [illegible] "[illegible]" इति, [illegible]

[illegible] 'कार्यं कारणात् भिन्नम्' इत्येतं [illegible] 'असद [illegible]

[illegible]

[illegible] पतिन्नो घटादीनां नैयायिको व्यवस्थापयति' इत्यादिग्रन्थेन 'ऐकान्तिके कार्यकारणभेदे गवाश्वयोः कार्यकारणभावो न स्यात्, ऐकान्तिके चाभेदे दुग्धस्य कार्यमिति व्यवहारो न स्यात्' इति शेषदन्यं मिथोऽविचारितनैयायिकमतानि सदसत्त्वादि एव कार्यकारणयोस्तादात्म्यमिति बोध्यते, सर्वथापि न सदसतोस्तादात्म्यमिति बोध्यम् ।

यथा बौद्धमतेऽसता कारणेन सह न सत्कार्यस्य तादात्म्यमेवं वेदान्तिमतेऽपि सता कारणेन सह न अनृतमसत्स्वरूपमतः कार्यस्य तादात्म्यमिति न तन्मतेऽपि प्रधानसिद्धिरित्याह "अद्वैतस्य" इति ।

यद्यपि=कारणस्य सद्रूपत्वेऽपि कार्यस्य गगनकुसुमकल्पत्वात् सतः सज्जायत इति न स्यात्, तथा च वेदान्तमतेऽपि कार्यात्मकं कारणमिति सिद्ध्येत्, सदसतोस्तादात्म्यासम्भवादित्यर्थः,

ननु 'तदनन्यत्वम्' इति सूत्रेण भगवता व्यासेन (तस्मात्=कारणात् अनन्यत्वम्=अन्यत्वाभावः=अभेदः कार्यस्य) इत्येवं प्रतिपादनात् कथं न वेदान्तिमते कार्यकारणयोस्तादात्म्यमित्यत आह—"न वास्ताद्भवस्य" इति,

[illegible] ब्रह्मणः शब्दादिप्रपञ्चरूपेण परिणामित्वं यथाम्युपेयते वेदान्तिभिरपि तु "[illegible]" इत्यादिश्रुत्या शब्दादिप्रपञ्चग्रन्थस्य तस्य प्रपञ्चात्मकतया भानं भ्रममात्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः ।

'तदनन्यत्वम्' इति सूत्रांशेन नाभेद उच्यते किन्तु (तस्मात्कारणाद् ब्रह्मणः परमार्थतोऽनन्यत्वं=व्यतिरेकेण कार्यस्याभावः) इत्येवं कार्यस्यासत्त्वं प्रतिपाद्यते 'आरम्भणशब्दादिभ्यः' इति सूत्रांशव्याख्यायां 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रुतौ कार्यस्य [illegible] एव सत्यत्वावधारणेन कार्यस्य घटादेर्मिथ्यात्वप्रतिपादनेन विवर्तवादस्य [illegible] इति भावः ।

नापि [illegible]मतेऽपि न प्रधानसिद्धिरित्याह—"येषाम्" इति, कणभक्षः=वैशेषिकदर्शनकर्ता कणादमुनिः, अक्षचरणः=न्यायदर्शनकारो गौतममुनिः, आदिना प्रशस्तपाद–वात्स्यायनादीनां [illegible],

---

१ [illegible] । २ [illegible] घटादीनाम् । ३ [illegible] व्यवहारेण [illegible] कार्यस्य [illegible]—'[illegible]' इति । ४ अ. २ पा. १ सू. १४ । आरम्भणशब्दादिभ्य इति [illegible] । ५ [illegible] पाठः । ६ कार्यस्य मिथ्यात्वप्रतिपादने हेतुमाह "[illegible]" इत्यादिना । ७ [illegible] विकारजातं न तु वस्तुतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रम्, [illegible] इति [illegible], [illegible] विकारजातमनृतं, मृत्तिकेत्येव [illegible] । ८ [illegible] ।

सत्कार्य— कारण—

नैयायिकमतं पङ्कावलोयम्,

यद्यपि बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि न प्रध्वंसस्य कारणत्वम्, अपि तु भावस्यैव बीजाद्यवयवस्य,

अभावात्तु भावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् सर्वत्र सर्वकार्योत्पादप्रसङ्गः,

---

एवमन्यथाऽसिद्धेः प्रधानासिद्धिं प्रदर्श्य [illegible] "अत" इति, [illegible] न प्रधान-सिद्धिरित्यर्थः । प्रतिजानीते=अङ्गीकरोति ।

ननु नैयायिकमतेऽपि कारणव्यापारात् पूर्वं [illegible] सदेवेति सिद्धसाधनमेतत्, इत्यत आह— "कारणव्यापारादूर्ध्वमपि" इति, अपिना—कारणव्यापारात् प्रागपि कार्यं सत्, [illegible] कारणव्यापारादूर्ध्वमपि [illegible] नैयायिकमते [illegible] ।

[illegible] "यद्यपि" इति ।

यदि बीजादिनाशोत्तरमङ्कुरादिकार्यं [illegible] कथं न तस्य कारणत्वमित्यत आह—"तथापि न" इति, [illegible] "अपि तु" इति, बीजावयवा [illegible] अङ्कुर [illegible] इति बीजाद्यवयव [illegible] कारणत्वमित्यर्थः,

[illegible] "न [illegible]" इत्यादि [illegible] ।

अभावात् भावोत्पत्तौ को दोष इत्यत आह—"अभावात्तु भावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् सर्वत्र सर्वकार्योत्पादप्रसङ्गः" इति,

[illegible] (तत्रभावात् [illegible], [illegible] यदि बीजादीनाम् [illegible] बीजाद्यङ्कुरो [illegible] इत्यर्थः) इति,

[illegible]

[illegible] जाडित्वचानयाः [illegible]

[illegible]' इत्यादिना तात्पर्यविषयानीति स्पष्टयत्, इत्याशयेनाह "इत्यादि न्यायवार्तिकनात-[illegible]" इति, इत्यादि=एवंविधं दूषणजातमित्यर्थः,

[illegible] प्रपञ्चप्रत्ययश्च" इति, प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धघटादिप्रपञ्च[illegible] निर्णेतुं वदितुं न शक्य इत्यर्थः।

ननु–प्रतीयमानत्वात् प्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वमित्यभिधानमप्यनौचित्यम्, प्रतीयमानत्वात् [illegible]दिमिथ्यात्वस्य सर्वमप्रतिपन्नत्वात्, इत्याशङ्कायामाह "अस्ति बाधके" इति, [illegible] [illegible]निधाने सतीत्यर्थः।

[illegible] रजतमित्युत्पन्नज्ञानस्य बाधकस्य सत्त्वात् युक्तं तत्र तत्प्रतीतेर्मिथ्यात्वमत्र तु न कोऽपि [illegible] इति कथं मिथ्यात्वमिति भावः।

ननु वाचारम्भणश्रुतिरेवात्र बाधिकेति चेत्, न, तस्याः प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादने तात्पर्या[illegible], [illegible] नहि तात्पर्यमिति चेच्छृणु–तयोरभेदविवक्षयाऽऽरभ्यते=आरभ्यते–स्पृश्यत [illegible] वाङ्मात्रकर्मणि [illegible]।

वाचा इति तृतीयान्तपदं वाचानङ्गभूतया वाक्पूर्वकव्यवहारपरं, हेतौ चैषा तृतीया, [illegible] [illegible] त्वनेन न कारणत्वेन, तथा च वाक्पूर्वकेण 'अयं घटोऽनेन घटेनोदकमाहर' इत्यादि-व्यवहारेण हेतुना–एताद्व्यवहारसिद्ध्यर्थं विकारः=पृथुबुध्नोदराकारत्वादिधर्मः संस्थान-[illegible], तत्पूर्वकं च घट इति नामधेयम् आरम्भणम्=मृद्द्रव्येण स्पृश्यते–उदकाहरणादिव्य-वहारविशेषसिद्ध्यर्थं मृद्द्रव्यमेव संस्थानान्तरनामधेयान्तरभाग् भवतीति यावत्, अतो [illegible] [illegible] मृत्तिका=मृद्द्रव्यम् इत्येव सत्यं=प्रमाणप्रतिपन्नं नतु घटादिकं द्रव्यान्तरमिति।

[illegible] कारणात्मकत्वमेवानया श्रुत्या प्रतिपाद्यते न कार्यमिथ्यात्वमिति तत्त्वम्।

[illegible] च=सामान्यतो ग्रहे चाविशेषाग्रहे च तद्रूपरूपेण विषयो दृष्टः शुक्तिकादौ, न तु [illegible] [illegible] रजतमिति विपर्यस्यति, न च निरंशे स्वसंवेदनप्रत्यक्षे ब्रह्मणि तत्त्व-[illegible] सामान्यग्रहो वा भवतीति कथं निरंशस्यैकस्य ब्रह्मणो विपर्ययज्ञानगोचरत्वमुपपन्न-[illegible] न युक्तियुक्तमिति।

---

[1] [illegible] आ. [illegible] सू. [illegible]। [2] [illegible] कर्तुम्। [3] आत्मनः स्वर्गादिभोगोऽपि नयन्दुकः [illegible] [illegible], आरभ्यते=उत्पाद्यत इत्यर्थस्तु न युक्तः, घटादेर्मृदाद्यारब्धत्वेन ग्रन्थोक्त[illegible] [illegible], [illegible] आरम्भणमभ्यन्तरमित्यर्थः। [5] 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति सूत्रेणेत्यर्थः। [6] [illegible] इति। [7] अनेन तदर्थमेव प्रयोजनार्थेऽत्र तृतीयेत्यर्थः। [8] यदि मृत्तिके[illegible] [illegible] ननु घटादिद्रव्यमेव [illegible] 'तथा मृत्तिका सत्या' इति समानाधिकरणं प्रयुक्तं [illegible] [illegible] तदर्थं इत्याशयेन तत्पदार्थस्वभावमाह–"प्रमाणादितम्" इति।

नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं शक्यत,

सदसत्त्वे घटस्य धर्माविति चेन, तथाप्यसति धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तद्रूपस्यैव, तथा च नाऽसत्त्वम् ।

इत्थं सत्कार्यवादसमर्थनेन [illegible] तार्किकमतं निरस्तमित्याह 'इति [illegible]' इति, [illegible] इति=अतः [illegible] [illegible] निरस्तमित्यर्थः ।

[illegible] इति निरस्तम् [illegible] [illegible] इत्याह—"तर्कप्रतिज्ञातम्" इति,

तर्क=[illegible] प्रतिज्ञातं=[illegible] प्रतिज्ञाविषयी-भूतं, [illegible] शेषः,

ननु न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह—"तत्र हेतुमाह" इति,

ननु [illegible] हेतुत्वमिति चेन्, [illegible] यत् [illegible] क्रियमाणं यथा नीलं पीतं [illegible] वा इति [illegible] [illegible] हेतुत्वमिति सूचयन्,

[illegible] "असत्" इति ।

ननु न [illegible] [illegible] [illegible] धर्मो [illegible] [illegible] [illegible] धर्म इति न [illegible] [illegible]—"सदसत्त्वे" इति,

यदि [illegible] नहि [illegible] [illegible] [illegible] नहि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—"तथापि" इति, [illegible] [illegible] ।

[illegible]

नत्वं स्थितं, तथा च न भवदभिमतं कार्यस्यासत्त्वं सिद्धान्तयथः।

किञ्च—उत्पत्तेः प्राक् घटोऽसन्नित्यभिधानमपि त्वन्मते न संघटत इत्याह "असंबद्धेन" इति धर्मिणा सहासंबद्धेन असत्त्वेन=असत्त्वरूपधर्मेण कथमसन् घटः=असत्त्वरूपधर्माश्रयो घट इत्यभिधानं कथं, तथा—अतदात्मना=अतत्स्वरूपेण धर्मिस्वरूपतयाऽविद्यमानेन चाऽसत्त्वेन कथमसन् घट इति न कथमपीत्यर्थः।

अयेदं बोध्यं—तार्किकमते नीलं कमलमित्यादौ गुणिरूपधर्मिणि समवायादिसंबन्धेन नील-गुणरूपधर्मस्य संबद्धत्वमादायाश्रयाश्रयिभावप्रतीतिः, सांख्यादिनये तु धर्मधर्मिणोरभेदाद् धर्मिस्वरूपमेव धर्म इति तदात्मतया तत्प्रतीतिः, तत्र 'असंबद्धेनासत्त्वेन' इति कथनं तार्किकमताभिप्रायम्, 'अतदात्मना चासत्त्वेन' इति प्रकृतमताभिप्रायमिति।

धर्मिसंबद्धेन धर्म्यात्मना वा विद्यमानेन धर्मेणैव तदाश्रयत्वनियमात्त्वासंबद्धेनातदात्मना चासत्त्वेन धर्मेण तदाश्रयत्वसम्भव इति तत्त्वम्,

फलितमाह "तस्माद्" इति,

ननु एवं सति किमपरमवशिष्यते यत् कुलालादिव्यापारेण साध्यं, न च घटादिस्वरूप-सिद्ध्यर्थः स इति वाच्यं भवन्मते, तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्, तथा च यथा प्राक्सिद्धत्वान्मृ-त्पिण्डादेः कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद् व्याप्रियते तथा प्राक् सिद्धत्वात्कार्यस्वरूपस्य तत्प्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद् व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येत्याशङ्क्य कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमाह—"कारणाच्चास्य" इति,

चकारः पुनरर्थः, अस्य सतः=कारणव्यापारात्प्रागपि व्यवहारायोग्यसूक्ष्मरूपेण सिद्धस्य कार्यस्य या व्यवहारयोग्यस्थूलरूपापादनरूपाभिव्यक्तिः सा पुनः कारणात्=कुलालादिव्यापा-राद्भवति, इत्येवमभिव्यक्तिरेव साध्यत्वेनावशिष्यते नोत्पत्तिरित्यर्थः।

अभिव्यक्त्यादिकार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्य न वैयर्थ्यमिति न तद्बलेनासत्कार्यवादसिद्धिरिति भावः।

---

१ असंबद्धमसत्त्वरूपधर्ममादायेत्यर्थः। २ तत्प्रतीतिः=आश्रयाश्रयिभावप्रतीतिः। ३ यथा नीलं कमलमित्यस्य नीलगुणरूपधर्माश्रयः कमलमित्यर्थस्तथाऽसन् घट इत्यस्यापि असत्त्वधर्मा-श्रयो घट इत्यर्थो वाच्यः, स चानुपपन्नः कमलेन सह नीलस्येवासता घटेन सहासत्त्वरूपधर्म-स्यासंबद्धत्वादिति भावः। ४ उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य सत्त्वे सति। ५ सः=कारकव्यापारः। ६ तदाकार=घटकटादिकार्यविशेषः। ७ तद्बलेन=कारकव्यापारसद्भाववलेन।

इतश्च कारणव्यापारात्प्राक् सत् [illegible]

नानि=कारणानि तेषां ग्रहणं=कार्येण संबन्धः, उपादानैः कार्यस्य संब-न्धादिति यावत् ।

एतदुक्तं भवति—कार्येण संबद्धं कारणं कार्यस्य जनकं, संबन्धश्च कार्य-स्याऽसतो न संभवति तस्मात् सदिति ।

असदेव कार्यं तस्मात् कुतो नाभिव्यज्यत इत्यत आह "नचैव" इति, [illegible] अभि-व्यक्तिर्[illegible] [illegible] इत्यर्थः ।

तत्र दृष्टान्तमाह "यथा पीतमेव" इति, [illegible] इति [illegible] 'अभिव्यक्तिः' इत्यनेनान्वयः ।

सौगतैरपि=धर्मकीर्त्यनुयायिभिः बौद्धैरित्यर्थः,

असतोऽभिव्यक्तौ तु न कोऽपि दृष्टान्त इत्याह "असत" इति, करणे=अभिव्यक्तौ, निदर्शनं= दृष्टान्तः ।

एतदेव स्पष्टयति—"न खलु" इति, खलु इत्यवधारणार्थः, [illegible] अभि-व्यक्तत्वं [illegible] दृष्टमित्यर्थः, एतेन "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" इति सांख्यसूत्रं व्याख्यातमिति बोध्यम् ।

यदि [illegible] कारणव्यापारात् [illegible] भावः ।

कार्यस्य सत्त्वे हेत्वन्तरमवतारयति "इतश्च" इति, इतश्च=अस्मादपि हेतोरित्यर्थः ।

फलितमाह—"उपादानैः कार्यस्य संबन्धात्" इति,

एतेन—'कार्यम् उपादाने सत् उपादानेन सह संबद्धत्वात्, यद् यत्र न सत् न तत् तेन संबद्धं यथा मृत्तिकया पटादिकम्' इत्यनुमानमपि दर्शितम् ।

[illegible] "एतदुक्तं भवति" इत्यादिना,

'कार्येण संबद्धं कारणं कार्यजनकम्' [illegible] प्राक् कार्यस्य उपादानसंबद्ध-[illegible] न [illegible] यथा [illegible] इत्यनुमानमपि [illegible] ज्ञेयम् ।

यथाहुः साङ्ख्यवृद्धाः—

असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः" इति,

स्यादेतद्—असंबद्धमपि सत् तदेव करोति यत्र यत्कारणं शक्तं, शक्तिश्च कारणस्य कार्यदर्शनादवगम्यते, तेन नाव्यवस्थेत्यत आह—"शक्तस्य शक्यकरणाद्" इति ।

एतस्मिन्ननुमाने विपक्षे बाधकाभावमाशङ्कते—"स्यादेतद्" इत्यादिना,

विपक्षबाधकानुकूलतर्कप्रदर्शनपरं 'सर्वसंभवाभावाद्' इति हेतुपदं व्याचष्टे "असंबद्धत्वे" इति, स्पष्टार्थोऽयं ग्रन्थः,

स्वोक्तार्थे वृद्धसम्मतिमाह—"यथाहुः" इति, असत्त्वे=कार्यस्योत्पत्तेः प्रागविद्यमानत्वे सति तेषां कार्याणां सत्त्वसङ्गिभिः=सत्त्वधर्माश्रयैः कारणैः सह संबन्धो न स्यात्, सदसतोः संबन्धानुपपत्तेः, कारणैरसंबद्धस्य च कार्यस्योत्पत्तिमिच्छतो मते, व्यवस्थितिः=मृद एव घटः तन्तुभ्य एव पट इत्येवंविधो नियमो न स्यादिति वृद्धोक्तेरर्थः,

घटपटार्थिभिर्नरैः प्रतिनियतानि मृत्तन्त्वादीनि कारणानि गृह्यमाणानि लोके दृश्यन्ते, नहि घटार्थिना तन्तवो गृह्यन्ते नापि पटार्थिना मृदुपादीयते, तदेतन्नियतोपादानग्रहणमसत्कार्यवादे नोपपद्यते, समाने हि सर्वत्र सर्वस्य कार्यस्याऽसत्त्वे सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येतेति प्रतिनियतोपादानग्रहणं नोपपद्येत, तथा च प्रतिनियतोपादानग्रहणात् सर्वस्मात् सर्वोत्पत्त्यदर्शनान्नासत्कार्यमिति भावः ।

एतेन 'उपादाननियमात्' 'सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवाद्' इति साङ्ख्यसूत्रद्वयं व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ।

कारणसंबद्धमेव कार्यं कार्यसंबद्धेन कारणेन जन्यते न त्वसंबद्धमसंबद्धेनान्यथाऽव्यवस्थेत्युक्तिमनुष्यमाणोऽसत्कार्यवादी शङ्कते "स्यादेतद् असंबद्धमपि" इत्यादिना,

कार्येणासंबद्धमपि सत्कारणं तदेव कार्यं करोति यस्मिन् कार्ये यत्कारणं शक्तं=शक्तिमत् न सर्वमित्यर्थः ।

शक्तौ प्रमाणमाह—"शक्तिश्च" इति, कार्यनियामकः कश्चिदतिशयविशेषः—सामर्थ्यविशेषो वा शक्तिः, सा च कार्यदर्शनाद्=मृद एव घटस्तन्तुभ्य एव च पट इति प्रतिनियतकार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तिज्ञानात्, अवगम्यते=अनुमीयत इत्यर्थः,

---

१ 'असम्बद्धत्वाद्' इति हेतुस्तु 'उपादानसंबद्धम्' इति साध्यं माभूदित्येवंविधे विपक्ष इत्यर्थः । २. 'उपादानग्रहणात्,' 'सर्वसम्भवाभावाद्' इत्यनयोरभिप्रायान्तरमाह—"घटपटार्थिभिः" इति । ३ प्रतिनियतोपादानग्रहणान्यथानुपपत्त्या कार्यं सदित्यर्थः, अनुपपत्तौ हेतुमाह "समाने हि" इति । ४ अ. १ सू. ११५।११६। ५. अमृष्यमाणः=असहमानः ।

संबन्ध इति सत्कार्यम्, अस ५९ १ ...

शक्यकरणात्" इति,

कुतश्चयतायं तद्योजनेनावक्तुं परिहर्तुं विकल्पयति, "सा शक्तिः" इति,

शक्तकारणाश्रया=कार्यजननशक्तिरिति कारणे वर्तमाना या शक्तिः सा हि सर्वत्र=सर्व-कार्यविषया—सर्वकार्यनिरूपिता वा स्यात्, उत शक्ये=तदुत्पादयितुं शक्ये कार्ये तद्विषया तन्निरूपितैव वा स्यात्, सर्वत्र चेत्, तर्हि सर्वं सम्बन्धासंबन्धेति पूर्वोक्तदोषस्या सद्भावप्रसङ्गः एव, शक्य एव सा शक्तिरिति चेत्, तर्हि अविद्यमाने शक्ये कथं तद्विषया तन्निरूपिता वा शक्तिरिति कथं वक्तव्यं स्यात् न कथमपि वक्तव्यम्, असतो विषयत्वाभावात्, निरू-पकत्वासंभवाच्चेत्यर्थः।

असतोऽपि विषयविषयिभावसंबन्धो निरूप्यनिरूपकभावसंबन्धो वा न सम्भवतीति भावः,

शक्तिरपि कार्यसंबद्धैव कार्यं जनयत्यसंबद्धेति सिद्धान्तवादस्य समाधानमाशङ्कः पुनरपि दूषयति "शक्तिभेद एव" इति,

सिद्धान्ती आह—"इति चेत्" इति, इति—इति पूर्वपक्षसमाप्तिसूचकम्, अत्र सूत्रम्।

उपसंहरति—'इति सूक्तं 'शक्तस्य शक्यकरणात्' इति, यतः इत्थं कारणं शक्तिसंबद्धमेव कार्यं करोति नासंबद्धम् इति=अतः शोभनमभिहितं कारिकायाम् 'शक्तस्य शक्यकरणात्' इत्यर्थः,

कारणे तदात्मना वर्तमाना कार्यस्योत्पादकतारूपा शक्तिरनागतावस्था कार्यनियामिका शक्तिः, तया संबद्धं कार्यं च तत्स्वभावत्वात्तदात्मना कारणे कारणस्य सत्तया कार्यं-सत्त्वमवश्यमिति तात्पर्यम्—

यथा आहुः वाचस्पतिमिश्राः—"शक्तिश्च कारणगता कार्यनियतत्वात् कल्प्यमाना नाऽसत्त्वादृ अ कार्यं नियच्छेत्, अभावात्तिरोभावात्मकत्वात्तिरोभावस्य, तस्मात्कारणवदुत्पत्तिमत्त्वं शक्तिः एतत्-सत्त्वमेवं कार्यस्य" इति।

धर्मश्च पटस्तन्तूनां—तस्मान्नार्थान्तरम् ।

तदपि—'प्रागभावः कार्यनियामक इति नाव्यवस्था' इति मतं, तदपि न पेशलम्, अभावे विशेषाभावेन तन्तौ घटादेरपि प्रागभावापत्तेर्दोषताऽवस्थ्याद्, नच पटप्रतियोगिकः पटनिरूपितो वा प्रागभावः पटोत्पत्तिनियामक इति विशेष इति वाच्यम् । असतः पटादेः प्रतियोगित्वनिरूपकत्वादिधर्मासंभवात्, सदसतोरसंबन्धानुपपत्तेरिति । किञ्च— उत्पत्तेः प्राक् कार्यस्यासत्त्वे घट उत्पद्यत इत्यभिधानमप्यनुपपन्नं स्याद्, उत्पत्तेः क्रियात्वेन क्रियायाश्च सकर्तृकत्वनियमेन कर्तुरसत्त्वे निराश्रयाया: क्रियाया असम्भवाद्, जनिकर्तुर्जनेः प्राक् सत्त्वस्यावश्यकत्वाद्, अपि च कार्यस्यासत्त्वे योगिनामनागतादिज्ञानं न स्यादिति, अधिकमन्यतोऽवसेयम्,

'सदेव सोम्येदमग्र आसीद्' 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्' इत्याद्या आगमा अप्यत्रानुसन्धेयाः

हेत्वन्तरमवतारयति—"इतश्च" इति,

'कार्यस्य कारणाभेदसाधनानि च प्रमाणानि'—मयाऽभिधीयन्त इति शेषः,

कानि तानीत्याकाङ्क्षायां परिशेषानुमानरूपप्रमाणप्रयोगानाह "न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यत" इत्यादिना, प्रतिज्ञावाक्यमभिधाय हेतुवाक्यमाह—"तद्धर्मत्वाद्" इति, तेषां तन्तूनां धर्मत्वात्—तदवस्थाविशेषात्मत्वादित्यर्थः ।

व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयन्नुदाहरणवाक्यमाह—"इह यद् यत" इत्यादिना, तथा च व्यापकस्य तद्धर्मस्याभावस्य पटे निवृत्त्या व्याप्तस्य भेदस्य निवृत्त्याभेदसिद्धिरिति,

पक्षे तद्धर्मत्वरूपहेतुसत्त्वप्रदर्शनपरमुपनयवाक्यमाह—"धर्मश्च पटस्तन्तूनाम्" इति,

निगमनवाक्यमाह "तस्मान्नार्थान्तरम्" इति, अन्योऽर्थः=पदार्थोऽर्थान्तरं तत्र, पटस्तन्तुभ्योऽन्यपदार्थो नेत्यर्थः, एवमग्रेऽपि न्यायाङ्गानि योज्यानि.

---

१ यत्र कारणे यस्य प्रागभावस्तत्कारणं तस्य जनकमित्यर्थः । २ पेशलं=सुन्दरम् । ३ यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येतोत्पलादीनामिव नीलत्वादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्योत्पलादिवद् भावत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । ४ तन्त्वनुत्पाददशायां पटप्रागभावः कुत्र वर्तत इत्यपि प्रष्टव्योऽसौ, नच काले वर्तत इति वाच्यम्, अभावे क्रियाभावेन तन्तावागमनासम्भवादित्यपि बोध्यम् । ५ क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिपिद्धमिति भावः । ६ योगिनां ज्ञानं हि सत्यज्ञानं तच्च विद्यमानालम्बनमसत्यालंबने किं विषयं, तत्स्यादिति भावः । ७ अन्यतः=बृहदारण्यकभाष्यद्वितीयब्राह्मणगतशाङ्करभाष्याद्, ब्रह्मसूत्रीयद्वितीयाध्यायाद्यपादस्य १६।१७।१८।१९।२० इत्यादिसूत्रस्यभाष्याच्चेत्यर्थः । ८ अग्रे=सृष्टेः प्राग् इदं दृश्यमानं जगत् सदेवासीत्—इति छान्दोग्यश्रुतेरर्थः, इदं=नामरूपं यज्जगत् तत् तर्हि=सृष्टेः=प्राग् अव्याकृतं=अनभिव्यक्तमासीद्, इत्यवधारणे, इति बृहदारण्यकश्रुतेरर्थः । ९ न्यायो नाम प्रतिज्ञाद्यवयवसमुदायः ।

संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः—अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्

संयोगाभावो, तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति,

इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते—गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात्—इह यद् यस्माद् भिन्नं तस्मात् तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषस्तस्माद् द्विपलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्योऽवनतिभेदोऽधिकः—न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वकार्यान्तरं दृश्यते—तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति,

---

प्रयोगान्तरमाह—"उपादानोपादेयभावाच्च" इति,

उपादीयते=कार्यं जननाय गृह्यते यत् तदुपादानं=[illegible] कारणम्, उपादेयं=[illegible] योग्यं कार्यमित्यर्थः, 'संयोगाभावाद्' इति। अप्राप्तिः= विभागः, एवं च संयोगाभावाविवक्षया, विभागाभावाविवक्षयापीति हेतुद्वयं बोध्यम्।

'अप्राप्तिर्वा'—अत्र दृष्टा—इति विपरिणतस्य योजनीयम्, 'अयं संयोगाभावो'—उक्ते इति शेषः, [illegible] गुणेषु व्यभिचार इत्यपि बोध्यम्।

'गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणाद्' इति,—"[illegible] पतनकर्मकारणम्" इत्युक्तिः [illegible] गुरुत्वं, [illegible] गुरुत्वान्तरं—[illegible] पटस्य गुरुत्वग्रहणादित्यर्थः।

अयं भावः—[illegible] तन्तुभ्यो [illegible] गुरुत्वं [illegible], तदा [illegible] भवति, तदा [illegible] भवति, तथा च यदि पटस्तन्तुभ्यो भिन्नो भवेत् तदा [illegible] गुरुत्वं [illegible] न दृश्यते [illegible] पटस्तन्तुभ्यो-[illegible]

भिन्न इति।

[illegible]

'अवयवे पतनकर्मानुमेयम्' इत्युक्तेरतीन्द्रियत्वेन . . . .
ज्ञायां नेयं तदित्याशयेन कार्यपर्यन्तानुधावनम् ।

तत्र व्यतिरेकिदृष्टान्तमाह—"यथैकपलिकस्य" इति, अशीतिरक्तिकाया एकं तोलकं, तोलकचतुष्टयं चैकः पलं, तत्परिमितसुवर्णनिर्मितस्य स्वस्तिकाख्यभूषणविशेषस्येत्यर्थः,

'तन्तुगुरुत्वकार्याद्'=तन्तुनिष्ठगुरुत्वजन्यावनतिविशेषादन्यदवनमनं पटे न दृश्यत इत्यर्थः।

तन्तुपटयोस्तादात्म्यात् तन्तुगुरुत्वेनैव पटे पतनकर्मेत्यपि ज्ञेयम्।

एतेन यदत्र कन्दलीकृताभिहितम्—'पटे गुरुत्वान्तराभावे तस्य पतनं न स्याद्' इति, तन्निराकृतं, तन्तुगुरुत्वेनैव तत्तादात्म्यापन्नपटस्य पतनसम्भवाद् इति ।

अत्र केचिद्—पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डाद्यवनतिविशेषग्रहणायोग्यत्वाद् गुरुत्वान्तरयुक्तस्वर्णादिवद्, तुल्यगुरुत्वयुक्ते पदार्थद्वये व्यभिचारवारणाय ग्रहणायोग्यत्वाद् इत्युक्तं, तस्य च पृथक् तुलादण्डारोपणेऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात्, तन्तुपटयोश्च न तथासम्भव इत्याहुः ।

एते चानुमानप्रयोगाः "अर्थान्तरम्—अर्थान्तरस्यावयवो न भवति यथा न गौरश्वस्यावयवः—अवयवाश्च तन्तवोऽवयवी च पटः—तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरम्" इत्यादिना न्यायवार्तिके विस्तरेण विचारिता इति तत्रैवोत्कण्ठा शमनीया ।

'अस्य च व्यतिरेकिण उदाहरणमग्रेऽभिधास्यते' इति यत्पूर्वम्प्रतिज्ञातं तन्मयानुष्ठितमित्याह—"तान्येतानि" इति, 'अभेदसाधनानि=अभेदप्रमाकरणानीत्यर्थः, 'अभेदसाधकानि' इति पाठान्तरम् ।

ननु तन्तुपटयोरैक्ये कथमिमे तन्तवः पटश्चायमिति संज्ञाभेदस्तत्राह "एवमभेदे सिद्धे" इति, तत्र तेनाऽऽतानवितानरूपसंस्थानभेदेनावस्थान्तरं नीतास्तन्तव एव पटो न ततोऽर्थान्तरमित्यर्थः ।

अवयविन्यावयवविशेषसंस्थानभेदेन सञ्ज्ञाभेद इति भावः ।

ये तु तार्किकाः 'अर्थान्तरं पटात् तन्तवः—तद्धेतुत्वात् तुर्यादिवदिति, तुर्यादि पटकारणमर्थान्तरमिति दृष्टं तथा च तन्तवः तस्मादर्थान्तरमिति, सामर्थ्यभेदाद् विषागदवद्, भिन्नप्रत्ययविषयत्वाद् रूपस्पर्शवद्' इति न्यायवार्तिकसरणिमनुसरन्तः 'पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तन्तुत्वेन तथा पटत्वेन च प्रतीयमानत्वाद्, बुद्धिभेदाद्, व्यपदेशभेदाच्च' इत्यादिप्रयोगैः

---

१ न्यायकन्दलीकारः। २ गुरुत्वनिरूपणे काणादभाष्यटीकाकृता श्रीधराचार्येणेत्यर्थः। ३ अ. २ आ. १ सू. ३३। ४ अगदः=औषधम्। ५ अ. २ आ. १ सू. ३६। ६ यो न [illegible] न [illegible] न भवति यथा [illegible] इत्युदाहरणमत्र बोध्यम् ।

निरोध" इत्यादिना,

उत्पत्तिः=अभिनवं वस्तु, क्रिया=उत्पत्तिरूपा जनिक्रिया, निरोधः=ध्वंसरूपो नाशः, बुद्धिः=इमे तन्तवोऽयं च पट इति ज्ञानं, व्यवहारः=तन्तुः पट इति शाब्दो व्यवहारः, अर्थक्रिया=प्रावरणं, व्यवस्था=सामर्थ्यनियमः, तेषां भेदाः बुद्धिव्यवहारार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाः, क्रियानिरोधौ च बुद्धिव्यवहारार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाश्च क्रियानिरोधबुद्धिव्यवहारार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाः इति विग्रहः, भेदशब्दस्य च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं बुद्ध्यादिभिः सह सम्बन्धो बोध्यः।

तन्तुपटयोर्भेदे पटस्य तन्त्वात्मकत्वेन प्रागसत्त्वात्तस्योत्पत्तिरपि स्यात् तदभिन्नत्वे च प्रागेव सत्त्वात्... [illegible] ...भेदसाधकं इत्यर्थः कथितम्।

एवं बुद्धिभेदः पृथक् हेतुः, तथा च तन्तव इमे पटश्चायमिति ज्ञानभेदोऽपि तन्तुपटयो-र्भेदसाधकम्।

एवं व्यवहारभेदः=तन्त्वपटयोरपि तन्तुभिः पट इत्याधाराधेयभावव्यवहारभेदोऽपि भेदसाधकः।

एवमर्थक्रियाभेदः=तन्तुभिः पटः सीव्यते, पटेन च देहं आच्छाद्यते, इति कारणकार्ययो-रर्थक्रियाभेदोऽपि भेदसाधकः।

तथार्थक्रियाव्यवस्था=शिबिकाप्रयोजनवाहकत्वनियमोऽपि भेदसाधकः, कार्यकारणयोर्भेदे हि बुद्धिव्यपदेशादिभेदसाधकत्वेन, पटेनापि च भित्तिः ध्रियते, तथा तन्तुभिरपि आश्रितेन पटेनापि च पट आश्रितत्वेन... [illegible] ...भेद इत्यर्थः।

पञ्चभेदाः प्रमाणभूता भेदे च प्रमाणा एते क्रियानिरोधबुद्धिव्यवहारभेदादयो हेतवो यद्यपि कार्यकारणयोर्भेदं साधयन्ति तथापि वैशेषिकं=निर्णीतं कार्यकारणयोः भेदं साधयितुं नालं इति... [illegible] ...कथितः।

नाह... [illegible] ...तदाह—"एकत्विमावतिष्ठ" इति, अभिन्नेऽपि वस्तुनि ... [illegible] ...भेदव्यवहारोपपत्तेः... [illegible] ...व्यभिचारिता... [illegible]...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

त्पादः सतां वा निरोधः,

यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः—

"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति,

यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः संकोचविकासिभ्यो न भिन्न एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः,

---

अन्यथा स्वस्थानकेषां हेतूनां 'विकारो नामधेयं मृत्तिका' इतिश्रुत्यनुगृहीतैः पूर्वोक्तैर्हेतुभिः सत्कार्यस्थापनार्थमनैर्हेतुभिः पूर्वोक्तानां हेतूनां सत्प्रतिपक्षितत्वमिति भावः।

एतदेव मनस्य उत्पादविनाशावुत्पत्तिप्रध्वंसयोरभेदेऽप्युपपन्नत्वमाह "यथाहि" इति,

निस्सरन्ति—इति शत्रन्तस्य प्रथमाबहुवचनम्, प्रध्वंसन्ते वा—इत्यत्र कूर्मशरीरे—इति शेषो भेदः

निस्सरन्तः=मृदादिभ्यो निस्सरन्तः सन्त आविर्भावं प्राप्ता घटादय उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते, तथा मृदादिषु निविशमानाश्च सन्तः तिरोभवन्तः=अतीतावस्थां प्राप्ता घटादयो विनश्यन्तीत्युच्यन्त इत्यर्थः,

"न पुनरसतामुत्पादः" इति—असतां=प्रागभावप्रतियोगिनां घटादीनां कारणव्यापारादुत्पाद इति न च, सतामेव च तेषां प्रध्वंस इत्यपि न चेत्यर्थः।

उक्तार्थे भगवद्गीतावाक्यं प्रमाणयति—"नासतो विद्यते भाव" इति,

असतः=नरविषाणादेरविद्यमानस्य धर्मिणः भावः=सत्त्वं न विद्यते सतश्चासत्त्वं न सम्भवतीत्यर्थः।

ननु मा भूतां घटादेरुत्पत्तिप्रध्वंसौ तथापि कथं मृद्घटयोरभेद इत्यत आह "यथा कूर्म" इति,

'मृत्सुवर्णादिभ्यः'=घटादेरतीतावस्थादौ संकोचशालिभ्यो वर्तमानतावस्थायां च विकासशालिभ्यो मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्ना घटादय इत्यर्थः,

आविर्भावकरविकासशालिषु मृदादिषु सत्सु घटादय उत्पन्ना इति व्यवहारः, कार्यापाताभावकरसंकोचशालिषु च मृदादिषु सत्सु घटादयः प्रध्वस्ता इति व्यवहार इति भावः।

संस्थानभेदेन सत्स्विव उत्पत्तिनिरोधप्रत्ययस्योपपन्नत्वात् तेनोक्तेन घटादीनां मृदादिभ्यो भिन्नत्वमिति वदन्,

घटोऽतीतानागतावस्थावत्सु तन्तुषु नष्ट इव इति प्रत्ययः, घटो वर्तमानतावस्थावत्सु च ते

---

१ अन्यथा [illegible] चरितार्थत्वात्। २ पूर्वोक्तैः=न [illegible] [illegible] हेतुभिः। ३ यः किल निर्णयाय प्रयुक्तो हेतुः [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] इति भावः। ४ अ. २ श्लो. १६। ५ उत्पत्तिप्रध्वंसदर्शनस्येत्यर्थः

नाप्यथा · ...

व्यवस्थादर्शनात्, यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति नतु शिबिकावहनं, मिलितास्तु शिबिकां वहन्ति, एवं तन्तवः प्रत्येकं प्राव-रणमकुर्वाणा अपि मिलिता आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति ।

पटोऽयमिति प्रत्यय इत्येतदपि [illegible] 'विभिन्नप्रत्ययविषय-त्वात् तन्तुपटयोर्भेदः' इति न्यायवार्तिकाभिहितमपि न युक्तमित्यपि बोध्यम्,

एतेन 'यदि पटाकारपरिणतस्तन्तुरेव [illegible] तन्तुषु तत्प्रसङ्गात्' इति [illegible] निराकृतं वेदितव्यं, [illegible] पटव्यवहारप्रयोज-[illegible] पटाकारत्वप्रसङ्गाभावात्,

[illegible] न भेदापादक इत्याह—"प्रत्य" इति, [illegible] इत्येवमादयः, तत्र दृष्टान्तः "यथेह वने तिलका इति" इति, [illegible] भेदोऽपि [illegible],

[illegible] पट इत्येव [illegible] तदभिन्नत्वेऽपि भवतीति,

[illegible] न भेदापादकमित्याह—"अर्थक्रियाभेदोऽपि" इति, 'सामर्थ्य-भेदात् [illegible] तन्तुपटयोर्भेदः' इति न्यायवार्तिककृताऽभिहितोऽर्थक्रियाभेदोऽपि न भेद-[illegible] व्यभिचारादित्यर्थः,

व्यभिचारमेवाह—"एकस्यापि" इति, यत्र यत्र विभिन्नार्थक्रियाकारित्वं तत्र तत्र वस्तुभेद इति व्याप्तिर्न सार्वत्रिकीति भावः ।

[illegible] न भेदनिर्वाहकमित्याह—"नापि प्रत्येक-क्रियाव्यवस्था" इति,

विष्टयः [illegible], वर्त्म=मार्गः, शिबिका=[illegible],

'आविर्भूतपटभावाः'=आविर्भावं प्राप्तः पटरूपो भावः=धर्मो येषु ते आविर्भूतपटभावाः, [illegible] इत्यर्थः,

([illegible] सति [illegible] दृष्टान्ते [illegible] मिलिताः [illegible]) इति [illegible] ।

अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः,

ननु कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्, तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था,

---

उत्पत्तेः प्राक् सदेव कार्यं कारकव्यापारेणाभिव्यज्यते दोहनेन दुग्धमिवेति पूर्वमाविहितं, तत्र येयमभिव्यक्तिः सा किं कारणव्यापारात्प्राक् सती वासती वा, सती चेत् सर्वदोपलम्भप्रसङ्गः कार्यस्य, कारकव्यापारवैयर्थ्यं च, असती चेत् तर्हि यथाऽसत्येवाभिव्यक्तिः कारणाद् जायते तथा पटादिकार्यमप्यसदेव कारणव्यापारादुत्पद्येतेति सत्कार्यवादभङ्ग इत्याक्षेपं तार्किकः शङ्कते-"स्यादेतद्" इति,

स्यादेतद्=अस्त्वेवं कार्यकारणयोः कथंचिद्भेदस्तथाप्यन्यन्मया पृच्छ्यत इत्यर्थः,

तदेव पृच्छति-"आविर्भाव" इत्यादिना, 'कारणव्यापाराद्'-इत्युभयान्वयी, तथा च कारणव्यापाराद् यः पटस्याविर्भावो भवताभ्युपेयते स किं कारणव्यापारात्प्राक् सन् किं वाऽसन्नित्यत्र फलितम्।

'कृतम्'-इत्यलमित्यर्थकमिति मेदिनी, कारकव्यापारेण कृतं=साध्यं नास्तीत्यर्थः, व्यर्थः कारणव्यापार इति यावद्, तत्र हेतुमाह-"न हि" इति, हि=यतः सति=विद्यमाने कार्ये सति कारणव्यापारप्रयोजनं न पश्यामोऽतः तद्व्यापारेणालमित्यर्थः।

आविर्भावोऽपि पूर्वमनभिव्यक्त इत्यनभिव्यक्ताविर्भावस्याविर्भावाय कारणव्यापार इति चेत् तत्रानभिव्यक्ताविर्भावस्याविर्भावोऽपि पूर्वमनभिव्यक्त इति तस्याप्यन्य आविर्भावो वाच्य एवं तस्य तस्याप्यन्योन्य इत्यप्रामाणिक्याविर्भावधारा प्रसज्येतेति न क्वापि विश्रान्तिः स्यादित्याह-"आविर्भावे च" इति,

शङ्कामुपसंहरति-"तस्माद्" इति, कारणव्यापारेण तन्तुभ्योऽसन् पटो नोत्पाद्यते तु तन्तव एव आविर्भूतपटस्वभावास्तेन क्रियन्त इति यद् वचनं तद् रिक्तं=प्रमाणविधुरमित्यर्थः।

"यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः, नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे" इति न्यायेन मौनस्थानमेतादृक् प्रत्यवस्थानमित्याशयेन तार्किकं तूष्णीं कर्तुं प्रतिबन्दीं गृह्णाति सिद्धान्ती-"अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते" इति, तार्किकमतेऽपि इयमुत्पत्तिः किंरूपेत्यर्थः।

---

१ तद्व्यापारेण=कारणव्यापारेण। २ आविर्भावत्वाविशेषाद्, यदनभिव्यक्तं तदेवाविर्भवतीति नियमादित्यर्थः। ३ तेन=कारणव्यापारेण। ४ जैमिनीयप्रथमाध्यायाद्यपादीयपञ्चमसूत्रे शाबरभाष्ये श्लोकवार्तिके तु 'तस्माद् यत्रोभयोर्दोषः' (२५२) इति पाठभेदो दृश्यते। ५ मौनस्थानं प्रत्यवस्थानं-प्रतिपक्षीभूय शङ्कनमिति यावद्, यत्र प्रत्यवस्थाने वादिप्रतिवादिनोः दोषः समानः तत्र प्रत्यवतिष्ठमानेन मौनमेवास्थेयमित्यर्थः। ६ यथा त्वया निवार्यते तथा ममापि निवार्यमिति प्रत्यवस्थानं प्रतिबन्दिग्रहणम्।

तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवाया वा ५.

उत्पत्तिस्थानेऽस्माभिरभिहितायामभिव्यक्तौ यथेदं बोधं प्रसजति तथोत्पत्तावपीदं बोधं दुरन्तोऽयमिति भावः,

सिद्धान्ती दूषयति—"अपाति" इति,

वस्तुतोऽस्मार्थेन्तर्भाविनेति भावः ।

पटे स्थितिरिति—इत्येवं इत्यर्थः,

स्वाभावे बोधेन,

उभयथापि=प्रकारद्व •

समवायसंबन्धस्य नित्यत्वेन समवायरूपाया उत्पत्तेरपि नत्थ १

दशत्वादित्यर्थः।

भवन्तूत्पत्तेरसत्त्वभावस्तथापि भवता परछिद्रान्वेषणेन किं लब्धमित्याशङ्क्याह-"अथच" इति

अथच=तथापि-सत्यप्येवमनुत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भवेनोत्पत्तेः प्राक् सिद्धत्वे यथा भवन्मते ता-र्थानि=उत्पत्तिप्रयोजनानि कारणानि व्यापार्यन्ते=व्याप्रियमाणानि क्रियन्ते कार्यार्थिभिरं-नैरिति शेषः, एवं=तथा मन्मतेऽपि सत एव=प्राक् सिद्धस्यैव पटादेराविर्भावाय कारणापे-क्षेत्युपपन्नमिति मया लब्धमित्यर्थः,

यथा भवन्मते समवायस्वरूपत्वेन प्राक्सिद्धाया एवोत्पत्तेरभिव्यक्तये कारणव्यापारस्त-थास्मन्मतेऽपि प्राक्सिद्धस्यैव कार्यस्याभिव्यक्तये कारणव्यापार इति न कारणव्यापारानर्थ-क्यशङ्काकलङ्को मन्मत इति भावः,

ननु प्रतिबन्दिग्रहेण गृहीतस्सन् तार्किको यथाकथञ्चित् मौनं भजतु नाम तथापि आवि-र्भावस्य प्राक्सत्त्वेऽलं कारणव्यापारैः, असत्त्वे चासत्कार्यवादप्रसङ्ग इति पूर्वोक्तापत्तेर्भवन्मते क उद्धार इति चेद्,

अत्र ब्रूमहे-(तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति, कस्माद् नित्यत्वप्रतिषेधात्, अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात्, संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यम्) इति योगभाष्यात् सर्वकार्याणामवस्थातोऽनित्य-त्वेन स्वरूपेण च नित्यत्वेन सदसत्त्वाभ्युपगमेनावस्थानामुपजनापायधर्मवत्त्वाङ्गीकारा-त्तत्कार्यावस्थाख्याविर्भावरूपाभिव्यक्तिरप्यसत्येवोत्पद्यत इत्यभ्युपगमे न काचिदापत्तिरिति, नचैतावता सत्कार्यवादहानिः, सूक्ष्मावस्थाया एवास्मन्मतेऽसत्तारूपत्वाभ्युपगमाद्, नचैवं

१ यस्याः संबन्धे सति पटः सन्नित्यादिव्यवहारः सा सत्ताजातिरिति। २ असतः पटस्य कथं कारणे समवायः, कथं वासति पटे सत्तासमवायः सदसतोस्संबन्धासंभवादित्येवमप्यसत्कार्य-वादी प्रष्टव्यः। ३ कारणव्यापारात्प्राक् सिद्धे सति। ४ तदेतत् त्रैलोक्यं=सर्वं कार्यकारणात्मकं वस्तु व्यक्तेः=वर्तमानावस्थातः अपैति=अपगच्छति कूटस्थनित्यत्वाभावेन वर्तमानतामपहायातीततां प्राप्नोति, अपेतम्=अतीतमपि कारणरूपेणास्ति, अत्यन्तोच्छेदाभावाद्, अपेतमप्यस्ति चेत् कार्यं कस्मात्पूर्ववन्नोपलभ्यत इत्यत्राह-'संसर्गाद्' इति, स्वकारणे लयात् सौक्ष्म्यं=दर्शनानर्हं मतश्चानुपलब्धिरिति भाष्यार्थः। पा. ३ सू. १३। ५ अनागतावस्थायां स्वरूपेण घटः सन् व्यक्तावस्थया चासन्, तथोत्पत्त्युत्तरं स्वरूपेण घटः सन्ननागतावस्थया चासन् तथामुद्गरपाता-दिना घटस्यादर्शनेऽतीतावस्थया सन्नन्यावस्थया चासन्नित्येवमवस्थातो विनाशित्वं स्वरूपेण च नित्यत्वं सर्वकार्याणां बोध्यम्। ६ एतावता=असत्या एवाभिव्यक्तेरुत्पत्त्यङ्गीकारेणेत्यर्थः।

"प्राग् [illegible]

[illegible] श्रीमद्भगवद्गीतायामप्युक्तं [illegible] ॥ [illegible]

अभिव्यक्तौ [illegible], प्रामाणिकत्वं तु तुल्यमेव, इति मतार्थः" इति विज्ञानभिक्षुः।

'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यागमप्रमाणसिद्धसत्कार्यवादप्रतिपादनपरतया अस्याः [illegible] प्रामाणिकत्वमिति भावः।

[illegible]—(किमुत्पत्तिः क्रियते न वा, उत्पद्यते चेत्, असता [illegible], नोत्पद्यते चेत् [illegible], [illegible] तर्हि न कदाचिदुत्पत्तिरिति [illegible], अथ [illegible], तर्हि [illegible]) इत्याशङ्कायां [illegible] यथा ([illegible]) इति समाधानं तथास्माभिरपि (अभिव्यक्तेः [illegible]) इति समाधानमिति नात्र काचिदापत्तिः,

तथा च—सांख्यसूत्रम्—"[illegible]" इति, अ. १ सू. १२३।

[illegible] इति सूत्रार्थः,

विज्ञानभिक्षुस्तु यथा [illegible], तथा [illegible], इत्येवं [illegible] इत्याशङ्क्य अभिव्यक्तेरपि [illegible] इत्याह, अनिरुद्धस्त्वभिव्यक्तेः [illegible] समाधत्ते,

[illegible] इति [illegible]।

१ [illegible]
[illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible]

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

व्यक्तं–हेतुमद्=हेतुः–कारणं तद्वद्, यस्य च यो हेतुस्तमुपरिष्टाद् वक्ष्यति।

केचित्तु–व्यवहारोपयोगितत्तत्कार्याभिव्यंजकस्तत्तत्कार्यनिष्ठसत्त्वगुणरूपतया नित्यत्वेऽपि तत्-सा प्रति बद्धत्वाच्च व्यवहारोपयोगित्वम्, अभिव्यञ्जकसामग्र्या तूत्तेजकेन मणेरिव तमसः प्रति-बन्धाद् व्यवहारक्षमत्वमिति सामग्र्या उत्तेजकत्वमात्राङ्गीकारात्सत्कार्यवादबाधाभावादित्याहुः

स्वकारणसमवायरूपाया उत्पत्तेः प्राक्सिद्धत्वेन न कारणव्यापारापेक्षा भवन्मतेऽपि युक्तेत्य-भिहितं सति यदि कश्चिदेवं ब्रूयात्पटरूपं यत्प्रागसिद्धं तेन सह कारणसंबन्ध एव कार्यस्योत्प-त्तिस्तथाच पटरूपस्य जननाय कारणव्यापारापेक्षेति, तदुक्तिरपि न युक्तेत्याह–“नच पटरूपेण कारणानां संबन्ध” इति,

पटरूपेण सह कारणसंबन्धो न युक्त इत्यत्र हेतुमाह–“तद्रूपस्याक्रियात्वाद्” इति, रूपस्य गुणत्वेन क्रियारूपत्वाभावादित्यर्थः,

ननु मा भूत्पटरूपं क्रियारूपं तथापि कथं न तेन सह कारणसंबन्ध इत्यत्राह–“क्रियासंब-न्धित्वाच्च कारणानाम्” इति, चकारो हेत्वर्थकः, कारणानि क्रियासंबद्धानि कारकत्वादन्यका-रकवदित्यर्थः, विपक्षे बाधकमाह–“अन्यथा” इति, कारणानां क्रियासंबन्धित्वनियमानङ्गीकारे क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति लक्षितं कारकत्वमेव भज्येतेत्यर्थः,

उपसंहरति–“तस्माद्” इति, यतः सत्कार्यवादे न कोऽपि दोषस्तस्मादुत्पत्तेः प्राक् कार्यं सदिति मतं पुष्कलं=प्रामाणिकत्वेन श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ९ ॥

वृत्तानुकीर्तनपुरस्सरमुत्तरार्यामवतारयति “तदेवम्” इति,

आर्यां विवृणोति–“व्यक्तम्” इति, व्यक्तं=प्रकृतिपुरुषातिरिक्तं महदादित्रयोविंशतितत्त्वमि-त्यर्थः, व्यक्तम्–इति लक्ष्यपदं विशेष्यं, हेतुमद् इत्यादीनि च सप्त पदानि लक्षणपरत्वेन विशे-षणानीति ज्ञेयं,

‘हेतुमद्’–हेतु=कारणं विद्यत आविर्भावे यस्य तद्धेतुमत्, कदाचिदाविर्भावशीलमिति यावत्,

---

१ सांख्यचन्द्रिकाकारा नारायणतीर्थाः। २ कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं प्रतिबन्धकत्वं, प्रति-बन्धकत्वनिवर्तकत्वं चोत्तेजकत्वमिति बोध्यम्। ३ विपक्षे=कारकत्वमस्तु क्रियासंबन्धित्वं मास्त्वित्येवंरूपे सिद्धे सति इत्यर्थः। ४ करणकारकविशेषस्यैव कारणत्वेन क्रियाजनकत्वा-भावे कारकत्वमेव न स्यादित्यर्थः।

देहान्तरं चोपाददत इति तेषां परिस्पन्द इति, शरीरपृ·

स्पन्दः प्रसिद्ध एव ।

अनेकम्—प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदात्, पृथिव्याद्यपि शरीरघटादिभेदे-
नानेकमेव.

[illegible] 'प्रकृतिभेदात्' इति [illegible] कार्यकारणयोः [illegible] इत्यर्थः, 'तिरोभावि' 'नाशः कारणलयः' इति [illegible] भावः, तदुक्तम्—कदाचित् तिरोभावधर्मकमिति यावत्, तदेवाह 'तिरोभावि' इति,

अव्यापित्वे हेतुमाह—"कारणेन हि" इति, आविष्टं=व्याप्तम्, [illegible]=व्याप्नुवन्ति, [illegible] कार्यं व्याप्नुवन्ति महदादिकं न प्रधानं [illegible], [illegible] इत्यर्थः,

'परिस्पन्दवत्'—परिस्पन्दः=[illegible] क्रिया, तद्वत्, तदेवाह—'[illegible]' इति, [illegible], [illegible] 'सक्रियम्—[illegible]' [illegible], प्रधानस्य तु [illegible] कारणत्वम् [illegible], [illegible] क्रिया [illegible], प्रकृतिक्षोभात् [illegible] प्रकृतेरपि [illegible] [illegible]' इत्याह ।

[illegible] प्रधाने [illegible] [illegible] इति बोध्यम् ।

'अनेकम्'=[illegible] इत्यर्थः, [illegible], [illegible], [illegible] न कोऽपि दोषः,

एतेन 'अनेकम्' [illegible] इति [illegible], न पुनः [illegible], [illegible] इति [illegible] बोध्यम्, [illegible]

वस्य .,

'सावयवम्'=अवयवनम्-अवयवः-मिथः सम्श्लेषः-

यावद्, अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः, तेन सह वर्तत इति सावयवं, तथाहि पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते, एवमन्येऽपि, नतु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगः, तादात्म्याद्, नापि सत्त्वरजस्तमसां परस्परं संयोगः, अप्राप्तेरभावाद्

'परतन्त्रम्'-बुद्ध्यादि, बुद्ध्या स्वकार्येऽहङ्कारे जनयितव्ये प्रकृत्यापूरोऽपेक्ष्यते, अन्यथा क्षीणा सती नालमहङ्कारं जनयितुमिति स्थितिः,

---

प्रकृतावसम्भवात्, किञ्च-'अजामेकाम्' इति श्रवणादप्रामाणिकं प्रकृतेरनेकव्यक्तिकत्वाभिधानमिरयस्थान एव व्यामोहो मिश्रोरिति,

"स्वकारणमाश्रितं"=महत्तत्त्वं स्वकारणं प्रधानमाश्रितम्, अहङ्कारतत्त्वं च महत्तत्त्वमाश्रितम्, इत्येवं सर्वं व्यक्तमाश्रितमित्यर्थः। 'आश्रयाश्रयिभावः' इत्यस्य उक्त इत्यनेनान्वयः,

'लिङ्गं'-लिङ्ग्यति=गमयतीति लिङ्गं-ज्ञापकं, कस्य ज्ञापकमित्यत्राह "प्रधानस्य" इति,

'उपरिष्टाद्'='भेदानां परिमाणाद्' १५ इत्यादिनेति शेषः।

अव्यक्तस्यापि पुरुषलिङ्गत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्कथं लिङ्गत्वस्य व्यक्तमात्रसाधर्म्यमित्याशङ्कापाकरणाय-'प्रधानस्य लिङ्गम्' इति व्याख्यातमित्याशयेनाह—"प्रधानं तु" इति,

पुरुषस्य लिङ्गं भवदपि प्रधानं न प्रधानस्य लिङ्गमिति न प्रधानेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः, स्वस्वकारणे लयगमनाद्वा लिङ्गं व्यक्तम्,

अवयवनम्=अवपूर्वकाद् 'यु' मिश्रण इति धातोर्ल्युटि रूपमिदम्,

'सावयवं'=संयोगयोगि, संयोगस्यानुयोगि प्रतियोगि चेत्यर्थः,

अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः इत्यत्र 'अप्राप्तिपूर्विका' इति पदस्य कृत्यमाह-"नतु प्रधानस्य" इति 'तादात्म्याद्'-तादात्म्यस्थले नित्यप्राप्तिसत्त्वेन प्राप्तेरप्राप्तिपूर्वकत्वाभावेन प्रधानं संयोगस्य प्रतियोगीत्यर्थः,

नापि गुणत्रयसंयोगस्य प्रधानमनुयोगीत्याह "नापि" इति,

बुद्ध्यादीनां स्वस्वकार्यं प्रति स्वातन्त्र्येण कारणत्वात्कथं तेषां पारतन्त्र्यमित्याशङ्क्य पारतन्त्र्यं विशदयति, "बुद्ध्या स्वकार्ये" इति,

'प्रकृत्यापूरः=प्रकृत्यनुप्रवेशरूपं प्रकृतितादात्म्यम्, अन्यथा=प्रकृतितादात्म्यासत्त्वे, क्षीणा=असमर्था, नालम्=न शक्ता स्यादित्यर्थः।

---

१. १५ इति कारिकायामित्यर्थः। २ यस्य संयोगः स प्रतियोगी, यत्र च येन सह वा संयोगः सोऽनुयोगीत्यर्थः।

अनाश्रितम्, अलिङ्गम्, अनवयवं, स्वतन्त्र [illegible]

तदनेन प्रबन्धेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमुक्तं, सम्प्रति तयोस्साधर्म्यं पुरुषाच्च वैधर्म्यमाह—"त्रिगुणम्" इत्यादिना,

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥

त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणं,

[illegible]—इत्यत्र [illegible],

[illegible]—"इति सर्वम्" इति, इति=यतः सर्वं व्यक्तं [illegible] पेक्षते तेन हेतुना कारणवति व्यक्तं परां प्रकृतिमपेक्षमाणं सत् स्वकार्यजनने परतन्त्रमित्यर्थः,

[illegible]—"विपरीतमव्यक्तम्" इति, तस्माद् विपरीतमित्याह "व्यक्तात्" इति,

अहेतुमत्=[illegible]— न [illegible], नित्यं=[illegible], व्यापि=परिणामप्रवाहव्यापकं, निष्क्रियं=[illegible], एकं=[illegible], अनाश्रितं=क्वापि कारणे न स्थितम्, अलिङ्गं=[illegible], अनवयवम्=[illegible], स्वतन्त्रम्=अन्यानपेक्षं सत् स्वकार्यजनने समर्थमित्यर्थः,

[illegible] पुरुषे वर्तन्ते तथापि त्रिगुणत्वे [illegible] इति बोध्यम् ॥ १० ॥

[illegible] "सम्प्रति" इति, तयोः=[illegible] साधर्म्यं पुरुषाच्च तयोर्वैधर्म्यमित्यर्थः,

'त्रिगुणम्' इत्यत्र गुणपदार्थमाह—'सुखदुःखमोहाः' इति,

[illegible] इति ध्येयम् ।

[illegible]—इत्यत्र [illegible] तथापि [illegible] नहि 'त्रिगुणम्' इत्यत्र

इति कापिलसूत्रेण "एते गुणाः प्रधानशब्दवाच्या . . .
स्वरूपत्वाभिधानेन प्रधाने गुणत्रयनिरूपिताधारताया असम्भवाद्, गुणशब्देन सुखादीनां ग्रहणे तु प्रधानस्यापि सत्त्वादिधर्मभूतसुखाद्याधारत्वसम्भवान्नाव्याप्तिरिति,

ननु एवं "तस्मिंस्तस्मिंस्तु, तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता, न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिण" इति विष्णुपुराणवाक्येन सूक्ष्मभूताख्यशब्दतन्मात्रादीनां पञ्चतत्त्वानां शान्तादिपदाभिधेयसुखादिधर्मविरहत्वाभिधानेन कथं तेषां सुखादिमत्त्वेन त्रिगुणत्वमिति चेद् ।

अत्रोच्यते–तेषामपि सुखादिमदहङ्कारपरिणामत्वेन सुखाद्याधारभूतपञ्चमहाभूतकारणत्वेन च सुखाद्याधारत्वावश्यम्भावेन त्रिगुणत्वमप्रत्यूहमिति, नच विष्णुपुराणवाक्यविरोधः, तस्याऽस्मदादिउपभोगयोग्यस्पष्टसुखादिधर्मकशब्दाद्याधारभूतानि यानि स्थूलभूतानि तेभ्यो विलक्षणानि=अस्मदुपभोगायोग्यास्पष्टसुखादिमच्छब्दाद्याधारभूतानि सूक्ष्मभूतानि पञ्चतन्मात्राणीत्यर्थे तात्पर्याद्,

एतदुक्तं भवति–यथा स्थूलभूतेष्वाकाशादिषु विद्यमानाः शब्दस्पर्शादयः केचिच्छान्ताः केचिच्च घोराः केचिच्च मूढा अस्माभिरुपलभ्यन्त उपभुज्यन्ते च न तथा सूक्ष्मभूतगतशब्दादिषु शान्तत्वादिकमस्माभिरनुभूयते तेषामतीन्द्रियत्वेन तद्गतशब्दादीनां शब्दादिगतशान्तत्वादिधर्माणां चास्मद्ग्रहणायोग्यत्वादिति,

यत्रापि येषु शब्दादिषु व्यक्ताः शान्तत्वादयो विशेषा न तिष्ठन्ति तज्जातीयानां शब्दादीनामाधारभूतानि यानि सूक्ष्मद्रव्याणि तान्येव तन्मात्राणि नतु सर्वथैव शान्तत्वादिशून्यशब्दादि-

---

१ तथात्वाभावाद्=गुणत्रयाधारत्वाभावादित्यर्थः। २ कथमव्यक्तस्य गुणत्रयाधारत्वाभाव इत्यत्राह–"सत्त्वादीनाम्" इति, सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति तेषां गुणानां प्रकृतिस्वरूपत्वादिति सूत्रार्थः। (अ० ६ सू० ३९) ३ पा० २ सू० १८। ४ एवं=गुणपदेन सुखादीनां ग्रहणे सत्त्वादीनामग्रहणे चेत्यर्थः। ५ तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता, ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्, तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशय इत्येतदर्थं इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यकारः। (अ० १ सू० ६२) ६ यान्येव वैशेषिकनिरूपिताकाशप्रभृतानि–सूक्ष्मभूतानि इति चाभिधीयन्ते तान्येव साङ्ख्यनये तन्मात्राणीति बोध्यम्। ७ शान्तं=सुखं, घोरं=दुःखं, मूढं=मोह, इत्येवं शान्तादिपदाभिधेयं सुखादिकमित्यर्थः। ८ तथा च तन्मात्रेऽव्याप्तिनिरासाय गुणपदेन सत्त्वादय एव ग्राह्या न सुखादय इति शङ्काकृतम्। ९ तेषाम्=तन्मात्राणाम्। १० कारणगुणानुरूपत्वमेव कार्यस्येति नियमात् तन्मात्राणामपि तत्कारणत्वात् सुखादिमत्त्वमित्यर्थः। ११ तन्मात्रेषु सुखादीनामसत्त्वे तत्कार्येषु स्थूलभूतेषु सुखादीनामाकस्मिकत्वप्रसङ्ग इति भावः। १२ शान्ताः=सुखात्मकाः—सुखजनकाः, घोराः=दुःखात्मकाः—दुःखप्रदाः, मूढाः=मोहात्मकाः=मोहकरा इत्यर्थः।

द्वयोः १ ...

यदिमिस्त्यात् त्रिभिर्गुणैः" इति मतमत्र्यवच पाम्यत ।

त्रिगुणमित्यर्थान्निरन्वयेनेति चकुर्णीव सत्त्वादित्रये तदवयवानां सत्त्वादीनामवयवत्वाद्यनित्य-त्वात् एतस्यैवार्थस्य सुखादिधर्मविरहस्याभिधानस्यासङ्गतत्वात्, तथा च तदुत्तरं व्यवस्था व्याचष्टेति श्रेयम्—

एतेन यद् विज्ञानभिक्षुणा (शान्तादिविशेषवत्त्वसत्त्वादिवत्त्वेन भूतानां तन्मात्रादिवन्मात्-रत्वम्) इत्येवं तन्मात्राणां सुखादिधर्मवत्त्वमभिहितं तद् भ्रान्तत्वात्तदुपेक्षितमिति बोध्यम् ।

किञ्च (तन्मात्राणि च देवादिभावभोग्यत्वेन केवलं सुखात्मकान्येव सुखादिमत्त्वात्) इत्य-भिधानं तत्र सुखाधिक्यकथनेन दुःखमोहयोरपि सद्भावमर्थात् बोधयता भिक्षुणा कथमेत-द्विरुद्धं सुखादित्रयवत्त्वमभिहितमिति प्रष्टव्यः स भिक्षुः,

तत्र सुखादिधर्मकसत्त्वादित्रयात्मकत्वेन प्रधानस्य त्रिगुणत्वं, तत्कार्यत्वेन च महदादीनां त्रिगुणत्वमिति विशेषः,

यथा च सर्वेषां भावानां सुखाद्यात्मकत्वं तथा कारणाद्यनुमानेनाग्रे व्यक्तम्,

त्रयः सत्त्वादयो गुणा यस्मिंस्तत् त्रिगुणमिति व्याख्याने तु एवं उक्तवत् प्रधाने सत्त्वादीना-मवस्थानं ज्ञेयम् ।

ये तु "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्" इति न्यायसूत्रोक्तत्वात् सुखादी-नामात्मधर्मत्वात् प्रत्याह—"तदनेन" इति, अनेन=सुखादीनामात्मनिरिक्तवस्तुधर्मत्व-कथनेन यत् परामिमतं=नैयायिकाभिमतं सुखादीनामात्मगुणत्वं तत् परास्तं=निरस्तमित्यर्थः ।

"असङ्गो ह्ययं पुरुषः" "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इत्यादिश्रुतिविरोधात सुखादी-नामात्मगुणत्वमिति भावः ।

व्याख्यातं त्रैगुण्यं यदाहतस्य व्याचष्टे "अविवेकि" इति,

विवेकः=पृथग्भावः न यस्य विद्यते तदविवेकि—प्रधानादिभिन्नमिति यावत्, तदेवाह—"यथा प्रधानम्" इति, प्रधानात् प्रधानं न विविच्यते=भिन्नं न भवति [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ अ. १ सू. १३६ [illegible] ४ [illegible] अ. १८ श्लो० ४० । ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ अ. १ आ. १ सू. १० ।

भंति, तान् प्रत्याह—

"त्रिगुण" इति, त्रिगुणः=ग्राह्यः—विज्ञानाद् बहिरिति यावद्, अत एव 'सामान्यं'=साधारणम्—अनेकैः पुरुषैर्गृहीतमित्यर्थः ।

दित्यर्थः, महदादीनां प्रधानाभिन्नत्वे हेतुमाह 'तदात्मकत्वाद्' इति, कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमेन महदादीनां प्रधानात्मकत्वादित्यर्थः ।

सम्भूयकारिता=परस्परसंमिश्रणपुरस्सरकार्यकरणशीलता, तत्र हेतुमाह, "नहि" इति, हि=यत एकं किञ्चित् तत्त्वं स्वकार्यं=आत्मीयकार्यजनने न पर्याप्तं=शक्तम्, अपि तु सम्भूय=मिलित्वाऽतो महदादेस्संहत्यकारितेत्यर्थः ।

फलितमाह—"तत्र" इति, तत्र=एवं सति केनचित्प्रकारेण न कस्यचिदेकस्मात्संभवोऽस्तीत्यर्थः ।

'त्रिगुण' इति पदस्यार्थमाख्यातुं तत्कृत्यमाह "ये त्वाहुः" इति, ये=योगाचारानुसारिणो विज्ञानवादिनो बौद्धाः, हर्षः=सुखं विषादः=दुःखं मोहः प्रसिद्ध एतद्धर्मा शब्दादिराकारो यस्य तद् हर्षविषादमोहशब्दाद्याकारं विज्ञानमेव सुखादिधर्मकशब्दादिप्रपञ्चाकारधारि न पुनः, इतः=विज्ञानाद् अन्यः—बाह्यः शब्दादिप्रपञ्चः तद्धर्मा=सुखादिधर्मवानित्यर्थः ।

कुम्भस्तम्भाद्याकारमान्तरं विज्ञानमेव वस्तु सत् ततोऽन्यद् बाह्यं वस्तुजातं किमपि नास्तीति वदतः सौगतस्यायमाशयः—यथा हि स्वप्नस्थानं विज्ञानं विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारं भवति यथा वा जागरितस्थानं मायामरीच्युदकशुक्तिरजतादिविज्ञानं बाह्यानालम्बनं तथाऽन्यदपि जागरितस्थानं कुम्भस्तम्भादिविज्ञानं न बाह्यालम्बनमित्यवगम्यते विज्ञानत्वाविशेषादिति, विज्ञानवैचित्र्यं च वासनावैचित्र्यादुपपन्नम् ।

अपि च यद् येन नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमा नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति न ततः स भिद्यत इति ।

एतदुक्तं भवति—भेदो हि सहोपलम्भानियमेन व्याप्तोऽत एव भिन्नावश्विनौ नावश्यं सहोपलभ्येते कदाचिदप्यपिधानेनान्यतरस्यैकस्य नक्षत्रस्योपलब्धेः, तथा च भेदव्यापकसहोपलम्भानियमविरुद्ध उपलभ्यमानो विज्ञानार्थयोस्सहोपलम्भनियमस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्तयतीति, तदुक्तं "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः, भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति ।

---

१ 'अविवेकिता' इति पाठान्तरम् । २ 'शब्दाद्यात्मकम्' इति क्वाचित्कः पाठः । ३ एतद्धर्मा=हर्षविषादमोहधर्मवानित्यर्थः, हर्षविषादमोहशब्दादि—इति शब्दादीनां हर्षादिरूपत्वाभिधानं च धर्मधर्मिणोरभेदमादायेति बोध्यम् । ४ सर्वस्य विज्ञानमात्रत्वे कथमेकस्मिन् विज्ञाने नीलमिदं पीतमिदमिति वैचित्र्यावभास इत्यत्राह "विज्ञानवैचित्र्यं च" इति यथा स्वप्नादिषु विनैव बाह्यार्थं वासनानिमित्तं ज्ञानवैचित्र्यं तथा जागरितेपीत्यर्थः । ५ अश्विनौ=अश्विन्याख्ये नक्षत्रे । ६ एतेन ज्ञेयं ज्ञानादभिन्नं ज्ञानोपलम्भनियतोपलम्भग्राह्यत्वाद् ज्ञानवदित्यनुमानमत्र सूचितमिति ज्ञेयम् ।

'कुम्भादिकं विज्ञानाद् भिन्नं ग्राह्यत्वात् प्रदीपाद् तत्प्रकाश्यघटवद्' ९
सौगतं मतमयुक्तमित्याशयेनोक्तं विषयं स्तौत्याह–"तान् प्रत्याह विषय इति" इति ।

'विज्ञानाद् बहिः' इति, ग्राह्यत्वेन ग्राहकाद् विज्ञानाद् भिन्नः कुम्भादिरर्थ इत्यर्थः ।

अर्थस्य विज्ञानात्मकत्वेऽनुपपद्यमानं 'सामान्यम्' इति विशेषणान्तरमवतारयति "अत एव सामान्यम्" इति, अतः=यतो विज्ञानाद्भिन्नं, साधारणं–पुरुषभेदेऽप्यभिन्नत्वेन सर्वपुरुषसाधारणमित्यर्थः, तदेवाह–"अनेकैः पुरुषैर्गृहीतम्" इति, बहुविज्ञानानवच्छिन्नमित्यर्थः ।

एकस्यैवार्थस्य यदनेकपुरुषग्राह्यत्वेन सर्वपुरुषसाधारण्यं प्रतीयते तद्विज्ञानवादे नोपपद्यत इति भावः ।

कथं नोपपद्यत इत्याह–"विज्ञानाकारत्वे तु" इति, घटादयोऽर्था विज्ञानस्वरूपत्वे तु ते=अर्था अपि असाधारणाः=प्रतिपुरुषं भिन्नाः स्युर्न सर्वपुरुषसाधारणा इत्यन्वयः, तत्र हेतुमाह–"असाधारणत्वाद् विज्ञानानाम्" इति, बुद्धिवृत्तिरूपाणां विज्ञानानां प्रतिपुरुषं भिन्नत्वादित्यर्थः ।

तदेव विवृणोति–"विज्ञानं यथा" इति, यथा चैत्रीयं विज्ञानं परेण मैत्रेण न गृह्यते–स्व-बुद्धेरन्यदीयविज्ञानग्राहकं प्रति प्रत्यक्षत्वायोगात् तथा तदभिन्नोऽर्थोऽप्यन्येन नैव गृह्येतेत्यर्थः ।

तथा च विज्ञानाकारत्वेऽर्थस्यानेकगृहीतत्वं न स्यादिति फलितम् ।

ननु एकस्यार्थस्यानेकग्रहणमित्याद्यन्यथाऽनुपपद्यमानं प्रतिकूलतर्कं तत्र साधकमाह–"तथा च" इति, तथा च=अर्थस्यानेकगृहीतत्वेन सर्वपुरुषसाधारण्येऽनुभूयमाने च एकस्मिन् नर्तकीभ्रूलताविलासादिरूपे [illegible] अनेकेषां दृष्टौ बहु [illegible] तद् दृष्टं न स्यादित्यर्थः ।

विपक्षे प्रतिकूलतर्कमाह–"अन्यथा" इति, अन्यथा=विज्ञानासाधारण्ये तु तत्=प्रतिपुरुषं [illegible] न स्यादित्यर्थः ।

अयं भावः–[illegible] बहूनां [illegible] ([illegible] [illegible], [illegible] आह [illegible] [illegible]-

नन्दुपदीवद्विज्ञानाकारस्यार्थस्यान्येन ग्रहीतुमशक्यत्वाद् यस्य विज्ञानस्याकारः सोऽर्थस्तेनैव स गृह्येत न सर्वैरिति प्रतिसन्धानबलेन प्रतीयमानं यद् युगपदेकस्यार्थस्यानेकगृहीतत्वं तत्तन्मते न युज्येतेति ।

एतेन (यः किलैकस्य विज्ञानेन कल्पितोऽर्थः स एवान्यैरपि ग्रहीष्यते इति केषाञ्चित्कल्पनाऽनुच्छिन्ना ज्ञेया, तथा कल्पनायामेकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्वेषां नीलज्ञानवत्त्वप्रसङ्गाच्च ।

किञ्च यस्य नानात्वे यस्यैकत्वमवगतं तत्ततोऽत्यन्तं भिन्नं प्रतीतं 'तथा नानागोव्यक्तिभ्यः गोत्वमवगतं च ज्ञाननानात्वेपि वस्त्वैक्यमिति तदपि ततो भिन्नं भवितुमर्हतीति ।

तथा चाह स्म भगवान् पतञ्जलिः—"वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः" इति ।

अयमर्थः—यत्र किलैकस्मिन्नेव योषिद्रूपे वस्तुनि रक्तद्विष्टविमूढानां जनानां विभिन्नानि सुखादिज्ञानानि जायमानान्युपलभ्यन्ते तत्र प्रमातॄणां परस्परप्रतिसन्धानाद् वस्त्वैक्येपि ज्ञाननानात्वं दृश्यते यदि हि वस्तु विज्ञानात्मकं भवेत् तर्हि विज्ञानस्यासाधारण्यादनेकविज्ञानालम्बनमेकं साधारणं वस्तु न स्यान्नेवद् अतः वस्तुनः साधारण्योपपत्तये विज्ञानातिरिक्तं तदभ्युपेयमिति ।

सांख्यपक्षे यथैकस्यैव वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामत्वेन त्रैरूप्यं तथाऽग्रे व्यक्तम् ।

यदुक्तं—'स्वप्नज्ञानवज्जागरितज्ञानमपि निरालम्बनम्' इति, तदपि न विचारसहं, स्वप्नजागरितप्रत्यययोर्बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्यात्स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वापादनस्याशक्यत्वात् ।

तथाचाह कृष्णद्वैपायनो भगवान् "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवद्" इति, एतदुक्तं भवति—विज्ञानवादिनापि हि जागरितप्रत्ययस्याबाधितत्वमवश्यास्थेयमन्यथा कथं स्वप्नप्रत्ययो निरालम्बन इति ज्ञायेत, जाग्रत्प्रत्ययेन बाधितत्वाद् हि स्वप्नप्रत्ययो निरालम्बन इत्यवगम्यते यदि

---

१ वैनाशिकः=बौद्धः । २ एतेन=अन्यस्वप्नस्यान्येनाज्ञानादित्युक्तेन हेतुना, एकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्वेषां नीलज्ञानवत्त्वप्रसङ्गरूपवक्ष्यमाणेन च हेतुना । ३ तद्=एकत्ववद्, ततः=नानात्ववतः । ४ 'यथा चैत्रस्य ज्ञानमेकमनेकेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते' इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं बौद्धोदाहरणमत्र ज्ञेयम् । ५ योग० पा० ४ सू० १५ । योषित्पिण्डरूपवस्त्वैक्येपि चित्तभेदाद्=ज्ञानभेदात् तयोः=वस्तुज्ञानयोर्विभिन्नो मार्गः, एकत्वानेकत्वविरुद्धधर्मवतोर्वस्तुविज्ञानयोर्भेद इति यावद् इति सूत्रार्थः । ६ रक्तस्य तत्कान्तस्य तस्मिन् सुखज्ञानं=सुखवती क्रयाकारा वृत्तिः, द्विष्टस्य च सपत्नीजनादेस्तस्मिन् दुःखज्ञानं, विमूढस्य च कामुकस्य तस्मिन् विषादज्ञानमित्येवमेकस्मिन् ज्ञाननानात्वं दृश्यत इत्यर्थः । ७ या त्वया दृष्टा सैव मयापीति प्रतिसन्धानमत्र बोध्यम् । ८ विज्ञानातिरिक्तार्थवादिनामपि नये कथमेकस्मिन् ज्ञाननानात्वमित्यत्राह "सांख्यपक्षे" इति । अग्रे=(१३) इति कारिकायाम् । ९ अ० २ पा० २ सू० २९ ।

मेव बाधकं भवितुमर्हति यदत्र ममतम् ·

क्लिष्टमिदम् ।

यच्च ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भनियमस्तयोर्भ्रान्तिकारकः सोऽपि न विचारं सहते, तथाहि—यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपलम्भः सहोपलम्भस्तर्हि हेतुरेव विरुद्धः साहित्यस्याभेदविरुद्धभेदज्ञानाधीनत्वात्, अथ ज्ञानेनार्थस्योपलम्भनियमः तथापि न सह—एकस्यैकत्वाच्च कत्वाभावात् । भवतु ज्ञानस्य बाधकत्वं, तथापि किं ज्ञानेनार्थस्योपलम्भ आहोस्विदेक उपलम्भो ज्ञानार्थयोरिति, न प्रथमः, विषयस्य वेद्यतया ज्ञानस्य चान्तर्मुखत्वेनोपलम्भासम्भवात्, न द्वितीयः, एकोपलम्भनियमस्योभयोरेकज्ञानविषयत्वेनाभेदासाधकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

'प्रसवधर्मि' इति, प्रसवः=अन्यादिभिः संयुक्तकत्वः परिणामः स एव धर्मः प्रसवधर्मः, सोऽस्यास्तीति प्रसवधर्मि, कर्मधारयोत्तरमत्वर्थीय इनिप्रत्यय इत्यर्थः, तदेवाह "प्रसवरूपो धर्म" इति ।

ननु प्रसवो धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ "धर्मादनिच् केवलात्" इति समासान्तेऽनिचि प्रसवधर्मेति रूपेणैव प्रसवधर्मवत्ताबोधनात् प्रसिद्धबाधकत्वमसङ्गतं, तथाचाहुः शाब्दिकाः (न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेद् तदर्थप्रतिपत्तिकरः) इति, इत्याशङ्कायामाह "प्रसवधर्मेति रूपम्" इति,

प्रसवधर्मस्य प्रकृत्यादिभिर्मिता सह नित्यसंबन्धं ख्यापयितुं मत्वर्थीय इनि प्रत्यय इत्यर्थः,

'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने, संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः' इति वार्तिकात्तत्र नित्ययोग इनिरिति भावः ।

न चासौ बहुव्रीहिणा ज्ञायते स चायं यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयेन बोधितः स्यात् कर्म·

---

१ एवम्—[illegible] ... इति । २ [illegible] ... भावः । ३ [illegible] । ४ [illegible] ... ५ [illegible] ... "[illegible]" [illegible] ... ६ [illegible] ... ७ [illegible] २ पा० ३ सू० ६८ [illegible] ... ८ अ० ५ । पा० २ । सू. ११४ [illegible] ... ९ [illegible] ...

कमित्यर्थः

ताभ्यां वैधर्म्यं पुरुषस्याह—"तद्विपरीतः पुम ,

स्यादेतद्—अहेतुमत्त्वनित्यत्वादि प्रधानसाधर्म्यमस्ति पुरुषस्य, एवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यं, तत्कथमुच्यते "तद्विपरीतः पुमान्" इति अत आह—"तथाच" इति । चकारोऽप्यर्थः,

यद्यप्यहेतुमत्त्वादिकं साधर्म्यं तथाप्यत्रैगुण्यादि वैपरीत्यमस्यास्त्येवेत्यर्थः।

त्रिगुणमित्युक्तं, तत्र के ते त्रयो गुणाः किञ्च तल्लक्षणमित्यत आह= "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका" इति ।

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

धारयान्मत्वर्थीयो न युक्तो यत्र तु विशेषार्थप्रबोधयिषया कर्मधारयान्मत्वर्थीयः प्रयुज्यते तत्र स युक्त एव, 'बहुव्रीहिरेव तदर्थप्रतिपत्तिकर' इत्यत्र चेद् इति यदोपादानस्वारस्यादिति तत्त्वम्।

प्रसवधर्मस्य प्रधानादिषु नित्ययोगं स्पष्टयति "सरूपविरूपपरिणामाभ्यां कदाचिन्न वियुज्यत" इति,

तत्र त्रिगुणत्वेन महदादयः प्रकृतेः सरूपपरिणामाः हेतुमत्त्वादिना च ते विरूपपरिणामा इति बोध्यम्—

व्यक्तवत्तं=व्यक्तस्वभावं महदादिसाधर्म्यमिति यावद् ताभ्यां=व्यक्ताव्यक्ताभ्याम् ।

तद्विपरीतः=व्यक्ताऽव्यक्तविलक्षणः अत्रिगुणः विवेकी, अविषयः असाधारणः चेतन-अप्रसवधर्मी पुरुष इत्यर्थः ।

चकारोऽप्यर्थ इति, एवं च 'तथापि पुमान्' इत्यनेनाऽनेकत्वाऽहेतुमत्त्वादिना व्यक्ताऽव्यक्तः सरूपोऽपि पुमान् अपिनाऽत्रैगुण्यादिना तद्विपरीतोपीत्यर्थबोधनात् 'तद्विपरीत' इत्युक्तिर्नासङ्गतेत्यत्र फलितं, तदेवाह "यद्यपि" इत्यादिना,

नात्र व्यक्ताऽव्यक्तगतयावद्धर्मेण वैपरीत्यं विवक्षितमपि तु 'त्रिगुणमविवेकि' इत्यभिहितत्रैगुण्यादिधर्मेणेति भावः ॥ ११ ॥

---

१ व्यक्तसाधर्म्यमित्यत्र 'अस्ति पुरुषस्य' इत्यनुषञ्जनीयम् । २ अस्य=पुरुषस्य, 'अस्त्येव' इति पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । ३ यदि बहुव्रीहिस्तदर्थजनको भवेद् तदा न कर्मधारयान्मत्वर्थीयोऽन्यदा [illegible] स्यादिति चेच्छब्देन बोधनादिति भावः । ४ विवेकी=असंहतः । ५ असाधारण=प्रतिस्वातं भिन्नः ।

अथ गुणवर्त्तेन 'द्रव्याश्रयगुणवान् सयागाय … …

कणादसूत्रोक्ता धर्मविशेषा न गृह्यन्तेऽपि तु परार्थत्वसामान्यात्सत्त्वादयस्तत्त्वविशेषा गृह्यन्त इत्याशयेनाह—"गुणा इति परार्थाः" इति।

यथा राज्ञः सर्वार्थनिर्वाहका अमात्यप्रभृतयो गुणा इति व्यपदिश्यन्ते परार्थत्वात् तथा पुरुषस्यार्थो 'भोगापवर्गरूपार्थसाधका ये सत्त्वादयस्तेऽपि परार्थत्वसामान्यात् गुणा इति व्यपदिश्यन्त' इति भावः।

के ते गुणा ये परार्था इत्यत आह—"सत्त्वं लघु" इत्यादिना, अत्र निर्दिश्यमानानां कथमिह नामसम्बन्धो वा इत्यत आह—"अनागतावेक्षणेन" इति

ननु=अविप्रकीर्णा निर्दिश्यमानं गुणत्रयम् अनागतावेक्षणेन=भाविनोऽपि बुद्ध्या सन्नि-धाप्यानुसन्धानं भवतीति न्यायेन इह समाहृत्य प्रीत्यादीनां=प्रीत्यात्मक इत्यादीनां लक्षणानां यथासङ्ख्यं लक्ष्यं परिचेयमित्यर्थः,

अथेह प्रकारान्तरमाह—"तन्त्रयुक्त्या वा" इति, तन्त्रं शास्त्रं तस्य युक्तिः=उपायः [illegible] गुणानां च यथाक्रमं प्रीत्यादिभिर्लक्षणं इत्याकारकं [illegible] युक्तिः तया वा सत्त्वा-दयोऽनागता अपि यथासङ्ख्यं च प्रीत्यादिभिः संबन्धनीया इत्यर्थः,

"तन्त्रयुक्त्या च इति पाठान्तरपठितपाठे तु—अनागतावेक्षणेन भाविनः सत्त्वादयोऽनागताः सम्बन्धनीयाः" तेषां प्रीत्यादिभिर्यथासङ्ख्यं संबन्धः कार्य इत्यपि बोध्यम्, शास्त्रव्यवस्थयैव च,

एतेन (प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका—इत्यत्र प्रीत्यादीनामभिधेयत्वेऽपि [illegible] आदिश्यमान्‌ [illegible] कथं एव गुणाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रागुक्ता न तु सत्त्वमेव प्रीत्यात्मकं रजःप्रीत्यात्मकं तमश्च विषादात्मकमिति विभज्य निर्दिश्यन्ते, सात्त्विकत्वं हि [illegible] इत्यत आह, अत एव अप्रीतिहेतौ [illegible] न जायते [illegible] एवं [illegible] इत्येवं विभज्य [illegible] अभिहितं सेद्धान्ते) इति बहूनि विचार्य परिहरन्ता, 'यथा

---

१ अ. १ सू. १६ (द्रव्याश्रयि निर्गुणं [illegible] 'संयोगविभागेषु' इति-[illegible] न गुणः कर्मेति [illegible])। २ गुणा-विवेचका इत्यर्थः। ३ भाविनां सत्त्वादीनामित्युक्तत्वात् तेषां यथासङ्ख्यमन्वये चेदम्। ४ [illegible] गुणानां ते प्रीत्यादिलक्षणैः [illegible] प्रीतिमत्त्वं [illegible] ५ [illegible] भाविनां गुणानामिह [illegible] अनागतावेक्षणेन इति [illegible] 'तन्त्रयुक्त्या' इति [illegible] इति [illegible]। ६ [illegible]। ७ [illegible]। ८ [illegible]। ९ [illegible]। १० [illegible]।

त्मकस्तमोगुण इति,

ये तु मन्यन्ते–'न' प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते, एवं दुःखा-भावादन्यद् इति, तान् प्रति आत्मग्रहणम्,

नेतरेतराभावाः सुखादयोऽपि तु भावाः, आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः, एवमन्यदपि व्याख्येयम्,

---

सङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' इति पाणिनीयसङ्केतबलेन 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यत्र साद्दिर्त्येदि विभज्यान्वयाख्यानमिव साङ्ख्यसङ्केतबलेनात्रापि विभज्यान्वये दोषाभावाद्,

तन्त्रं=कर्ममीमांसाशास्त्रं तस्य युक्तिः=स्थानाख्यप्रमाणरूपा, तया वा यथासङ्ख्यमन्वय इत्यर्थो वात्र ज्ञेयः,

केचित्तु सकृदुच्चरितानां सत्त्वादीनां कथमुत्तरत्रात्र चान्वय इत्याशङ्कायामुक्तं "तन्त्रयुक्त्या च" इति, इत्येवं योजयन्ति, एकस्यानेकार्थबोधकत्वेनानेकत्रान्वयस्तन्त्रयुक्तिरित्यर्थः।

'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः' इत्यत्रात्मपदं द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं प्रीत्यादिभिरन्वित-मित्यभिप्रेत्य यथासङ्ख्यान्वयं स्पष्टयति–"प्रीतिः सुखम्" इत्यादिना, अत्र 'आत्मशब्दः स्वभाववाची' 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वकोशात्, तथा च प्रीतिः स्वभावः=धर्मो यस्यासौ प्रीत्यात्मक इत्यत्र फलितम्, एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्,

'प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्' इति साङ्ख्यसूत्रे 'विषादाद्यैः' इति 'आद्य' शब्दोपादानाच्चात्र प्रीत्यादीनामुपलक्षणत्वं बोध्यं, तेन प्रीतिशब्देन अनुकम्पाऽऽर्जवमार्दव-श्रासन्तोषविवेकक्षमादीनाम्, अप्रीतिशब्देन च–मानमदमत्सरलोभादीनां, विषादशब्देन च मज्ञानकार्पण्यकौटिल्याज्ञानादीनां ग्रहणमत्रोह्यम्,

तथाचाहुः पञ्चशिखाचार्याः "सत्त्वं नाम प्रसादलाघवानभिष्वङ्गप्रीतितितिक्षासन्तोषादि-रूपानन्तभेदं समासतः सुखात्मकम्, एवं रजोऽपि शोकादिनानाभेदं समासतो दुःखात्मकम्, एवं तमोऽपि निद्रादिनानाभेदं समासतो मोहात्मकम्" इति,

'विषादात्मकाः' इत्यात्मपदोपादानकृत्यं दर्शयितुं तन्निरसनीयं मतान्तरमनुवदति "ये तु मन्यन्ते" इति,

'तान्प्रत्यात्मग्रहणम्' इति,–तन्मतनिरासाय आत्मशब्दोपादानमित्यर्थः।

यथा च तन्मतनिरासस्तथाह–"नेतरेतराभावा" इति, अपि तु भावाः–सद्रूपा इत्यर्थः तत्र हेतुः–'आत्मशब्दस्य भाववचनत्वाद्' इति,

---

१ स्थानं–क्रम इति पर्यायः, येन क्रमेण संबन्धिनां भानं तेनैव क्रमेण तेषामन्वयः स्यात्, एतच्च "क्रमश्च देशसामान्याद्" ३। ३। १२। ३। इति सूत्रे पूर्वतन्त्रे प्रत्यधी-२ अग्रेऽपि=अप्रीत्यात्मक इत्यादौ। ३ अ० १ सू० १२७। ४ आत्मश-नसाभा-निरसनीयमित्यर्थः।

रजःप्रवर्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्तयद् य [illegible]
स्येन, तमोनियतं तु क्वचिदेव प्रवर्तयतीति भवति तमोनियमार्थम्,

प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह—"अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च" इति,

---

[illegible]—"[illegible]" इति, [illegible] प्रति [illegible] [illegible] प्रीती [illegible] च [illegible]मित्येवमन्योन्याभिभवादिपर्यन्तमित्यर्थः।

एवं च [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] गुणपर्यन्त[illegible] [illegible] इति चेत्—अथाहुः [illegible]—'[illegible] तु गुणानां [illegible] [illegible] पर्यवस्येत्[illegible]' इति ।

[illegible] न [illegible] इति [illegible] ।

'प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः' इत्यत्र [illegible] प्रयोजनवाची, प्रयोजनं चात्र [illegible], [illegible] प्रकाशार्थं सत्त्वं, प्रवृत्त्यर्थं रजः, नियमार्थं तम इति च [illegible] [illegible], [illegible] अथापि [illegible] इति, तत्र प्रकाशः=[illegible] [illegible], प्रवृत्तिः—[illegible]—[illegible] वा, नियमः=[illegible] [illegible] तयोः [illegible] इति [illegible] [illegible] नियमनेन तमः[illegible] [illegible]—"रजः-प्रवर्तकत्वात्" इति, [illegible] इति [illegible] यदि गुरुणा तमसा न [illegible] [illegible] यदि प्रवर्तकत्वात् रजोगुणः [illegible] सर्वत्र [illegible] [illegible] प्रवर्तयेत तमो-[illegible] क्वचिदेव प्रवर्तयति रजोगुणमित्यतो भवति नियमार्थं तम इत्यर्थः ।

'[illegible]' इति, [illegible] '[illegible]' [illegible] [illegible] बोध्यः ।

[illegible] गुणैः—[illegible] [illegible]:।

[illegible] इति [illegible], [illegible] [illegible] इति, [illegible], [illegible], [illegible] ।

[illegible]

तथाह . ४

रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः

'अन्योन्याश्रयवृत्तयः'=यद्यप्याधाराधेयभावेन नाश्रयार्थो घटते तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याश्रयः,

तथाहि—सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसोः प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्येतरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति,

अन्योन्यजननवृत्तयः=अन्यतमोऽन्यतममपेक्ष्य जनयति, जननञ्च परि-

अन्यस्याऽन्यत्कथमाश्रयः कुण्डबदरयोरिवाधाराधेयभावासम्भवादित्याशङ्क्य समाधत्ते—"यद्यपि" इत्यादिना, आधारत्वेन—आश्रयार्थः=मुख्य आश्रयशब्दार्थोऽत्र न घटते=संभवति तथापि सहकारित्वरूपो गौण आश्रयार्थोऽत्राभ्युपेय इत्यर्थः।

एतदेव स्पष्टयति—"तथाहि सत्त्वम्" इत्यादिना, सत्त्वगुणो हि रजस्तमःकार्यभूतौ प्रवृत्तिनियमौ आश्रित्य=सहकारित्वेनादाय स्वकार्येण प्रकाशेन रजस्तमसी उपकरोति=तयोस्साहाय्यमाचरति, एवं रजः स्वधर्मेण प्रवृत्त्या इतरयोः=सत्त्वतमसोः—उपकरोतीत्यनुषङ्गः, एवं तमः स्वकार्येण नियमनेन इतरयोः=सत्त्वरजसोरुपकरोतीत्यर्थः, मातुः स्मरतीतिवद् रजस्तमसोरिति कर्मणि षष्ठी, एवम् (इतरयोः) इत्यपि, सत्त्वं हि स्वयमप्रवर्तकतया रजोधर्मप्रवृत्तिमाश्रित्य प्रकाशं करोति, रजश्च स्वयमप्रकाशरूपतया सत्त्वधर्मं प्रकाशमाश्रित्य प्रवृत्तिं करोतीत्यादि यथायथमूह्यम्, एतच्चाग्रे व्यक्तम्।

'अन्यतमोऽन्यतममपेक्ष्य जनयति' इत्यत्र जननं नापूर्वोत्पादनमसत्कार्यवादप्रसङ्गादपि तु तत्तद्रूपेण परिणमनमित्याशयेनाह—"जननं च परिणाम" इति,

कोऽसौ परिणामो यत्रान्योन्यमपेक्ष्य गुणा हेतवो भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—"स च गुणानां सदृशरूप" इति, गुणानां साम्यावस्थारूपः प्रधानाख्यः स परिणाम इत्यर्थः। एतच्च 'प्रतिसर्गावस्थायां सत्त्वं रजस्तमश्च सदृशपरिणामानि भवन्ति' इत्यादिनाऽग्रे व्यक्तम्।

'अन्योन्याश्रयवृत्तय' इत्यनेन विसदृशे परिणामेऽन्यतमो गुणोऽन्यतममाश्रयत इत्यभिहितमत्र तु सदृशे परिणामेऽन्यतमो गुणोऽन्यतमं गुणमपेक्षत इत्युक्तमिति न पौनरुक्त्यम्—

१ 'कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव' इति शाब्दिकसङ्केतादिति भावः। २ अग्रे=सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्ये प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते' इत्यादिनाऽग्रिमकारिकासुधामित्यर्थः। १६ इति कारिकाव्याख्यानारम्भ इत्यर्थः। ३ अन्यतमो गुणोऽन्यतममाश्रित्य प्रवर्तत इति पूर्वाभिहिताद् "अन्यतमो गुणोऽन्यतममपेक्ष्य परिणमते" इत्यभिधानस्य को भेद इत्याकाङ्क्षायामाह—"अन्योन्याश्रयवृत्तय इत्यनेन" इति, विसदृशे=असाधारणे महदादिरूपे कार्ये इत्यर्थः।

'चः [illegible]

भवति चात्रागमः—

ननु प्रधानस्य गुणानां सदृशरूपपरिणामत्वे तेन हेतुमत्त्वं स्यात् तथाच 'हेतुमदनित्यम्' इत्यादिना यद् हेतुमत्त्वं व्यक्तसाधर्म्यमभिहितं तदव्यक्तेऽतिप्रसक्तमित्याशङ्कापनेतुमाह—"अतएव" इति, यत एव गुणानां सदृशरूपः परिणामः प्रधानमतएव न तस्य हेतुमत्त्वमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह "तत्त्वान्तरस्य" इति, यत्र हि तत्त्वान्तरं=विजातीयतत्त्वं तत्त्वान्तरेण जन्यते तत्र हि विसदृशपरिणामरूपं तत्त्वान्तरं हेतुमदित्युच्यते। न तु गुणा एव प्रधानमिति न तत्त्वान्तरमव्यक्तमिति न हेतुमत्प्रधानमित्यर्थः।

ननु सर्गकाले गुणक्षोभे जायमाने साम्यावस्थाया विनाशेन प्रधानस्यानित्यत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह—"नाप्यनित्यत्वम्" इति, साम्यावस्थातो नातिरिक्तं तत्त्वमवस्थावद् गुणत्रयमिति न तत्र तत्त्वान्तरजन्यव्यवहार इति भावः।

'अन्यतमोऽन्यतमं जनयति' इति क्वचित्कः पाठस्तु न साधुः सम्भवति गुणानां नित्यत्वेनान्योन्यं जन्यजनकभावाभावात्,

सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन परस्परं मिलित्वा सर्वं सर्वजनका इति परमार्थः।

(एवं गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागा इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्तयः) इत्यादिना योगभाष्ये व्यक्तमेतद्,

'अन्योन्यमिथुनवृत्तयः'=योगुणवृत्तयस्ताः परस्परं मिथुनीभूताः, तदेवाह—"अन्योन्यसहचरा" इति, सहचरपदार्थमाह—"अविनाभाववर्तिन" इति,

'मिथुनवृत्तय' इति पदार्थः—अन्योन्याभिभवाश्रयौ धर्मौ गुणेषु सम्भवन्ति [illegible] तेषां पारिभाषिकमाश्रित्याह—"यः सम्भवतु" इति,

एतदर्थम् "अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तिष्ठन्ति परस्परम्, तथाऽन्योन्याश्रयाः सर्वे न तिष्ठन्ति निराश्रयाः" [illegible] इत्यादिना 'यथा यौ पुरुषौ मिथुनं च परस्परम्। तथा गुणाः समाचरन्ति सुखमार्गं परस्परम्। रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः। उभे ते सत्त्वरजसी तमसो मिथुने स्मृते" ([illegible]) इत्यन्तेन ग्रन्थेन देवीभागवते प्रपञ्चितमिति ध्येयं गुणत्रयस्वरूपं विशेषतः [illegible] इत्याशयेनाह—"भवति चात्रागम" इति,

१ [illegible]। २ 'अन्यतमोऽन्यतमं' [illegible]।
३ [illegible] भावो देवी [illegible], [illegible]
[illegible]। ४ [illegible] १८। ५ [illegible]
[illegible]
[illegible]। ६ [illegible] इति केचः।

उभयोः सत्त्वरज॰ [illegible]
नैषामादिः सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते इति' ॥

'प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था' इत्युक्तं, तत्र के ते इत्थंभूताः कुतश्चेत्यत आह— "सत्त्वं लघु" इत्यादि,

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥

सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं साङ्ख्याचार्यैः.

अन्योन्यमिथुनाः=परस्परसहचराः, अत एव सर्वे गुणाः सर्वत्रान्योन्यं संमिलिताः, तदेव स्पष्टयति—"रजसः मिथुनं सत्त्वम्" इति, मिथुनं=सहचारीत्यर्थः ।

गुणानामनादित्वमाह "नैषामादिः" इति, एषां गुणानाम् आदिः=महदादिविकारेषु प्रथम उत्पत्तिरूपो विकारो नोपलभ्यते=न ज्ञायते नास्तीति यावत्, 'गुणास्तु न प्रत्यस्तमयन्ते नोपजायन्ते' इत्येवमुक्तेर्नित्यत्वादित्यर्थः ।

एवं कदाचन परस्परं संयुक्ता जाता इत्येवं संयोगोऽपि नोपलभ्यते, गुणानामनादित्वेन तत्संयोगस्याप्यनादित्वादित्यर्थः, एवं सर्वदैवाऽन्योन्यं संयुक्तत्वाद्वियोगोऽप्येषां नास्तीत्यर्थः ।

यत्तु 'एते गुणाः संयोगविभागधर्माण' इति योगभाष्यं तत्तु 'पुरुषैः सह संयोगविभागवन्त' इत्यर्थकं नत्वन्योन्यं संयोगविभागवन्त इत्यर्थकमिति सर्वमवदातम् ॥ १२ ॥

'के ते' इति, किं नामानस्ते गुणाः, कुतश्च प्रयोजनात् ते इत्थंभूताः=प्रकाशादिप्रयोजनजननायान्योऽन्याभिभवादिधर्मकाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।

कैरिष्टमित्याकाङ्क्षां पूरयति—"साङ्ख्याचार्यैः" इति—महर्षिकपिलादिभिरित्यर्थः ।

तथाच सूत्रं—"सत्त्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम्" इति ।

---

१ जायते—अस्ति—वर्द्धते—विपरिणमते—अपक्षीयते—विनश्यति—इति यास्काचार्योक्तविकारेष्वित्यर्थः । २ पा० २ सू० १९ व्यासभाष्ये योगभाष्यमिदम् । ३ २।१८ ४ अविवेकिना पुरुषेण सह गुणाः संयुज्यन्ते विवेके च वियुज्यन्त इत्यर्थः । ५ एषामादिः संयोगो नेत्यन्वयेन यद्यपि गुणाः परस्परं संयुक्तास्तथापि कदा संयुक्ता इत्येवं न ज्ञायतेऽनादित्वात्संयोगस्येत्यर्थो वात्र बोध्यः । ६ यद्वा भिन्नरूपास्त इत्यर्थः । ७ आदिना पञ्चशिखाचार्यः, तदुक्तं च 'सत्त्वं नाम प्रसादलाघव' इत्यादि उद्धृतमिति । ८ अ० १ सू० १२८ । सत्त्वादीति भावप्रधानो निर्देशः, लघुत्वादिधर्मेण सत्त्वानां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं, वैधर्म्यं च रजस्तमोभ्याम्, एवं चलत्वादिधर्मेण रजोव्यक्तीनां गुरुत्वादिधर्मेण च तमोव्यक्तीनां साधर्म्यम्, अत्र च पृथिव्यादिव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेव सत्त्वादिव्यक्तीनां सत्त्वादित्वेन साधर्म्यं, गुणान्तरधर्मवैशिष्ट्येन च उत्कृष्टं सत्त्वं मध्यमं सत्त्वं निकृष्टं सत्त्वमित्यादिभेदेन च सत्त्वादिव्यक्तीनां नानात्वं च बोध्यं, सत्त्वादीनां प्रत्येकमनेकव्यक्तित्वं सिद्धान्तितमत्र लघुत्वादीनां साधर्म्याभिधानेन व्यक्तिभेदे सत्त्वादीनां धर्मस्यैक्यं साधर्म्यं कथं न स्यादिति । ९ वैधर्म्यस्य प्रागेव (प्रीत्यप्रीतिविषादैरिति सूत्रे) उक्तत्वादत्र साधर्म्यं चैवेति परः सामादिक एवेति विज्ञानभिक्षुः ।

[illegible]

[illegible] तत् द्रवत्वं [illegible] ५१

“अथ कार्योद्गमनं” इति, तथा=द्रवत्वं [illegible] कार्यस्य=वस्तुन उद्गमने=ऊर्ध्वगमने [illegible]-रणं तद्व्यापकमित्यर्थः ।

ननु गुरुत्वाभावेनैवोर्ध्वगमने सिद्धे [illegible] गुणान्तराश्रयेण, अतएवोर्ध्व[illegible] गुणेषु न गणितमित्याशङ्क्याह—“गौरवप्रतिबन्धात्” इति, ‘गुरुत्वं’ अप्तेजसोः [illegible] पतनकर्मकारणम-प्रत्यक्षं पतनकर्मानुमेयम् इति । उचितं यद् गुरुत्वं तद्विरोधीत्यर्थः ।

[illegible] गमनहेतुत्वेन गुरुत्व[illegible] तयोर्ध्वगमनहेतुत्वेन [illegible] [illegible], [illegible] कल्पनाया एवौचित्यादिति भावः ।

[illegible] ऊर्ध्वगमनानुमेय[illegible] [illegible] “[illegible]” इति [illegible] गौरवप्रतिबन्धा [illegible] हेतुर्धर्म[illegible] [illegible] ।

ननु यदि गुरुत्वाभावादन्यदूर्ध्वगमनहेतुत्वेन द्रवत्वं गुणान्तरमभ्युपेयते तर्हि द्रवत्वादन्यत् तिर्यग्गमनहेतुत्वेनापि किञ्चिद् गुणान्तरमभ्युपगन्तव्यं स्यात्, अन्यथा पवनगततिर्यग्गमनस्याक-स्मिकत्वापत्तेरित्यत आह “[illegible]” इति, न [illegible], गौरवप्रतिबन्धत्वेन [illegible] तिर्यग्गमनहेतुत्वं [illegible] विशिष्टत्वेन दोषाभावात् ।

एवं [illegible] द्रवत्वं [illegible] “[illegible]” इति, [illegible] हेतुधर्मविशेषो [illegible] [illegible]=[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हेतुभूतो यो धर्म-[illegible], [illegible] इति [illegible] ।

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible], अत ‘[illegible]’ इति [illegible], ‘[illegible]’ इति [illegible], ‘[illegible]’ इति [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible] । ८ [illegible] । ९ [illegible] ।

कस्माद् इत्यत उक्तं—"चलम्" इति, तदनेन र० •

रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुरुणाऽऽवृण्वता च तमसा तत्र

सात्त्विकेषु करणेषु विषयग्रहणरूपपटुत्वदर्शनेन तत्र सत्त्वधर्मो लघुत्वमस्तीत्यनुमेयमिति भावः।

सत्त्वगुणस्य साक्षाद् व्यवहारगोचरताऽदर्शनात् सात्त्विकानि करणान्येव लघुत्वाश्रयत्वेनाऽत्रोदाहृतानि न तु साक्षात्सत्त्वमुदाहृतमित्यपि बोध्यम्—

एतेन करणानि लघूनि पाटववत्त्वादित्यनुमानमत्र सूचितम्।

एतस्मिन्ननुमाने 'यानि न लघूनि पाटववन्ति तानि यथा तिमिरोपहतानि नयनादीनि तमःसाष्टतानि वा घटादीनि' इति व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति—"गुरुत्वे हि" इति, हि–यतः लघुत्वविरोधिनि गुरुत्वे सति तानि करणानि मन्दानि–स्वविषयप्रकाशनासमर्थानि स्युरित्यतो विषयप्रकाशनरूपपटुत्वदर्शनेन तत्र लघुत्वमस्तीति प्रतीयतामित्यर्थः।

एतादृग्लघुत्वादेव सत्त्वं प्रकाशकमित्युच्यत इत्याह "इति सत्त्वस्य" इति, इति=अतः लघुत्वादिति यावद्।

रजसः स्वभावमाचक्षाण 'उपष्टम्भकम्' इति व्याचष्टे—"सत्त्वतमसी" इति, स्वयमक्रियतया=स्वरूपेणाप्रवृत्तिशीलतया स्वस्वकार्यप्रवृत्तिं प्रति=प्रकाशादिरूपस्वस्वकार्ये स्वकीयप्रवृत्तिजननाय अवसीदन्ती=शिथिलीभूते अशक्ते सत्त्वतमसी रजसा=रजोगुणेन उपष्टभ्येते=स्वकार्यजनने प्रवर्त्येते तदिदं=तस्मादिदमुक्तम्, उपष्टम्भकं रज इतीत्यन्वयः—

उपष्टभ्नाति=उपोद्बलयति–उत्तेजयति–वृद्धं यष्टिरिवोत्थापयति–प्रोत्साहयति स्वकार्ये प्रवर्तयतीत्युपष्टम्भकमित्याशयेन 'उपष्टभ्येते' इत्यस्यार्थमाह—"अवसादात्प्रच्याव्य" इति, शैथिल्यादधः प्रपात्य–शैथिल्यं निरस्येति यावद्,

कस्मात्पुनः कारणाद् रज एवंविधमिति पृच्छति, "कस्माद्" इति, यतो रजश्चलं=सक्रियत्वेन प्रवृत्तिशीलमत उपष्टम्भकमित्यर्थः।

'गुरुवरणकमेव तम' इति व्याचक्षाणस्तमःस्वभावमाह—"रजस्तु" इति, चलतया=प्रवृत्तिशीलत्वेन परितः=सर्वतः त्रैगुण्यं=त्रिगुणात्मकमिन्द्रियादिकं चालयत्=स्वकार्ये प्रवर्तयद् रजः तमसा=तमोगुणेन क्वचिदेव कार्ये प्रवर्त्यते प्रवृत्तिधर्मं क्रियते यतः इति=अतः तदस्ततः=तस्मात्तन्मात्रकार्याद् व्यावर्त्य=रजःप्रवृत्तिं रोधयित्वा वर्तमानं तमो नियामकमित्युच्यते तदिदमुक्तं 'गुरुवरणकमेव तम इति, इत्यन्वयः,

तमसो नियमनकर्तृत्वे हेतुगर्भितं विशेषणं 'गुरुणा' इति, लघुत्वविरोधिस्थितिहेतुभूतो धर्मो

---

1 स्वस्वकार्यजननकार्येषु। 2 लाघवं सत्त्वधर्म इति प्रकृते लघुत्वाश्रयत्वेन सत्त्वमेवोदाहर्त्तव्यं ननु तद्भिन्नानि करणानि, अन्यधर्मस्यान्यत्रोदाहरणदानस्यायुक्तत्वादित्याकाङ्क्षायामाह "सत्त्वगुणस्य" इति। 3 सत्त्वतमसी इति कर्मकारके। 4 रज इति कर्मकारकम्।

एवकारः ९०।

ननु परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत्परस्पर ... २।
युक्तं भागेव नेषामेकक्रियाकर्तृताया इत्यत आह "प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः" इति,

दृष्टमेतद्, यथा वर्तितैलेऽनलविरोधिनी अथ च मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथा वा—

गुरुत्वं, लघुता, गुरुत्वादेव च आकुञ्चता, अत्यन्त विवरणं—'तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन' इति,

अत्र च 'गुरु वरणकमेव' इति एवकारः लघ्वेव उपुत्वात्प्रकाशकं, रज एव च चलत्वादुपष्टम्भकं तम एव च गुरुत्वाद् वरणकम् इत्येवं भिन्नक्रमः प्रत्येकाभिमुखो च बोध्य इत्याशयेनाह "एवकार" इति,

ननु यद्येवं विभिन्नधर्माणो गुणास्तर्हि कथमन्योन्याभिभवादिना मिलितानामेकक्रियाकर्तृत्वाभिधानं परस्परविरुद्धानां सुन्दोपसुन्दवदेकक्रियाकरणासम्भवादित्याशयेन शङ्कते—"नन्वित" इति,

परस्परं ध्वंसन्ते=अन्योन्यमभिहत्य नश्यन्तीत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तः—"सुन्दोपसुन्दवद्" इति, सुन्दोपसुन्दनामानौ द्वावसुरौ सोदरावास्तां तौ मातापितादीनपहाय तपस्तेपाते यथा- भारतं परमधमेनाह । अथ तौ कांचित्सुन्दरीं कामयमानावन्योन्यं प्रवर्तितौ अन्योन्यम्- ग्वाभिहतौ तौ नष्टावभूतामिति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ।

प्रागेव=इतः पूर्वमेवेत्यर्थः, विरुद्धानामन्योन्यमेलनमेव तावदसम्भवि किमुतैककार्यानुष्ठानम्- इत्यो निरस्तमिति भावः ।

समाधिमवतारयति सम्पादयन्—"प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः" इति, वृत्तिः=अन्योन्यानुवर्तनम्,

दृष्टमेतद्—प्राक्=विरुद्धानामपि कथंचिन्मिलितानामेककार्यकारिता दृष्टेत्यर्थः, क दृष्टमित्यत आह— "यथा" इति,

वर्तिः=कार्पासादिनिर्मिता दशा तैलं च सार्षपादि न एते वह्निनाशकत्वाद् अनलो विरोधी एवोभे अनलविरोधिनी इत्यपि अथ च अनलेन सह मिलिते प्रकाशप्रकाशकरूपां क्रियां कुरुत इत्यर्थः ।

एवञ्च प्रदीपश्च यथा कार्यं प्रकाशयत्येवम् ॥
वर्तितैले यथासिद्ध विरुद्धाय प्रयोजनम् ॥ २९ ॥

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ 'सत्त्व' इति [illegible] । ४ [illegible] ।

प्रधानः=गुणः ५। २।
चिन्तार्थेन करणम्' इति। (का० २१)

विरुद्धं हि यथा वर्त्म वह्निना सह सङ्गतम् ॥
तैलं वर्तिविरोध्येव पावकोऽपि परस्परम् ॥ ३० ॥
एकस्थाः पदार्थानां प्रकुर्वन्ति प्रदर्शनम्"
इत्यादिना प्रदर्शितं स्पष्टम् ।

अस्तु वर्तिः अनर्दाप्यत्वान्नाद्विरोधिनी ननु च तैलबिन्दुनिपातेनाग्नेरपि मन्दीभावात्तं-स्यापि वह्निविरोधि तथापि वर्तितैलयोः परस्परं विरोधाभावात् निखिलांशे समानमेतदुदाहरणमिति ये प्राहुस्तान् प्रति सर्वांशे परस्परविरोधित्वेन समानमुदाहरणान्तरमाह "यथा वा" इति ।

वातादीनां धातूनां परस्परविरोधित्वमायुर्वेदे प्रसिद्धं तथापि ते मिलित्वा शरीरस्य धारणं=पोषणं स्थापनं च कुर्वन्ति यथा एवं=तथा सत्त्वादीन्यपि अनुवर्तन्ति=अन्योन्यानुगुण्येन वर्तिष्यन्ते स्वस्वकार्यं करिष्यन्ति चेत्यर्थः ।

विरुद्धगुणानामारम्भे तु यथा विरुद्धावपि धर्माधर्मौ मिलित्वा नरकलेवरमारभेते तथा सत्त्वादयोऽपीत्यप्युदाहरणं बोध्यम्,

ननु नन्वु–'रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते' इति योगभाष्योक्तन्यायात् तुल्यबलानामेव विरोधो नातुल्यबलानामित्यभ्युपगमाभाव विरोधप्रसक्तिरिति,

अत्रायमाशयः–दिव्यशरीरे सुखात्मके वा प्रत्यये जननीये सत्त्वं गुणः प्रधानं रजस्तमसी चाङ्गे, एवं नरकलेवरे दुःखात्मके वा प्रत्यये जनयितव्ये प्रधानं रजोऽङ्गे च सत्त्वतमसी, एवं निद्रादिकार्ये मोहात्मके वा प्रत्यये जनयितव्ये प्रधानं तमोऽङ्गे च सत्त्वरजसी–इत्येवं गुणप्रधानभावेन निखिलकार्यकरणान्नात्र काचिदापत्तिरिति,

यत्पूर्वमुक्तम् 'इत्थंभूताः कुतः' इति तत्राह–"अर्थत" इति पौरुषेयभोगापवर्गसम्पादनरूप-प्रयोजनवशेन गुणाः सम्भूय प्रवर्तन्त इत्यर्थः, एतच्चाग्रे व्यक्तमित्याह–"यथा वक्ष्यति" इति,

१ यथा सत्त्वादीनि त्रीण्येव तत्त्वादीनि वातादीनि चापि त्रीण्येवेत्युदाहरणे त्रित्वतुल्यत्वसा-धनार्थं प्रदर्शने तु धर्माधर्मावेवोदाहरणीयाविति भावः । २ 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति, पापेन पापम्, उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्,' इति प्रश्नोपनिषदि श्रुतत्वादिति भावः । ३ धर्मा-धर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याण्यष्टौ बुद्धेः रूपाणि, वृत्तयश्च सुखदुःखमोहरूपाः परि-णामविशेषाः तेषामतिशयाः=उत्कर्षा एव विरुध्यन्ते यदा धर्मं उत्कटत्वेनोदारो भवति तदाऽधर्मो विरुध्यते यदा च सुखोत्कर्षो भवति तदा च न दुःखमुत्कटं भवतीत्येवं परस्परं प्रतिबध्यन्ते सामान्यानि अनुत्कटानि तु उत्कटैः सह वर्तन्त इति भाष्यार्थः। यो० पा० २, सू० १५।

ननु "त्रिगुणमविवेकि" इत्यादिना व्यक्त । . . .
दुःखमोहात्मका इत्याख्यातम्,

एतेन न घटते, न हि येन दशा यस्य सुखात्मकं तदा तस्य दुःखात्मकं मोहात्मकं चेत्य-व्यर्थमापद्यते, यदि चैवं एव भावाः सुखदुःखमोहस्वभावा भवेयुस्तर्हि तद्विषयविशेषेणैव सर्वेषु भावेषु सर्वात्मकं ज्ञानं स्यात्प्रत्येकस्वभावं प्रतिवस्तुव्यवस्थितं तथा चाहुर्वैशेषिकाः—"यदि सुखादय एव सुखादिस्वभावा भवेयुस्ततः स्वरूपाभावात् हेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात्, न हि चन्दनः कदाचिदचन्दनः, तथा निदाघेऽपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत् न त्वसौ कदाचित्, कुङ्कुमपङ्क इति एवं कण्टकः क्रमेलकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् न त्वसौ कांश्चि-त्प्रत्येव कण्टक इति, तस्मात्सुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिदेशकालावस्थाभेदेन वा सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम्' इति, एवं प्राप्ते प्रतिक्रियते "अत एव सुखदुःखमोहाः" इति, अत=गुणस्वभावनिरूपणप्रस्तावे च इदं योज्यमिति शेषः,

परस्परविरोधिनो ये सुखदुःखमोहास्ते भावविशेषेण संभाव्या अपि भावस्वभावाद्भवन्ति येन भवान् ... विशेषेण ते आत्मस्वरूपेऽपि [illegible] निमित्तानि कल्पयन्ति=अपेक्षन्त इत्यर्थः, निमित्तान्यपि च न यानि कानिचिदपि तु—[illegible]=स्वस्वभावानुगुणानि सुखदुःखमोहात्मकानीति,

तत्र सुखं स्त्रीरूपे धर्माख्यं सुखात्मकं सत्त्वं निमित्तमपेक्षते, दुःखं च सोऽधर्माख्यं दुःखात्मकं रजोनिमित्तमपेक्षते, मोहश्च [illegible] मोहात्मकं तमो निमित्त-मपेक्षत इत्यर्थः ।

जातिकालादयोऽपि निमित्तसहकारिणो ज्ञेयाः,

ननु धर्मादयो निमित्तविशेषा अपि [illegible] इति कथं व्यवस्था, तत्राह—"तेषां च" इति, तेषां च धर्मादिनिमित्तानां [illegible] तत्र हेतुमाह—"[illegible]" इति,

[illegible]

रोति. नन

यदुत्कृष्टं सदितरनिरोधकं भवति तन्निमित्तमभिभावकं, यच्च निःकृष्टत्वेन स्वकार्यजननाशक्तं भवति तन्निमित्तमभिभाव्यमित्युच्यते, एतदुक्तं भवति—सर्वस्य प्रतिक्षणपरिणामित्वाद् यदा यस्य चित्ते धर्मो विपच्यमान उत्कृष्टो भवति तदा तस्य चित्ते तच्चित्तसन्निहितवस्तुनि च सत्त्वमुत्कृष्टं भूत्वा रजस्तमश्च तिरस्कृत्य तं प्रति सुखात्मकं प्रत्ययं जनयति, यदा चाधर्म उत्कृष्यते तदा रजस्तमो वोत्कृष्टं भूत्वा दुःखात्मकं मोहात्मकं वा प्रत्ययं जनयति, इत्येवं निमित्तानां कादाचित्कत्वान्न सर्वेषां सर्वत्र सर्वदाऽविशिष्टज्ञानत्वप्रसक्तिरिति ।

यद्वा (२) 'चित्ते वर्तमाना ये सुखदुःखमोहास्ते नाकस्मादुपजायन्तेऽपि तु सुखाद्यात्मकानि निमित्तान्यपेक्ष्योपजायन्ते, तथाच सुखाद्यात्मका विषया एव धर्मादिसापेक्षास्तन्निमित्तभूता इति कल्प्यन्ते—नहि विषयगतविशेषं विना विषयसन्निधिमात्रेण सुखाद्यात्मिका चित्तवृत्तिरुदेतुमर्हति, अव्यवस्थापत्तेः अतश्चित्तगतसुखादिनियामकत्वेन कल्प्यमानो विषयगतविशेषः सुखाद्यात्मक एव कल्प्यते, कार्यानुरूपस्यैव कारणस्यौचित्याद्' इत्यर्थोऽत्र ज्ञेयः ।

तथाचाहुर्व्यासदेवाः "साङ्ख्यपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलं च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तैरभिसंबध्यते, निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति" इति,

नचं यो यस्य स्वभावः स स्वस्वभावोद्भवेन निमित्तं नापेक्षत इति साम्प्रतं, तथा सति कुसूलनिहितधान्यबीजेनैव कृती कृषीवलोऽलं तस्य क्षेत्रसंस्कारकेदारनिर्माणधान्यवपनसलिलसेचनाद्युपयोगेनेति जोपमेवास्तं,

सम्प्रति—"धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानम्, अविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानम्" इति योगभाष्यमतस्त्य भावानां सुखाद्यात्मकत्वमुदाहरणद्वारा विशदयितुमाह—"तद् यथा" इति, यथैकमपि वस्तु सुखादिभेदभिन्नविज्ञानहेतुत्वेन सुखदुःखमोहात्मकं प्रतीयते तथा तत्प्रदर्श्यत इत्यर्थः ।

---

१ फलोन्मुखः सन्नित्यर्थः । २ 'अत्र च सुखदुःखमोहा' इत्यादेर्ग्रन्थस्य सम्भवदर्थान्तरमाह—"यद्वा" इति, पूर्वस्मिन् व्याख्याने विषयगताः सुखाद्याः स्वस्वप्रादुर्भावे चित्तगतधर्माद्यपेक्षं विषयगतोत्कृष्टसत्त्वादिकं निमित्तमपेक्षन्त इति वर्णितम्, इदानीं च चित्तगता ये सुखाद्यास्ते स्वोद्भवे विषयस्य सुखाद्यात्मकत्वरूपं निमित्तमपेक्षन्त इति वर्ण्यत इति विशेषः । ३ यो० पा० ४ सू० १५० । ४ गुणवृत्तं=गुणस्वभावः, प्रतिक्षणपरिणामशीलं वस्तुमात्रमिति यावद्, अतः कदाचिदेव धर्मादिनिमित्तवशाच्चित्तेन वस्तु संबध्यते इति न सर्वदा सर्वात्मकं ज्ञानं, तथा धर्मादिनिमित्तानुरूपं सुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्रति सुखाद्यात्मकत्वेनैव वस्तु हेतुर्भवति, इति सिद्धं वस्तुनः सुखादिरूपत्वमिति भावः । ५ स्वभावस्य सर्वदानपायित्वान्न निमित्तापेक्षेति शङ्कामपनयति "नच" इति । ६ जोपम्=मौनम् । ७ आसु उपवेशने=आत्मने पदी तस्माल्लोट् । ८ यो० पा० ४ सू० १५ ।

र्त्वेन निमित्तभेदा उन्नीयन्ते, एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्तकत्वैः, एवं मोहगुरुत्वावरणैः. इति सिद्धं त्रैगुण्यमिति ॥ १३ ॥

स्यादेतद्, अनुभूयमानेषु पृथिव्यादिष्वनुभवसिद्धा भवन्त्वविवेकित्वादयः, ये पुनः सत्त्वादयो नानुभवपथमधिरोहन्ति तेषां कुतस्त्यमविवेकित्वं विषयत्वं सामान्यत्वमचेतनत्वं प्रसवधर्मित्वं च इत्यत आह—"अविवेक्यादेस्सिद्धिः" इति,

अविवेक्यादेस्सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥

अविवेकित्वमविवेकि, यथा—"द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यादिति,

कुतः पुनरविवेकित्वादेस्सिद्धिः, इत्यत आह—"त्रैगुण्याद्"

यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्तदविवेकित्वादियोगि यथेदमनुभूयमानं व्यक्तम्, इति स्फुटत्वादन्वयो नोक्तः, व्यतिरेकमाह "तद्विपर्ययाभावाद्"= अविवेक्यादिविपर्यये पुरुषे त्रैगुण्याभावाद्,

---

केवलमधर्मापेक्षं रजोऽपेक्ष्यते, तामसैश्च केवलमक्रियापेक्षं तमोऽपेक्ष्यत इति समुदायार्थः । उपसंहरति—"इति सिद्धं त्रैगुण्यम्" इति ॥ १३ ॥

एवं सर्वेषां भावानां त्रैगुण्यं प्रसाध्य तेन हेतुनोद्देश्यान्तरं साधयितुमार्यामवतारयति, "स्यादेतद्" इत्यादिना, अविवेकित्वादयः='त्रिगुणमविवेकि' इत्यनेनाभिहिताः संहत्यकारित्वादयो धर्मविशेषाः ।

सत्त्वादयइत्यत्र सत्त्वशब्देन सत्त्वादिगुणत्रयसाम्यावस्थारूपं प्रधानं ग्राह्यम्, आदिशब्देन च महदादयो ग्राह्याः, नानुभवपथमधिरोहन्ति नाध्यक्षमीक्ष्यन्त इत्यर्थः, 'कुतस्त्यम्'=कस्मात्प्रमाणादवगतमित्यर्थः,

आर्यायाम् 'अविवेकि' इतिपदं भावप्रधाननिर्देशेनाविवेकित्वार्थकं, तत्र दृष्टान्तत्वेन पाणिनीयसूत्रमाह—"यथा द्व्येकयोः" इति,

सूत्रेऽपि द्वित्वविशिष्टैकत्वविशिष्टपरतैव किन्न स्यात् तत्राह—"अन्यथा" इति ।

अन्यथा=द्वित्वैकत्वपरत्वानङ्गीकारे, द्विशब्देन द्वित्वविशिष्टद्वयोर्ग्रहणे एकशब्देनैकत्वविशिष्टकस्य ग्रहणे तयोर्द्वन्द्वे द्व्येकशब्दस्य बहुसङ्ख्याकत्वेन द्व्येकेष्विति बहुवचनान्तमेव निर्दिश्येत, तथा निर्देशाभावाच्च द्वित्वैकत्वपरताऽत्र प्रतीयत इत्यर्थः,

प्रधानमहदभिमानादीनि अविवेकित्वादिधर्मवन्ति त्रिगुणत्वाद् इति प्रयोगेऽन्वयव्याप्तिमाह—"यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकम्" इति ।

---

१ तेन=त्रैगुण्येन, उद्देश्यान्तरं=प्रधानादीनामविवेकित्वादिधर्मवत्त्वम् । २ यत्र धर्मिवाचकः शब्दो धर्मपरत्वेनाभिप्रेयते तत्र भावप्रधाननिर्देश इत्यभिलप्यते ।

अथवा—व्यक्ताव्यक्ते पक्षीकृत्यान्वयाभावेनावीत एव हेतुः त्रैगुण्याद् इति वक्तव्यः,

स्यादेतत्—अव्यक्तसिद्धौ सत्यां तस्याविवेकित्वादयो धर्माः सिद्ध्यन्ति अव्यक्तमेव त्वद्यापि न सिध्यति, तत्कथमविवेकित्वादिसिद्धिरत आह—"कारणगुणात्मकत्वाद्" इति।

अयमभिसन्धिः—कार्यं हि कारणगुणात्मकं दृष्टं यथा तन्त्वादिगुणात्मकं पटादिकं, तथा महदादिलक्षणेनापि कार्येण सुखदुःखमोहरूपेण स्वकारणगतसुखदुःखमोहात्मना भवितव्यं तथा च तत्कारणं सुखदुःखमोहात्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवति ॥ १४ ॥

स्यादेतत्, व्यक्ताद् व्यक्तमुत्पद्यत इति कणभक्षाक्षचरणमतम्, परमाणवो हि व्यक्तास्तैर्द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणं कार्यं व्यक्तमारभ्यते,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

पृथिव्यादिषु च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः, तस्माद् व्यक्ताद् व्यक्तस्य तद्गुणानां चोत्पत्तेः कृतमदृष्टचरेणाव्यक्तेन, इत्यत आह–"भेदानां परिमाणाद्" इत्यादि—

भेदानां परिमाणात्, समन्वयात्, शक्तितः, प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूपस्य ॥ १५ ॥
कारणमस्त्यव्यक्तं, प्रवर्तते त्रिगुणतः, समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत्, प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषाद् ॥ १६ ॥

भेदानां विशेषाणां महदादीनां भूम्यन्तानां कार्याणां कारणं 'मूलकारणम् अस्त्यव्यक्तं, कुतः, 'कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य' कारणे सत्कार्यमिति स्थितं, तथाच यथा कूर्मशरीरे सन्त्येवाङ्गानि निःसरन्ति विभ-

---

स्थूलद्रव्याण्यारभन्त एवं कारणसमवायिनश्च गुणाः कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्त इति हि तेषां प्रक्रिया, एवं च परिदृश्यमानरूपादिगुणवत्कार्यबलेन रूपादिमद् व्यक्तं परमाणुद्रव्यमेव कारणमुपेयं न तु रूपादिहीनमव्यक्तमित्यत्र फलितं, तदेवाह–"कृतमदृष्टचरेण" इति, 'कृतम्' इति अलमर्थकत्वेन प्रतिषेधार्थकमव्ययम् अदृष्टचरेण=अप्रमाणिकेन रूपादिहीनेन अव्यक्तेन=प्रधानेन अलम्=न किमपि कृत्यमित्यर्थः ।

भिद्यन्ते=परस्परं व्यावृत्ताः प्रतीयन्ते इति भेदाः कार्याणि महदादीनि, तेषां 'कारणमस्त्यव्यक्तम्' इत्युत्तरार्धपादेनान्वय इत्याशयेन व्याचष्टे "भेदानाम्" इति,

एतस्यां प्रतिज्ञायां 'परिमाणाद्' इत्यादयः पञ्च हेतवः तत्र पाठक्रममुपेक्ष्याकाङ्क्षाक्रममनुरुध्य हेतुद्वयप्रयोगमाह–"कारणकार्यविभाग‍ाद् अविभागाद्वैश्वरूप्यस्य" इति,

उत्पत्तिकाले सत एव कार्यस्य कारणसकाशादाविर्भावाद् इति प्रथमहेत्वर्थः, विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यं चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थिकः ष्यञ्, विश्वरूपस्य=कृत्स्नस्य कार्यस्य संहारकाले कारणेऽविभागात्=तिरोभावाद् इति द्वितीयहेत्वर्थः, एवं च यदाविर्भवति तत्सूक्ष्मावस्थापूर्वकमेव भवति यच्च तिरोभवति तत्सूक्ष्मावस्थान्तमेव भवति यथा कूर्माङ्गानि, इति व्याप्तिबलेन "महदादिकं कार्यं स्वीयसूक्ष्मावस्थापूर्वकं भवितुमर्हति आविर्भावतिरोभाववत्त्वात्कूर्माङ्गवद्" इत्यनुमानमत्र फलितं, तथाचादावन्ते च यत्सूक्ष्मावस्थाश्रयतया सिद्ध्यति तदेव नः प्रधानमिति सिद्धा कारणमस्त्यव्यक्तमिति प्रतिज्ञा ।

एतदेव विशदयन् प्रथमं हेतुं विवृणोति–"कारणे सत्कार्यम्" इति स्थितम्=अधस्तात् सिद्धान्तितम्,

---

१ पूर्वं न दृष्टमित्यदृष्टचरं, 'भूतपूर्वे चरट्' इति स्मरणात्, तदेवाह–"अप्रामाणिकेन" इति । २ एतस्यां=कारणमस्त्यव्यक्तमित्याकारायाम् । ३ कारणकार्याविभागादिति हेत्वर्थः । ४ 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकेनेति शेषः । ५ सर्गे सूक्ष्मावस्थापूर्वकं संहारे च सूक्ष्मावस्थान्तमिति ध्येयम् । ६ स्वोपात्तं प्रथमं न तु कारिकागतं परिमाणाद् इति । ७. ९ का० इति कारिकाविवरणे ।

व्यज्यन्ते 'इदं कूर्मशरीरमेतान्यस्याङ्गानि' इति, एवं निविशमानानि तस्मिन्नव्यक्तीभवन्ति, एवं कारणान्मृत्पिण्डाद् हेमपिण्डाद् वा कार्याणि घटमुकुटादीनि सन्त्येवाविर्भवन्ति विभज्यन्ते, सन्त्येव च पृथिव्यादीनि कारणात् तन्मात्रादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते, सन्त्येव च तन्मात्राण्यहङ्कारात्कारणात्, सन्नेवाहङ्कारः कारणान्महतः, सन्नेव च महान् परमाव्यक्तात् । सोयं कारणात्परमाव्यक्तात्साक्षात्पारम्पर्येणान्वितस्य विश्वस्य कार्यस्य विभागः ।

प्रतिसर्गे तु मृत्पिण्डं सुवर्णपिण्डं वा घटमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति, तत्कारणरूपमेवानभिव्यक्तं कार्यमपेक्ष्याव्यक्तं भवति, एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति, एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्त्यहङ्कारमव्यक्तयन्ति, एवमहङ्कारो महान्तमाविशन् महान्तमव्यक्तयति, महान् प्रकृतिं स्वकारणमाविशन् प्रकृतिमव्यक्तयति, प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेश

निष्क्रामन्ति इति सङ्गतं प्रथमाबहुवचनं, निविशमानानि इत्युत्तरपाठानुरोधात्, विभज्यन्ते=आविर्भूय विभागेन प्रतीयन्ते, तामेव प्रतीतिमाह—"इदं कूर्मशरीरमेतानि चास्याङ्गानि" इति,

दार्ष्टान्तिकमाह—"एवं कारणान्मृत्पिण्डाद्" इत्यादिना,

अहङ्कारात्कारणाद्—इत्यत्र 'आविर्भवन्ति' विभज्यन्ते इत्यनुषङ्गः, एवमग्रेऽपि,

[illegible] व्याख्याय [illegible] व्याख्यातुमाह—"प्रतिसर्गे" इति, प्रतिसर्गे=संहारकाले तु मृत्पिण्डादिकं विशन्तो घटादयोऽव्यक्तीभवन्ति=[illegible] भवन्तीत्यर्थः,

[illegible] इत्याशङ्क्य [illegible] इति, [illegible]

[illegible] इति भावः ।

[illegible] ।

[illegible]

इति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव, सोयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूप्यस्य नानारूपस्य कार्यस्य, 'स्वार्थिकः ष्यञ्' तस्मात् कारणे कार्यस्य सत एव विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्ति, इतश्चाव्यक्तमस्ति, इत्याह—"शक्तितः प्रवृत्तेश्च" कारणशक्तितः कार्यं प्रवर्तत इति सिद्धम्, अशक्तात्कारणात्कार्यस्यानुत्पत्तेः, शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या, न हि सत्कार्यपक्षे कार्यस्याव्यक्तताया अन्यस्यां शक्तौ प्रमाणमस्ति,

अयमेव हि सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमनागतावस्थं न सिकतास्विति।

स्यादेतत्, शक्तितः प्रवृत्तिः कारणकार्यविभागाविभागौ च महत एव पर-

---

र्यायानभिव्यक्तावस्थायोजने तन्मात्राणामव्यक्तत्वं संपादयन्तीति, एवमग्रेऽपि,

'सर्वकार्याणामव्यक्तमेव'=सर्वेषां कार्याणामतीतानागतावस्थाया युक्तत्वेनाव्यक्तमेव ननु महदादिवत्कदाचिद्व्यक्तं कदाचिच्च व्यक्तं द्वयमव्यक्तमिति यावद् इत्यर्थः,

सर्वेषां कार्याणामव्यक्तपूर्वकत्वमव्यक्तान्तत्वं च हेतुद्वयेन साधितं निगमयति—"तस्माद्" इति, 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्' 'अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत। अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना' इत्याद्य आगमा अप्यत्रातर्कानुकूलत्वेनानुसन्धेयाः,

'बुद्ध्यादिकं शक्तिरूपसूक्ष्मावस्थापूर्वकं भवितुमर्हति कार्यत्वाद् घटवद्' इत्यनुमानेन महदादेः शक्तिपूर्वकत्वं सिद्धं तत्र निराश्रयशक्त्ययोगात् तस्याः शक्तेराश्रयभूतमव्यक्तमादाय पर्यवस्यतीत्याशयेन प्रकृतं हेत्वन्तरं व्याचष्टे—"कारणशक्तित" इति,

कारणगतशक्तितः कार्यं प्रवर्तते=जायत इति सिद्धं, तत्र हेतुः 'अशक्तात्कारणात्कार्यानुत्पत्तेः' इति,

अस्तु शक्तियुक्तादेव कारणात्कार्यस्योत्पत्तिस्तावता कथं कार्याणामव्यक्तकारणकत्वमित्यत आह—"शक्तिश्च" इति, कार्यस्यानागतावस्थाख्याव्यक्तताया अन्या काचिच्छक्तिर्नाम नास्तीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—"नहि" इति, हि-यतः, आवेदितमेतदवस्तादृ यथानागतावस्थातोऽतिरिक्ता न काचिच्छक्तिः प्रामाणिकीति, तिलेष्वेव तैलोत्पादनशक्तिर्न वालुकास्वित्येवं कार्योत्पत्तिनियामकत्वेन कल्प्यमाना शक्तिरपि तत्तत्कार्यस्यानागतावस्थैवेत्याशयेनाह "अयमेव हि" इति, एतेषु=तिलेषु।

ननु हेतुभेदेन कार्याणामव्यक्तपूर्वकत्वमव्यक्तान्तत्वं च यद्यपि सिद्धं तथापि नैतावता प्रधानकारणकत्वावधारणम्, महान्तमेवाव्यक्तमादाय तत्पूर्वकत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरतापातसंभवादित्याशयेन शङ्कते—"स्यादेतद्" इति,

---

१ महदादिमव्यक्तपर्यन्तं इत्यवनादादित्यर्थः। २ शक्तितः प्रवृत्तेः इति हेतुरित्यर्थः। ३ 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्' इति श्रुतिवाक्यविवरणे। ४ शक्तितः प्रवृत्तेः, कारणकार्यविभागाद्, इति हेतुत्रयेणाव्यक्तपूर्वकत्वं साधितम्, अविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति हेतुना चाव्यक्तान्तत्वं साधितमित्यर्थः। ५ अर्थान्तरसिद्धिरर्थान्तरता।

पाव्यक्तत्वं साधयिष्यतः कृतं ततः परेणाव्यक्तेन, इत्यत आह—"परिमाणाद्" इति,

परिमितत्वाद्—अव्यापित्वादिति यावद्, विवादाध्यासिता महदादिभेदा, अव्यक्तकारणवन्तः, परिमितत्वाद्, घटादिवद्,

बुद्धेरपि परिच्छिन्नत्वेन कार्यत्वात् महतः परमाव्यक्तत्वमपि तु तत्कारणत्वेनानुमितस्य प्रधानस्यैव [illegible]मित्याशयेन समाधत्ते—"परिमाणाद्" इति, परिमाणं=परिमितिः, भावे ल्युट्, परिच्छेद इति यावत्, तदेवाह—"परिमितत्वाद्" इति ।

ननु परिमितत्वमत्र किं देशपरिच्छिन्नत्वरूपं विवक्षितमुत कालपरिच्छिन्नत्वरूपमाहोस्वित्व-स्तुभेदात्मकं वस्तुपरिच्छिन्नत्वात्मकमिति । न तावदाद्यः कल्पः, नभसः सर्वदेशगतत्वेन तत्रैवा-[illegible] हेतोरसिद्ध्यापातात्, नापि द्वितीयः पक्षो विवक्षितुं युक्तः, [illegible] [illegible]त्वाद्, नापि तृतीयः संभवति, [illegible] [illegible] परस्परं भिन्नत्वेन परिमितत्वापत्त्या व्यभिचारस्य दुर्निवारत्वादित्या-शङ्कायामनेदं परिमितत्वाद् [illegible]माह—"अव्यापित्वाद्" इति, निखिलं परिणामिनं न व्याप्नोतीत्यव्यापि तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मादित्यर्थः । एवं च नभसस्तन्मात्राव्यापित्वेन न हेतो-रसिद्धत्वं, यदि कार्यं कारणं व्याप्नोत्यपि तु कारणं कार्यमित्यभ्युपगमेन नभसः स्वकार-[illegible] निखिलपरिणा[illegible]व्यापित्वाभावात् ।

गुणेष्वपि व्यभिचारो दुर्वारः, यदि तथा सत्त्वादिभिर्निखिलं कार्यमाविष्टं तथा परस्परं तानि व्याप्नुवन्ति, मिथः कार्यकारणभावाभावादिति शङ्कनीयम्, 'चले गुणा [illegible] [illegible] इति सर्वे सर्वमया भवन्ति' इति योगभाष्येण 'अन्योन्यमिथुनाः सर्वे' इत्यादिना च पूर्वैर्गुणानां परस्परव्याप्त्यभ्युपगमेन तेषां व्यापित्वा[illegible] ।

[illegible] गुणानां परस्परव्याप्त्यभावा[illegible] [illegible] परस्परं व्याप्त्यनभ्युपगमात् । यदि प्रत्येकमव्यापित्वं गुणानां [illegible] तर्हि व्याप-

१ [illegible] । २ [illegible] परिमितत्वादिति प्रयोगे [illegible] [illegible] । ३ [illegible] (११) [illegible] । ४ [illegible] इति भावः । ५ [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible]—"यदि" इत्यादिना । ८ [illegible] । ९ [illegible] । १० [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] इति भावः । १३ [illegible] । १४ [illegible] "[illegible]" इति ।

घटादयो हि परिमिता मृदाद्यव्यक्तकारणका दृष्टा उक्तमेतद् यथा कार्यस्याव्यक्तावस्था कारणमेवेति यन्महतः कारणं तत्परमाव्यक्तं ततः परतराऽव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावाद्,

कालमेव सतां तेषामभिभवः, यथा व्याप्त्या विद्यमानयोरेव घर्महिमयोर्हेमन्तग्रीष्मयोरभिभवो, ग्रीष्मे हेमन्तयोस्तु तयोरुद्भवस्तथा प्रलयेऽभिभवः सृष्टौ तूद्भव इति नाव्यापिता गुणानाम्।

दृष्टा नियतपरिमाणव्यक्तिर्योग्यतावत्त्वैवात्र व्यापिता ज्ञेया,

एतेन 'सत्त्वरजस्तमांस्यपि न परस्परं व्याप्नुवन्ति' न च तत्त्वान्तरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचार इति भामत्यभिहितदोषस्य नात्र प्रसर इति ज्ञेयम्।

"परिमाणाद्" इति सूत्रं व्याचक्षाणो विज्ञानभिक्षुस्तु (परिच्छिन्नत्वाद्=दैशिकभावप्रतियोगितावच्छेदकजातिमत्त्वादित्यर्थः, तेन गुणव्यक्तीनां कियतीनां परिच्छिन्नत्वेऽपि तत्र न व्यभिचारः) इत्येवं व्यभिचारपरिहारं चकार।

दृष्टान्ते साध्यसमन्वयमाह—"घटादयो हि" इति, मृदादेः कथमव्यक्तत्वमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति—"उक्तमेतद्" इति कार्यस्यानागतावस्थाख्यानभिव्यक्ततामपेक्ष्य तत्तत्कारणरूपमव्यक्तमित्युच्यत इति पूर्वमुक्तमिति न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यर्थः। नापि पक्षधर्मताऽभावः, महदादीनामव्यापित्वस्य पूर्वमुक्तत्वादित्यपि बोध्यम्,

अनेनानुमानेन यथाहङ्कारादिकारणत्वेन महदादिरूपमव्यक्तं सिद्ध्यति तथा महत्तत्त्वकारणत्वेनापि किञ्चिदव्यक्तं सिद्धं तथाच यत् तत्कारणत्वेन सिद्धं तत्परमाव्यक्तं प्रधानमित्याशयेन फलितमाह—"यन्महतः कारणम्" इति,

एवं च महतोऽव्यापित्वान्न तस्य परमाव्यक्तत्वमिति न तत्राव्यक्तत्वविश्रान्तिरित्यत्र फलितम्।

ननु प्रधानमपि यत्किञ्चिदव्यक्तकारणकं भवितुमर्हति अव्यक्तत्वान्महदादिवदित्यनुमानेनान्यत्परतरमव्यक्तं कुतो न कल्प्यत इत्याशङ्क्यास्यानुमानस्याव्यापित्वरूपोपाधिग्रस्तत्वेनाप्रमाणत्वादित्यभिप्रेत्य समाधत्ते "ततः परतराऽव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावाद्" इति।

नन्वनुमानस्य विशेषप्रत्यायनेऽशक्तत्वादनेनानुमानेन सिद्ध्यत्सद् यत्किञ्चिदव्यक्तरूपं कारणमेव सिद्ध्येदिति कथं प्रधानकारणतावधारणा, इत्याशङ्कामपनेतुं हेत्वन्तरमवतारयति—

१ एवं च योग्यताया नित्यत्वात् प्रलयेऽनुद्भवभावेपि नाव्यापिता गुणानामिति। २ एतेन=गुणानां व्यापित्वेन। ३ अ० १ सु० १३० 'कार्यत्वं महदादेर्घटादिवद्' इति पूर्वसूत्रोक्तानुमानप्रयोगे हेतुप्रदर्शनपरमिदं सूत्रमिति ज्ञेयम्। ४ पूर्वम्='हेतुमदनित्यमव्यापि' १० इतिकारिकयोक्तत्वादित्यर्थः। ५ महत्कारणत्वेन। ६ एवं च कृतं 'महतः परेणाव्यक्तेन' इति, यत् पूर्वं शङ्कितं तन्निर्दलितमिति बोध्यम्। ७ यत्राव्यक्तकारणकत्वं महदादौ तत्राव्यापित्वं, यत्र चाव्यक्तत्वं प्रधाने न तत्राव्यापित्वमित्येवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादव्यापित्वस्योपाधित्वं बोध्यम्। ८ 'अनुमानं सामान्यविषयमेव' इत्यादिना योगभाष्ये (११४९) व्यक्तमिदम्।

इतश्च—विवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः, समन्वयात्। भिन्नानां समानरूपता समन्वयः, सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्ध्यादयोऽध्यवसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते, यानि च यद्रूपसमनुगतानि तानि तत्स्वभावाऽव्यक्तकारणकानि यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकुटादयो मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकारणकाः, इति कारणमस्त्यव्यक्तं भेदानामिति सिद्धम् ।

"इतश्च" इति, वक्ष्यमाणहेतोरर्थान्तरम्, भेदाः=महदादिविकाराः, अव्यक्तकारणवन्तः=प्रधानमव्यक्तमव्यक्तानुप्रकृतिः इत्यर्थः।

तदुपपादक 'इतश्च' इति तदाह—"समन्वयात्" इति, समन्वयपदार्थमाह 'भिन्नानाम्' इति, अध्यवसायादिलक्षणतया परस्परभेदेनान्योन्यं भिन्नानां बुद्ध्यादीनां या सुखाद्यात्मकत्वरूपैकरूपता स समन्वय इत्यर्थः, एतदेव दर्शयन् हेतोः पक्षधर्मतामाह—"सुखदुःखमोहसमन्विता हि" इति ।

[illegible] भेदानां सामान्यव्याप्तिरत्राश्रयणीया ननु [illegible] विशेषव्याप्तिः, तत्र दृष्टान्ते विशेषव्याप्त्यसम्भवादिति [illegible] सामान्यमुखीं व्याप्तिमाह—"यानि च" इति, यानि च घटादीनि [illegible] तानि तत्स्वभावसामान्याव्यक्तोपादानकानीति [illegible]—"यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकुटादयः" इति ।

[illegible] 'यद् येन सामान्येनान्वितं तत् तत्सामान्योपादानकम्' इति व्याप्तिर्न सार्वत्रिकी, जाति[illegible] भावानां जात्युपादानकत्वादर्शनात् [illegible] व्यभिचारसत्त्वात् इति [illegible], यद् येन द्रव्यसामान्येनानुगतं तत् तद्व्यक्तरूपद्रव्यसामान्योपादानकमिति व्याप्तेर्विवक्षितत्वात् । [illegible] गुणत्वेनाद्रव्यत्वान्महदादी[illegible] सुखान्वितत्वेन हेतुना सुखाद्यात्मकसामान्योपादानकत्वानुमानम्' इति वाच्यं, गुणगुणिनोरभेदेन सुखाद्यात्मकत्वादिद्रव्यसामान्यान्वितत्वेन हेतुना [illegible] सामान्योपादानकत्वानुमानस्याभीप्सितत्वेन दोषाभावात्, [illegible] गुणद्रव्ययोरभेदविवक्षणादिति ।

[illegible] भिन्नेष्वपि प्रतीयते यदि [illegible] विशेषव्यावृत्तौ [illegible]-

[illegible] । २ "[illegible]" [illegible] 'समानोपादान[illegible]' इति [illegible] "सामान्यमु[illegible]" [illegible] । ३ [illegible] "तत्र" [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible]—"[illegible]" इति । ७ [illegible] इति [illegible] ।

दृष्टान्ते 'सुखाद्यन्वितं तत्सुखाद्यात्मकाव्यक्तप्रकृतिपूर्वकम्' इतिविशेषव्याप्त्याश्रयणेनैव स मोपणीयः, नच दृष्टान्त एतादृशव्याप्त्यसम्भव इति शङ्क्यं, घटो हि येनाप्यते तं प्रति सुखात्मकः, यस्य चापह्रियते तं प्रति स दुःखरूपः येन च न ज्ञायते किमिदं वस्त्विति तं प्रति च मोहात्मक इत्येवं घटस्य सुखाद्यन्वितत्वसंभवात्, सत्कार्यवादाङ्गीकारेण व्यक्तघटस्य सुखाद्यन्विताव्यक्तघटपूर्वकत्वरूपस्याश्च व्याप्तेरसम्भवाभावादितिदिक्। यत्तु अन्वयाद्यनुपपत्तेश्च, नहि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयान्वय उपपद्यते, सुखादीनां चान्तरत्वप्रतीतेः, इत्यादिना ग्रन्थेनात्रानुमाने समन्वयादिति हेतोरसिद्धत्वमापादितं शाङ्करभाष्ये तत्तु पूर्वमेव विस्तरेण सर्वेषां भावानां सुखाद्यात्मकत्वोपपादनेन समाहितमिति न पुनः समाधानीयम्।

अपि च सुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्रति विषयाणां सुखाद्यात्मकत्वेनैव हेतुत्वस्यौचित्यात्, स्रक् सुखं, चन्दनं सुखमित्याद्यनुभवाच्च न विषयाणां सुखादिस्वभावानुपपत्तिरिति।

किञ्च—सुखादीनामान्तरत्वप्रतीतेः—इत्यनेन किं सुखादीनामात्मधर्मत्वेनान्तरत्वमभिप्रेतं किं वा बुद्धिधर्मत्वेन। न तावदाद्यः कल्पः, मतद्वयेप्यात्मनो निर्गुणत्वेन तद्धर्मत्वाभावाद्, द्वितीयस्त्विष्ट एव, सर्वस्य सुखादिमत्त्वेन बुद्धेरपि तत्त्वात्, तत्र सुखादिप्रतीतेरदोषात्।

किञ्च, "न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः" इति गीतया वस्तुजाते गुणत्रयान्वयाभिधानेन गुणधर्माणां सुखादीनामप्यन्वयस्यार्थादभिहितत्वात् कथमभिहितम्—'अन्वयाद्यनुपपत्तेश्च' इति, त एव प्रष्टव्या न मे बहुवाच्या मान्यास्त इति सर्वमवदातं, तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य निगमयति "इति कारणमस्त्यव्यक्तम्" इति, इति=इत्येवम्, उक्तहेतोर्वा।

अनेन चानुमानेन यत् सुखाद्यात्मकाव्यक्तं कारणं सिध्यति तत् तादृग्गुणत्रयवत्प्रधानमेव न ब्रह्म, तस्य निर्गुणत्वेन त्रिगुणत्वाभावादिति न ब्रह्मणोऽर्थान्तरतेत्यपि ज्ञेयम्।

स्यादेतद्, अप्रवृत्तिशीलस्य पुरुषवत् कारणत्वायोगात्प्रधानस्य प्रवृत्तिमत्त्वं वाच्यं, तथा च तत् केन प्रकारेण प्रवर्तते, किं स्थितिसंस्कारेण प्रवर्तते किं वा गतिसंस्कारेण, आद्ये सर्वदैव

१ तत्रैतावान् विशेषः, दृष्टान्ते सुखाद्यात्मकाव्यक्तावस्थापन्ना मृत्तिका; पक्षे च तादृशाव्यक्तावस्थापन्नं प्रधानं सिध्यतीति। २ घटपटकटकादीनामपि सुखाद्यन्वितत्वमुन्नेयमिति भावः। ३ भावानां सुखाद्यन्वयानुपपत्तेर्न समन्वयादिति हेतुना प्रधानं सिध्यतीत्यर्थः, अन्वयानुपपत्तिमेवोपपादयति—"नहि" इत्यादिना। ४ अ० २ सू० १। ५ पूर्वम्=१३ इत्यार्याविवरणे। ६ पूर्वंमनुक्तं समाधानान्तरमाह—"अपि च" इति। ७ वेदान्तिमते साङ्ख्यमते चेत्यर्थः। ८ तत्त्वात्=सुखाद्यात्मकत्वात्, तत्र=बुद्धौ। ९ अ० १८ श्लो० ४०। १० गुणत्रयसत्त्वे तद्धर्माणामप्यवश्यम्भावादिति भावः। ११ विज्ञानभिक्षुस्तु यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वं कल्प्यते, तस्य निमित्तत्वं परिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवाद् इति युक्त्या विषयाणां सुखादिधर्मकत्वं प्राह। १२ तादृक्=सुखाद्यात्मकम्। १३ 'प्रधानं स्थित्यैव वर्तमानं विकाराकरणादप्रधानं स्यात्, तथा गत्यैव वर्तमानं विकारनित्यत्वादप्रधानं स्याद्' इति पञ्चशिखाचार्योक्तविकल्पमनुसृत्य पृच्छति—"किं स्थितिसंस्कारेण" इति, अन्योऽन्यमसंमिलितानां गुणानां यः कार्यजननाननुगुणः साम्यपरिणामपरम्परापादी परिणामः स स्थितिसंस्कारः, विलक्षणतत्तत्कार्यजननोन्मुखो यः गुणानां वैषम्यपरिणतिपरम्परापादी परिणामः स गतिसंस्कार इति ध्येयम्।

अव्यक्तं साधयित्वास्य प्रवृत्तिप्रकारमाह—"प्रवर्तते त्रिगुणत" इति, प्रतिसर्गावस्थायां सत्त्वं रजस्तमश्च सदृशपरिणामानि भवन्ति, परिणामस्वभावा हि गुणा नाऽपरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते, तस्मात्सत्त्वं सत्त्वरूपतया, रजो रजोरूपतया, तमस्तमोरूपतया प्रतिसर्गावस्थायामपि प्रवर्तते, तदिदमुक्तं "त्रिगुणत" इति,

[illegible] विकारजननात् प्रधीयते=जन्यते विकारजातमनेनेति प्रधानपदव्युत्पत्तिनिमित्त-[illegible] नाप्रधानमेव तद् भवेत् प्रधानं, द्वितीये सर्वदैव कार्यजनने व्यापृतत्वात् [illegible] [illegible] इति विकाराणां सदातनत्वमापद्येत, प्रधीयते=निधीयते—लीयते विकारजातं [illegible] [illegible] निमित्तकप्रधानव्यवहारश्च लुप्येत, इत्याकाङ्क्षायां प्रधानप्रवृत्तेरनैकान्तिकत्वं [illegible] प्रवृत्तं कारिकांशमवतारयति—"अस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह—प्रवर्तते त्रिगुणत" इति।

[illegible] —"साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम्" इति साङ्ख्यसूत्राद् "उभयथा चास्य प्रवृत्तिः प्रधान[illegible] लभते नान्यथा" इति पञ्चशिखाचार्यवाक्याच्च, प्रधानस्य प्रवृत्तिद्वयमभ्युपेयते [illegible] रजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावानपेक्षा साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानरूपा [illegible] परिणामपरम्परावाहिनी या किल प्रलयकालिकी, अपरा च सत्त्वरजस्तमसां परस्परा-[illegible] [illegible] नात्प्रच्युतिरूपा विसदृशपरिणतिपरम्परावाहिनी, इयं खलु सर्ग-[illegible], तत्र 'त्रिगुणत' इत्यनेनाद्या प्रवृत्तिरुक्ता, 'समुदयाच्च' इत्यनेन द्वितीया प्रवृत्तिरभि-[illegible], तत्राद्यां प्रवृत्तिं व्याख्यातुं त्रिगुणत इति व्याचष्टे—"प्रतिसर्गावस्थायाम्" इति, प्रलया-[illegible] इत्यर्थः,

[illegible] न सर्गारम्भ इव विलक्षणतत्तन्महदहङ्कारादिरूपेण परिणामशीलानि गुणानि सन्त्यपि [illegible] परिणामानीत्युक्तं स्पष्टयति—"सत्त्वं सत्त्वरूपतया" इत्यादिना, लघुत्वादिरूपस्वानुरूप-[illegible] तत्त्वं वर्तते न केनचिदन्येन गुणेन सह संयुज्य विलक्षणतत्तत्कार्यरूपेण परि-[illegible] इत्यर्थः, [illegible]। किंप्रयोजनोऽयं परिणाम इत्यत्राह—"परिणामस्वभावा हि" इति, [illegible] परिणामस्वभावा अतः अपरिणम्य=परिणाममप्राप्य परिणतिशीलतामपहाय क्षण-[illegible] गुणा [illegible] इत्यर्थः।

१ [illegible] मूलकारणस्य प्रधानत्वं तत्र संभवेदित्यर्थः। २ विकाराणां सदा-[illegible] न [illegible] ततो भावस्यात्मवदुत्पत्तिरपीति केषां मूलं प्रधानं येन प्रधा-[illegible] [illegible]। ३ अनैकान्तिकत्वम्=स्थितिसंस्कारेणैव प्रधानं प्रव-[illegible] वा प्रवर्तते न स्थित्या, इत्यनयोः पक्षयोरन्यतरपक्षावधारणरूप-[illegible], कदाचित् स्थित्या वर्तते कदाचिच्च गत्या प्रवर्तत इत्येवमनियमं बोधयितु-[illegible]। ४ [illegible] १ सू० ४२। [illegible] यत्कार्यद्वयं तद् गुणानां साम्यवैषम्याभ्यां [illegible] [illegible] इत्यर्थः। ५ उभयथा=स्थित्या गत्या [illegible] [illegible], [illegible] प्रधानं प्रधानव्यवहारं लभते, अन्यथा=[illegible] [illegible]। ६ [illegible]। ७ [illegible] [illegible] पाठो [illegible]।

प्रवृत्त्यन्तरमाह—"समुदयाच्च" इति, समेत्योदयः समुदयः—समवायः, समुदयश्च गुणानां न गुणप्रधानभावमन्तरेण संभवति, न च गुणप्रधानभावो वैषम्यं विना, न च वैषम्यमुपमर्द्योपमर्दकभावाद् ऋते, इति महदादिभावेन प्रवृत्तिर्द्वितीया।

स्यादेतत्, कथमेकरूपाणां गुणानामनेकरूपा प्रवृत्तिः, इत्यत आह "परिणामतः सलिलवद्" इति। यथा हि वारिदविमुक्तमुदकमेकरसमपि,

न हि स्वभावः प्रयोजनमपेक्षत इति भावः।

सहकारिणोऽदृष्टादेरभावाद् विकाराजननेन प्रलयसंरक्षणमेव वा प्रयोजनं बोध्यम्।

तदेतदाद्या प्रवृत्तिः, कुतः, तत्राह—"त्रिगुणत" इति, परस्परामिलितगुणत्रयादित्यर्थः।

समुदयपदार्थमाह—"समेत्योदय" इति, अन्योन्यं मिलित्वाविर्भाव इत्यर्थः, समुदयपर्यायमाह—"समवाय" इति, समवायश्चात्र परस्परसंमिश्रणं न तु तार्किकाभिमतः संबन्धविशेषः, "न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावाद्" इति साङ्ख्यसूत्रादिति बोध्यम्।

अयं च गुणानां समवायः परस्परविरुद्धानां समबलानां च न संभवतीति गुणप्रधानभावेन समवायो वाच्यः, गुणप्रधानभावश्च वैषम्यं=न्यूनाधिक्यं विना न संभवतीति वैषम्यमप्यवश्याभ्युपेयं, वैषम्यमपि उपमर्द्योपमर्दकभावाद्=अभिभाव्याभिभावकभावाद् ऋते=विनाऽसंभवीति सोऽप्यवश्याश्रयणीयः, तथा चादृष्टवशात्पूर्वं गुणेषु क्षोभो जायते, ततश्च कश्चिद् गुण उद्भूतः सन्नभिभावको भवति, कश्चिच्चानुद्भूतः सन्नभिभाव्यो भवति, ततश्च साम्यावस्थानात्प्रच्युतिरूपं वैषम्यमुपजायते, ततश्च परस्परं गुणप्रधानभावेन मिलित्वा महदादिरूपेण परिणामो भवति, इत्येवंविधा या प्रवृत्तिः सा द्वितीयेति समुदायार्थः।

शङ्कते—"कथमेकरूपाणाम्" इति, यद्यपि गुणप्रधानभावमापन्नानां गुणानां सत्त्वप्रधानमेकं रूपं, रजःप्रधानं चापरं, तमःप्रधानं चेतरद्, इत्येवमनेकरूपत्वमस्ति तथाप्येकमेव किञ्चिद् गुणद्वयोपसर्जनकैकगुणप्रधानं रूपमित्यवबुद्ध्येयमाशङ्का ज्ञेया।

यद्वा मानवे ऐकैकस्मात् तत्तद्गुणप्रधानरूपादनेकरूपः परिणाम उक्तः, तथा चैकस्मात् सत्त्वप्रधानादिरूपात्कथमनेकविधः परिणाम इत्याशयेन चेयमाशङ्का नेया।

१ अ० ५ सू० ९९। यथा च समवायोऽप्रामाणिकस्तथा २।२।१३ इत्यत्र भाष्ये व्यक्तः।
२ "गुणक्षोभे जायमाने महान् प्रादुर्बभूव ह" इत्युक्तेः पूर्वं गुणक्षोभो भवतीत्यर्थः। ३ रजस्तमउपसर्जनं सत्त्वं, सत्त्वतमउपसर्जनं रजो वा, सत्त्वरजउपसर्जनं तमो वा, इत्येवमेकमेव किञ्चिद् रूपं मत्वेत्यर्थः। ४ इयम्=कथमेकरूपाणामित्यादिका। ५ मानवे=मनुप्रोक्ते धर्मशासने १२ अध्याये ४२ इत्यारभ्य ५० इत्यन्तेषु श्लोकेष्वित्यर्थः। तत्र हि—ब्रह्मा मरीच्यादयश्च प्रजापतय उत्तमाः सात्त्विकाः, पितरः साध्याश्च देवाद्याश्च मध्यमाः सात्त्विकाः, नक्षत्राणि दैत्या विप्राद्याश्चाधमाः सात्त्विका, इत्येवमेकस्मात्सत्त्वगुणप्रधानरूपादनेकविधः परिणाम उक्तः, एवं गन्धर्वगुह्यकयक्षादय उत्तमा राजसाः, क्षत्रियादयश्च मध्यमा राजसाः, नटमल्लादयश्चाधमा राजसाः, एवं राक्षसपिशाचादयश्चोत्तमास्तामसाः, हस्तितुरगसिंहादयश्च मध्यमास्तामसाः, कीटकृमिमत्स्यस्थावरादयश्चाधमास्तामसा इत्याद्यपि ज्ञेयम्।

तत्तद्विकारानासाद्य नारिकेलतालतालीबिल्वचिरबिल्वतिन्दुकाऽऽमलकप्राचीनामलककपित्थादिफलरसतया परिणमद् मधुराम्ललवणतिक्तकषायकटुतया विकल्पते एवमेकैकगुणसमुद्भवात् प्रधानगुणानाश्रित्याप्रधानगुणाः परिणामभेदान् प्रवर्तयन्ति, तदिदमुक्तं—"प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषाद्" एकैकगुणाश्रयेण यो विशेषस्तस्मादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

ये तु तौष्टिका अव्यक्तं वा महान्तं वाहङ्कारं वेन्द्रियाणि वा भूतानि वात्मानमभिमन्यमानास्तानेवोपासते, तान् प्रत्याह—"सङ्घातपरार्थत्वाद्" इत्यादि ।

'तत्तद्विकारानासाद्य'=तत्तत्परिणामान् नारिकेलादिफलानि प्राप्य, तदेवाह "नारिकेल" इत्यादिना, विकल्पते=विभिन्नत्वेनानुभूयते प्राणिभिरित्यर्थः ।

यद्यपि [illegible] गुणत्रयमेकमेव तथाऽप्यप्रधानतत्तद्गुणतारतम्येन प्रधानरूपस्यानेक[illegible] परिणामभेदो भवतीत्यभिप्रेत्याह—"एवमेकैकगुणसमुद्भवाद्" इति 'प्रतिप्रतिगुण' इति [illegible]माह—"एकैकगुणाश्रयेण" इति ।

एवं तत्तद्गुणप्रधानत्वेन [illegible], पुनरेकैकस्य [illegible] तदेवमेकैकगुणाश्रयेण यो विशेषः=अनेकप्रकारः तस्मात् परिणामतः=अनेकरूपेण परिणामाद् अनेकरूपा प्रकृतिः [illegible]त्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

[illegible] प्रकृतिरस्तु, न च पुरुषाणां, पुरुषे प्रमाणाभावादिति प्राप्ते पुरुषे प्रमाणप्रदर्शनमवतारयति—"ये तु तौष्टिका" इति ।

तुष्टिः=[illegible] तुष्टिः, सैव प्रयोजनं येषां ते तौष्टिकाः '[illegible]' इति [illegible] इत्यर्थः, ये [illegible] प्रकृतिमहदहङ्कारः [illegible] [illegible] पदेषु [illegible], [illegible] '[illegible]' इत्यादिकं [illegible], ते योगिविशेषास्तौष्टिका इत्युच्यन्ते [illegible]—"अव्यक्तं वा" इत्यादि ।

[illegible] 'भेदानां परिमाणाद्' इत्यादिना [illegible] साधितं तथाऽऽत्म-

1 [illegible] । 2. ५।१।१०४ इत्यतः [illegible] ५।१।१०८ [illegible] 'प्रयोजनम्' इति [illegible] तौष्टिक इति [illegible]—"[illegible] प्रयोजनम्" इति । 3. ५० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । 4 [illegible] ४८ [illegible]—"तौष्टिकस्तु [illegible]" [illegible] ।

सङ्घातपरार्थत्वाद्, त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्, कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥

पुरुषोऽस्ति अव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः, कुतः, सङ्घातपरार्थत्वाद्, अव्यक्तमहदहङ्कारादयः परार्थाः,

सङ्घातत्वाच्छयनासनाभ्यङ्गादिवत्, सुखदुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्वे सङ्घाताः,

---

यार्यया पञ्चभिर्हेतुभिरव्यक्ताव्यतिरिक्तः पुरुषः साध्यत इत्यभिप्रेत्य साधनीयं विषयमुपन्यस्यति—"पुरुषोऽस्ति" इति।

तत्राहमहमिति प्रतीतिसिद्धे धर्मिण्यात्मनि विप्रतिपत्तेरसम्भवात्, तस्याऽव्यक्तादिव्यतिरिक्तत्वाऽव्यतिरिक्तत्व एव विप्रतिपत्तिरित्याशयेन पुरुषं विशिनष्टि—"अव्यक्तादेर्व्यतिरिक्त" इति।

तत्रायं हेतुमवतार्य तद्विवक्षितमनुमानप्रयोगमाह—"अव्यक्तमहदहङ्कारादय" इति परार्थाः= अव्यक्ताव्यतिरिक्तचेतनार्था इत्यर्थः।

तत्र हेतुमाह—"सङ्घातत्वाद्" इति, संहन्यन्ते=मिश्रीभवन्त्यनेके विशेषा यत्रासौ सङ्घातः तस्य भावस्तत्त्वं, तस्माद्, अनेकात्मकत्वादिति यावत्।

तूलिकोपधानप्रच्छादनवसनादिना शयनादीनामनेकात्मकत्वेऽपि प्रकृत्यादेरनेकात्मकत्वाभावात्कथं संघातत्वमित्याकाङ्क्षायामव्यक्तादेः संघातत्वं दर्शयन् हेतोः पक्षधर्मतामाह—"सुखदुःखमोहात्मकतया" इति।

सङ्घाताः=संहननवन्तः, संहननं चात्रानेकैर्विशेषैः संवलनं—संमिश्रणम्।

"संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य" इति सूत्रे विज्ञानभिक्षुस्तु "संहननमारम्भकसंयोगः, स चावयवावयव्यभेदात्प्रकृतितत्कार्यसाधारणः" इत्याह—

पातञ्जलसूत्रे योगभाष्ये च 'संहत्यकारित्वाद्' इत्ययं हेतुरुपन्यस्तः, तस्य चेतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वादित्यर्थो ज्ञेयः, तत्र गुणानामन्योन्यं मिथुनीभूय कार्यकरणात्संहत्यकारित्वं महदादेश्च क्लेशकर्मवासनाभिर्विषयेन्द्रियादिभिश्च संहत्य प्रकृत्यापूरं चापेक्ष्य कार्यकरणात्संहत्यकारित्वमिति ध्येयम्, न चाऽव्यक्तादिकं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थं च भविष्यतीति विपक्षे बाधकतर्काभावादप्रयोजकोऽयं हेतुरिति साम्प्रतं, स्वात्मनि वृत्तिविरोधेन स्वस्य स्वार्थत्वासंभवाद्, एतच्च 'न सुखचित्तं सुखार्थम्' इत्यादिना योगभाष्ये व्यक्तम्।

---

१ संघातपरार्थत्वादित्यनेन विवक्षितमित्यर्थः। २ अनेन सङ्घातपदमधिकरणवचनान्तमिति दर्शितम्। ३ १ सू० ६६। गुणानामन्योन्यं संयुज्यारम्भकत्वेनाव्यक्त आरम्भकसंयोगसत्त्वेऽपि महदादौ तदभावात्कथं संहननवत्त्वम्, अत उक्तम् "अवयवावयव्यभेदात्"=प्रकृतितत्कार्ययोस्तादात्म्यात्। ४ 'तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वाद्' ४।२४ इति सूत्रे। ५ "परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वाद्" इति योगभाष्ये च २। २०। ६ एतच्च १० इत्यार्यायां 'परतन्त्रम्' इत्यस्य विवरणे व्यक्तम्। ७ स्वस्मिन् स्वव्यापारासम्भवादित्यर्थः, तथा च विपक्षबाधकतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकोऽयं हेतुरिति ज्ञेयम्। ८ सुखाद्याकारेण परिणतं चित्तं स्वसुखाद्यर्थं नेत्यर्थः। ९. ४–२४।

स्यादेतत्, शयनासनादयः सङ्घाताः संहतशरीरार्था दृष्टाः न त्वात्मानमव्यक्ताद्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः, तस्मात् सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्न त्वसंहतमात्मानम्, इत्यत आह "त्रिगुणादिविपर्ययात्" इति,

अयमभिप्रायः—सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात् तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यम्, एवं तेनतेनेत्यनवस्था स्यात्, न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्था युक्ता, कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, न च प्रमाणवत्त्वेन कल्पनागौरवमपि मृष्यत इति युक्तं, संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्वयात्, दृष्टान्तदृष्टस-

---

दृष्टान्तस्यैवार्थान्तरतामाशङ्कते—"शयनासनादय" इति दृष्टान्तत्वेनोपात्ताः शयनादय [illegible] ।

[illegible] हेतुमवतारयति—"त्रिगुणादिविपर्ययात्" इति, त्रिगुणादि इति आदिना अविवेकित्वादिकं पूर्वोक्तं ग्राह्यं, त्रिगुणादेर्विपर्ययः=अभावो यत्रासौ त्रिगुणादिविपर्ययः, तस्मात्—अत्रिगुणादिमत्त्वादिति यावत् ।

तथा च—आत्माऽसंहतः, अत्रिगुणादिमत्त्वात्, यत्संहतं तत्त्रिगुणादिमद् यथा महदादिकम् [illegible], एतदेव विवक्षुराह—"अयमभिप्राय" इति ।

[illegible], इत्याह "न च व्यवस्थायां सत्याम्" इति, सङ्घात-[illegible] [illegible] न युक्तेत्यर्थः, [illegible] "कल्पनागौरवप्रसङ्गाद्" [illegible] गौरवप्रस-ङ्गादित्यर्थः ।

[illegible] "न च प्रमाणवत्त्वेन" इति ।

न च [illegible] "दृष्टान्तदृष्ट" इति ।

[illegible], अत्र मन्दाः [illegible] "यदि [illegible] अनुमानं स्यात्तथेत, [illegible], यथा [illegible], किं [illegible] [illegible] तस्य न [illegible]

[illegible] ।
[illegible] । ४ [illegible]
[illegible] ।

वैधर्म्यानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः, तस्मादनवस्थाभियाऽसंहतत्वमिच्छताऽत्रिगुणत्वमविवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वं चाभ्युपेयं, त्रिगुणादयो हि धर्माः संहतत्वेन व्याप्ताः तत्संहतत्वमस्मिन् परे व्यावर्तमानं

कृतकत्वाद् घटवदिति, अथानुमानेन बाध्यतेऽयं प्रतिज्ञार्थ इत्यतो न हेतुः, नन्वयमपि सङ्घातान्तरार्थाश्चक्षुरादय इत्यागमेनानुमानेन च बाध्यते, यच्चापि भवान् सङ्घातान्तरं प्रतिपद्यते तत्राप्यनिवृत्तं सङ्घातत्वमिति तेनापि सङ्घातान्तरार्थं भवितव्यमिति, एवं चानवस्था, न चैनां शक्तः कश्चित् प्रतिपादयितुम्, इति यत एषा निवर्तते तदसंहतम्" इत्यन्तेन ग्रन्थेन न्यायवार्तिके।"तस्माद् यथाऽनित्यः शब्द उत्पत्तिमत्त्वाद् घटवदिति प्रयुक्ते कश्चित् साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मवैचित्र्यात्प्रत्यवतिष्ठेत-यदि घटसाधर्म्यादुत्पत्तिमत्त्वादनित्यः शब्दो हन्त तस्मादेव रूपादिमता तेन भाव्यं, न चेदयं घटसाधर्म्येण रूपादिमानेवमनित्योऽपि मा भूद्, एवं च प्रत्यवतिष्ठमान उत्कर्षसमजातिवादी पराजीयते, एवमेवैवायुत्कर्षसमजातिवादितया पराजेतव्यः साधर्म्यमात्रेणाप्रयोजकेन प्रत्यवस्थानात्, तस्य च सर्वानुमानेषु सुलभतया सर्वानुमानोच्छेदापादकत्वाद्" इत्यादिना तात्पर्यटीकायां च व्यक्तमिति तत्रैव कणेहत्यालोच्यमित्यभिप्रेत्याह "इत्युपपादितं न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम्" इति,

एवं स्थिते त्रिगुणादिविपर्ययादिति हेतुं योजयितुं निर्गलितार्थमाह "तस्माद्" इति,

यतः परस्यासंहतत्वानभ्युपगमेऽनवस्थालक्षणोऽनिष्टापादनरूपः प्रसङ्गो दुर्वारस्तस्मादित्यर्थः,

असंहतत्वं कामयमानेनाकामितमत्रिगुणत्वादिकं किमित्युपेयं, तत्राह-"त्रिगुणत्वादयो हि धर्मा" इति, येये त्रिगुणत्वादिमन्तस्तेते संहता यथा महदादय इत्येवं त्रिगुणत्वादयः संहतत्वेन व्याप्ता दृष्टा इत्यर्थः, ततः किं, तत्राह-"तत्संहतत्वम्" इति, तद्=व्यापकम् (अ) संहतत्वम् अस्मिन्=परार्थो इति साध्यैकदेशभूतपरशब्दार्थे आत्मनि व्यावर्तमानं=निवर्तमानं सत् स्वव्याप्यभूतं त्रिगुणत्वादिकं निवर्तयति, व्यापकासत्त्वे व्याप्यासत्त्वस्य नियतत्वादित्यर्थः, तत्र

---

१ अथ=यदि अनुमानेन=शब्दस्य श्रोत्राग्राह्यत्वे बधिरेणापि तद्ग्रहणप्रसङ्ग इति तर्केण श्रोत्राग्राह्यत्वरूपः प्रतिज्ञार्थो बाध्यते ननु=तर्हि सङ्घातान्तरार्था इत्ययमप्यर्थोऽनुमानेन=अनवस्थालक्षणानिष्टापादनरूपेण तर्केण बाध्यत इत्यर्थः, तदेवाह-"यच्चापि" इति। २ न्यायदर्शनीयतृतीयाध्यायीयाद्याह्निकभूमिकायामिति शेषः। ३ तुरीयाध्यायीयाद्याह्निकीयैकविंशतितमसूत्रीयभाष्यवार्तिकव्याख्यास्थलीयोयं ग्रन्थः, पारमेश्वरं ज्ञानं नित्यमिति प्रकृत्य "न च शरीरादिसहभावेन ज्ञानस्य तत्रतत्रोपलब्धेः शरीरादीनां ज्ञानं व्याप्यमिति युक्तं, स्वाभाविकसंबन्धशालिता हि व्याप्यता, सा चोपाधिविरहे भवति, अस्ति च शरीरादिसहभावे ज्ञानस्योपाधिः कार्यत्वं कार्यं ज्ञानं स्वकारणं शरीरादि नातिवर्तते नित्यं तु तदतिवर्तमानमपि साहित्योपलम्भं न विरुणद्धि" इति ग्रन्थात्समनन्तरोयं ग्रन्थ इत्यपि बोध्यम्। ४ एतादृशप्रत्यवस्थानमेवोत्कर्षसमजातिरूपं निग्रहस्थानमिति न्यायदर्शने व्यक्तम्। ५ एवं वक्तुं शीलमस्येत्येवंवादी उत्कर्षसमजातिनिग्रहस्थानवादीत्यर्थः।

त्रैगुण्यादि व्यावर्तयति, ब्राह्मणत्वमिव व्यावर्तमानं कठत्वादिकं, तस्मादाचार्येण 'त्रिगुणादिविपर्ययाद्' इति वदताऽसंहतः परो विवक्षितः, स चात्मेति सिद्धम् ।

इतश्च परः पुरुषोऽस्ति "अधिष्ठानात्"=त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वाद्, यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं, यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकं चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यं, स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति,

---

दृष्टान्तः—"ब्राह्मणत्वमिव" इति, यजुर्वेदस्य कठशाखाध्ययनकर्तृब्राह्मणनिष्ठो धर्मविशेषः कठत्वम्, इव=यथा [illegible] ब्राह्मणत्वं निवर्तमानं सत् तद्व्याप्यं कठत्वं निवर्तयति तद्वदित्यर्थः,

एवं च—परोऽसंहतोऽत्रिगुणत्वादिमत्त्वादिति पूर्वोक्तमनुमानमत्र फलितमित्याशयेनोपसंहरति "तस्मात्" इति, आचार्येण=साङ्ख्यकारिकाकृतेश्वरकृष्णेनेत्यर्थः,

'अधिष्ठानात्' इति पूर्वार्धेनोक्तमर्थमाह—"त्रिगुणात्मकानाम्" इति, सुखाद्यात्मकानां महदादीनामन्येन केनचिदधिष्ठीयमानत्वादित्यर्थः,

तथा च 'महदादिकं केनचिदन्येन चेतनेनाधिष्ठीयमानं भवितुमर्हति सुखाद्यात्मकत्वात्, संहतत्वाद् वा' इति प्रयोगोऽत्र दर्शितः, अत्र व्याप्तिमाह—"यद्यद्" इति, उदाहरणमाह "यथा रथादि" इति, यन्ता=यन्तः—अश्वचालकः सारथिरिति यावत्, उपनयमाह—"सुखदुःखमोहात्मकं चेदम्" इति, निगमनमाह—"तस्मात्" इति,

स च महदादिष्वन्यतम एव कश्चिदधिष्ठाता भवतीति नाशङ्कनीयं, तस्य स्वाधिष्ठानायोगादित्यभिप्रेत्याह—"त्रैगुण्यादन्य आत्मा" इति,

न चात्मनो निर्गुणत्वेन निर्विकारत्वादधिष्ठातृत्वं [illegible], प्रयत्नव्यापारवत एव सारथ्यादेरधिष्ठातृत्वदर्शनादिति वाच्यं, [illegible] सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वोपपत्तेर्व्यापारस्य एव प्रयोजकत्वमिति नियमाभावात्, तथा च हेतुं "तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवद्" इति,

[illegible] प्रयोजकत्वं, तथा चाहुः कुमारिलस्वामिनः—"न चात्र [illegible] ८५ । सेनापतिस्तु [illegible] ८६ । तस्मादचेतनोऽपि [illegible]" इति,

एतेन [illegible] प्रधानं कारणम्' इत्यारभ्य [illegible], 'ईश्वराधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते' इति [illegible] निरस्तम्,

---

[illegible]

इतश्चास्ति पुरुषः 'भोक्तृभावाद्' भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलक्षयति, भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते, तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदप्यन्येन भवितव्यं, न चानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया वा बुद्ध्यादयः, तेषां सुखदुःखात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, तस्माद् योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स चात्मेति,

अन्ये त्वाहुः—भोग्याः=दृश्या बुद्ध्यादयः, न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषां, तस्मादस्ति द्रष्टा दृश्यबुद्ध्याद्यतिरिक्तः, स चात्मेति,

भोक्तृभावाद्=द्रष्टृभावाद्, दृश्यत्वेन द्रष्टुरनुमानादित्यर्थः,

दृश्यत्वं च बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम्,

इतश्चास्ति पुरुष इत्याह "कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च" शास्त्राणां महर्षीणां च

'भोक्तृभावाद्'=भोक्तृत्वाद्, अनेन हेतुना विवक्षितमर्थमाह "भोक्तृभावेन भोग्ये" इति, उपलक्षणत्वे सति यदायातं तदाह "भोग्ये हि" इति,

भवतु प्रत्यात्मं तयोरनुभवः किमेतावता, तत्राह "तेनानयोः" इति,

तथा च 'सुखाद्यात्मकं बुद्ध्यादिकं स्वातिरिक्तेन केनचिद् भोक्त्राऽनुभवनीयं भोग्यत्वादोदनादिवद्' इत्यनुमानमत्र सूचितम् ।

न च बुद्ध्यादीनामेव भोक्तृत्वसंभवात् स्वातिरिक्तेनेति रिक्तमिति वाच्यम्, एकस्य कर्मकर्तृभावविरोधेन स्वस्य स्वेन भोग्यत्वासंभवादित्याशयेनाह "न चानुकूलनीया' इत्यादि, 'स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद्' न ह्यसिधारात्मानं छिनत्ति वह्निर्वात्मानं दहतीति भावः ।

असङ्गस्यात्मनो भोक्तृत्वमसम्भवीति मन्यमानानामन्येषां व्याख्यानमाह—"अन्ये त्वाहुः" इति, 'तस्मादस्ति द्रष्टा' इति । नन्वयमर्थः कथं लब्धः, तत्राह "भोक्तृभावाद्=द्रष्टृभावाद्" इति, ।

'अनुमानाद्'=बुद्ध्यादयो द्रष्टृपूर्वका दृश्यत्वाद् घटादिवदित्यनुमानादित्यर्थः ।

पक्षधर्मतामाह—"दृश्यत्वं च" इति ।

असङ्गस्य परमार्थतो दर्शनकर्तृत्वासंभवाद् बुद्ध्युपाधिकमेव द्रष्टृत्वमात्मन इति मन्तव्यम्, एतच्च "द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः" इति सूत्रे योगभाष्ये व्यक्तम्, एवं च द्रष्टृत्ववद् भोक्तृत्वस्यापि सम्भवादाद्यव्याख्यानमपि समीचीनमेवेति ध्येयम् ।

केषां प्रवृत्तेरित्याकाङ्क्षां पूरयति—"शास्त्राणाम्" इति ।

अस्माकं किल लोचनानि यावदेव सन्निहितमालोचयन्तीति लौकिकलोचना वयं, महर्षीणां तु लोचनानि संयमप्रभावाद् व्यवहितं सूक्ष्ममप्यालोचयन्तीति ते दिव्यलोचना इत्युच्यन्त इति ।

---

१ अनर्थकम् । २ पा० २ सू० २० । ३ तृतीये पादे ३६ इति योगसूत्रे व्यक्तमेतत् ।

दिव्यलोचनानां, कैवल्यं नात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति, ते हि दुःखाद्यात्मकाः कथं हि स्वभावाद् वियोजयितुं शक्यन्ते, तदतिरिक्तस्य त्वतदात्मनस्ततो वियोगः शक्यसम्पादः, तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महाधियां चास्ति बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्मेति सिद्धम् ॥१७॥

तदेवं पुरुषास्तित्वं प्रतिपाद्य स किं सर्वशरीरेष्वेकः किमनेकः प्रतिक्षेत्रमिति संशये तस्य प्रतिक्षेत्रमनेकत्वमुपपादयति—"जन्ममरणकरणानाम्" इत्यादिना,

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमाद्, अयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥

पुरुषबहुत्वं सिद्धं कस्मात्, जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमात्,

निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म, न तु पुरुषस्य परिणामः, तस्यापरिणामित्वात्, तेषामेव

ननु न दुःखादय एव कैवल्ये इत्याशङ्क्य [illegible] तेषां कैवल्यं [illegible]—"कैवल्यं च" इति, अत्रार्थे हेतुः—"ते हि" इति, हि=यतः,

आत्मनि सम्भवमाह—"तदतिरिक्तस्य" इति, अत्र हेतुगर्भितं विशेषणमाह—"अतदात्मन" इति, अदुःखाद्यात्मन इत्यर्थः, ततः=दुःखादेः [illegible] सम्पादनं यस्यासौ शक्यसम्पादः, सम्पादयितुं शक्य इति यावत् ॥ १७ ॥ आत्मनो जनिविकाररूपपरिणामित्वाभावापोद्बोधकतात्पर्येण जन्मपदार्थमाह—"निकायविशिष्टाभिः" इति, 'निकायः=देवमनुष्यतिर्यगादी-[illegible] समूहः, तद्विशिष्टाभिरिन्द्रियैः' इति तात्पर्यटीकादावभिहिताः, एवं च 'अहं जातोऽस्मि' इति [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] एतत्र [illegible] गृह्यते न [illegible], [illegible] इति [illegible] प्रमाननिरूपण इति तथापि [illegible] निकायपदप्रयोगो [illegible], [illegible] ।

ननु [illegible] इति [illegible] जन्म न जायमानदेहा-[illegible] "न तु पुरुषस्य परिणाम" इति, [illegible] पुरुषं जन्मेति यावत् ।

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible]
[illegible]

च देहादीनामुपात्तानां परित्यागो मरणं, न त्वात्मनो विनाशः, तस्य कूटस्थनित्यत्वात्, करणानि=बुद्ध्यादीनि त्रयोदश, तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमः=व्यवस्था, सा खल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते, तदा खल्वेकस्मिन् पुरुषे जायमाने सर्वे जायेरन्, म्रियमाणे च म्रियेरन्, अन्धादौ चैकस्मिन् सर्व एवान्धादयः, विचित्ते चैकस्मिन् सर्व एव

मरणं तु यद्यपि 'मृङ् प्राणत्यागे' इति स्मरणात्प्राणोपलक्षितदेहादीनां त्यागरूपं मुख्यमेवात्मनि संभवति तथापि घटादेरिव विनाशरूपं मरणमत्र मा कश्चिद् ग्रहीदित्याशयेनाह "न तु विनाश" इति।

'न जायते म्रियते वा विपश्चिद्'[1] 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराण' इत्यादि श्रुत्यात्मनो जन्मादिपरिणामशून्यत्वेन कूटस्थनित्यत्वात्तेनात्मनो मुख्ये जन्मनिधने इत्यर्थः।

मा नाम भूद् जातो मृत इति व्यवहारान्तराणां व्यामोह[2] इत्यनुकम्पावती बृहदारण्यकश्रुतिरपि[3] 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः, स उत्क्रामन् म्रियमाण' इत्येवं स्वयमेव शरीरादिना संयुज्यमानत्वमेवात्मनो जायमानत्वं, शरीरादुत्क्रमणमेव चात्मनो म्रियमाणत्वमिति निराह[4]।

एवं च देवदत्तो जात इत्यादिव्यवहारो भाक्त इत्यत्र फलितम्। एतच्च 'चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वाद्'[5] इत्यादिब्रह्मसूत्रे भाष्ये व्यक्तम्।

'व्यवस्था'=वैयधिकरण्येनावस्थानम्, इयं=व्यवस्था, एकस्मिन् पुरुषे, अभ्युपगते सतीति शेषः,

कथं नोपपद्यत इति पृष्टोऽनुपपत्तिं स्पष्टयति "तदा खलु" इति, तदा आत्मैक्ये, पुरुषबहुत्वासत्त्वे वा सति, तथा च जन्मादिव्यवस्थानुपपद्यमाना सत्यात्मभेदमापादयतीत्यत्र सूचितम्।

इदं चार्थापत्तिदर्शनमात्मैक्यवादिनं वेदान्तिनं प्रति[6], स्वमते तु 'जन्मादिव्यवस्था वस्तुभेदनिबन्धना व्यवस्थात्वात् संमतवद्'[7] इत्यनुमानं मनसि निधाय तत्र[8] 'तदा खल्वेकस्मिन् पुरुष' इत्यादिना विपक्षबाधकस्तर्क[9] उच्यत इति ध्येयम्।

आत्मैक्ये जननिधनव्यवस्थानुपपत्तिमभिधाय करणव्यवस्थानुपपत्तिमाह "अन्धादौ च" इति, अन्धत्वं=दर्शनशक्तिविहीनत्वम्, आदिना बाधिर्यादिकं ग्राह्यं, यद्यप्येतद्[10]इन्द्रियधर्मस्तथापि करणाश्रयसङ्घाताभिमानिनि पुरुष उपचर्यत इति ज्ञेयम्।

१ काठके १।२।१८। २ आत्मनि जायमानम्रियमाणत्वभ्रान्तिर्व्यामोहः। ३ ।४।३।८। ४ निराह=निर्वक्ति, 'जायमान' इत्यस्य शरीरमभिसंपद्यमान इति स्वयमेव निर्वचनं करोति, 'म्रियमाण' इत्यस्य च 'उत्क्रामन्' इति निर्वचनं करोतीत्यर्थः। ५ स्थावरजङ्गमशरीरविषयो जन्ममरणव्यपदेशो मुख्यः, आत्मनि तु भाक्तः=औपाधिकजन्मादिविषयत्वेन गौणः, उपाधिजन्मनाशे सत्येवात्मनि जन्मनाशव्यवहारस्य भावित्वादित्यर्थः। ६ सिद्धान्तेऽर्थापत्तेरनङ्गीकारात्कथमर्थापत्त्या व्यवस्था, तत्राह "इदं च" इति। ७ प्रसिद्धघटादिषु जन्मनाशव्यवस्थाया घटभेदनिबन्धनत्वदर्शनादित्यर्थः। ८ तत्र=अनुमाने। ९ व्यवस्थात्वमस्तु वस्तुभेदनिबन्धनत्वं च मा भूदित्याकारकस्य विपक्षस्य बाधकस्तर्कः। १० एतद्=अन्धत्वादिकम्।

विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था स्यात्, प्रतिक्षेत्रं तु पुरुषभेदे भवति व्यवस्था, न चैकस्यापि पुरुषस्य देहोपाधानभेदाद् व्यवस्था इति युक्तं, पाणिस्तनाद्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात्, न हि पाणौ वृक्णे, जाते वा स्तनादौ महत्यवयवे युवतिर्मृता, जाता वा भवतीति, इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरु-

---

विचित्ते=विगतम्–उपरतं वृत्तिरहितं चित्तं यस्य तस्मिन् सुषुप्ते, योगयुक्ते चेत्यर्थः, एवं धर्माधर्मांशे व्यवस्थाया अनुपपत्तिरपि बोध्या । स्वमते व्यवस्थामाह "प्रतिक्षेत्रम्" इति, यावन्तः सङ्घातास्तावन्त एव तदधिष्ठातार इति मन्मते तु नाव्यवस्थेति भावः ।

ननु यथाकाशस्यैकत्वेऽपि घटाद्युपाधिभेदेनौपाधिकं भेदमादाय व्यवस्थाऽऽस्थीयते तथाऽपि देहोपाधिकं भेदमाश्रित्य व्यवस्थाऽऽस्थीयतां किं गौरवग्रस्तेन पारमार्थिकेन भेदेन, तथा चाहुः–'यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते । न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तथा जीवाः सुखादिभिः' इति, इत्याशङ्कां निरस्यति "न चैकस्यापि" इति, उपाधानम्=उपाधिः ।

तथा सति देहवद् हस्तस्तनादीनां देहावयवानामप्युपाधित्वेन भेदकत्वं स्यात्, तथा च देहावयवोद्भवविरोधाभ्यामपि पुरुषस्य जन्ममरणादिव्यवहारः स्यादित्यभिप्रेत्याप्रयोजकत्वे हेतुमाह– "पाणिस्तनादि" इति,

प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य व्यवहारविरोधेन परिहरति "न हि पाणौ" इति,

वृक्णे=छिन्ने, युवतिः=युवत्वाश्रितसङ्घातवती स्त्री, 'भवति' इत्यनेन चात्र स्वगोचरो व्यवहारः, स्वविषयकं वा ज्ञानमुपलक्षणीयम्, एवं च हस्ते पतिते युवतिर्मृतेति, स्तनादौ च जाते युवतिर्जातेति च न केनापि व्यवह्रियते, नापि ज्ञायत इत्यर्थोऽत्र फलितः ।

यद्यपि स्तनादौ जाते बाल्यं विहाय युवत्वं प्राप्तः सङ्घातस्तथापि तदवच्छेदेन तदधिष्ठाऽयं न जात इति व्यवहारः, शैशवयौवनयोरपि प्रत्यभिज्ञानात्, भवन्मते तु कायोपाधिजन्मना तदवच्छेदेनात्मनि जातत्वव्यवहारवत् कायावयवजन्मनाप्यात्मनि जातत्वव्यवहारः स्याद्, उपाधित्वाविशेषात्, न च दृश्यत इति नौपाधिकभेदकल्पनया निस्तार इति भावः ।

एतेन परिमाणभेदाद् द्रव्यभेदमनुमिमाना ये तार्किका अवयवापचयेऽसमवायिकारणसंयोगनाशात्तदवयविनो विनाशोऽवयवोपचये च पूर्वावयविन्यवयवान्तरनियमासमवायादपूर्वावयव्युत्पत्ति-

रित्थं सावयवानामनुक्षणमुत्पादनिरोधावभ्युपयन्तस्तेऽपि गलहेस्तिता जाता इति वेदितव्यं, तथा सति स्तनाद्यवयवे जातेऽपूर्वाया एव युवत्या भवन्मते जातत्वेन सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेः, सादृश्यदोषदूषितत्वेन भ्रान्तिरियमित्यङ्गीकारे तु भदन्त एव दत्तविष्टरः सुस्थिरो भवेदिरदलं तेन विरोधेनेत्यास्तां तावद् ।

ननु न देहावयवानामुपाधित्वमाश्रीयतेऽतिप्रसङ्गापादकत्वादपि तु देहस्यैव, यदाहुः 'आरोपे सति निमित्तोऽनुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप' इति, इति चेद्, एवमपि न निस्तारः, एकस्मिन् घटे भग्ने तद्घटमुक्तस्याप्याकाशप्रदेशस्य घटान्तरेण पुनर्योगाद् घटाकाशत्वापत्तिरिवैकोपाधिना विमुक्तस्याप्यात्मनः पुनरुपाध्यन्तरेण संबन्धाद् बद्धत्वव्यवहारापत्त्या बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्तेस्तादवस्थ्यात् । साङ्ख्यसूत्रकारास्तु "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्" इति स्वमतमभिधाय, पुनरुपाधिभेदमादाय व्यवस्थायामाशङ्कितायाम् "उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः" "उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान्" इत्येवं समादधिरे ।

स्यादेतद् 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढ' इत्याद्यैकात्म्यप्रतिपादनश्रुतीनामेवं सति का गतिरिति चेद्, अत्राहुर्विधाः—एकत्वश्रुतीनां च प्रमाणान्तरविरोधात्कथंचिद् देशकालविभागाभावेन भक्त्याप्युपपत्तेरिति ।

१ गले हस्तः संजातो येषां ते तथाविधाः, तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् इत्यनेन सूत्रेणेतच् । २ तथा सति=परिणामभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे सति । ३ भदन्तः=बौद्धः, दत्तविष्टरः=समर्पितासनः, अनेन भदन्तो न तार्किकप्रतिपक्ष्यपि तु तार्किकसयूथ्य इति सूचितं, तदेवाह "अलं तेन विरोधेन" इति, भदन्तेन सह भवतां विरोधो न युक्तस्तन्मतस्याङ्गीकृतत्वादित्यर्थः, एतदुक्तं भवति—यत् सत् तत् क्षणिकमिति भदन्तेनोक्ते, प्रत्यभिज्ञाबलात्स्थायित्वमिति तार्किकेणोत्तरिते, पुनश्च सैवेयं दीपकलिकेतिवत् सादृश्यदोषदूषितत्वेन प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वमित्येवं भदन्तेनाभिहिते किं ते उत्तरं, त्वयापि प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वाङ्गीकारादिति । ४ अव्यवस्थायां प्रसक्तायां तद्वारणायोपाधिरूपं किंचिन्निमित्तमनुसरणीयं न तूपाधिरस्तीत्याश्रित्याव्यवस्थापादनीयेति भावः। ५ अ. १ सू. १४९। ६ अ. १ सू. १५०। 'उपाधिभेदेऽप्येकस्यापि पुरुषस्य नानायोगोऽस्त्येव यथैकस्यैवाकाशस्य घटकुड्यादिनानायोगः, अवच्छेदकभेदेनैकस्यात्मन एव विविधजन्ममरणाद्यापत्तिः कायव्यूहादाविवेति न संभवति व्यवस्था—एकः पुरुषो जायते नापर इत्यादिरित्यर्थः, न ह्यवच्छेदकभेदेन कपिसंयोगतदभाववत्येकस्मिन्नेव वृक्षे व्यवस्था घटते=एको वृक्षः कपिसंयोगयन्यश्च नेति' इति सूत्रार्थ इति विज्ञानभिक्षुः। ७ अ. १ सू. १५१। ननु चैतन्यैक्येऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्ततामभ्युपगम्य व्यवस्थोपपादनीया, तत्राह—उपाधिर्भिद्यते=उपाधिरेव नाना, न तु तद्वान्=उपाधिविशिष्टोऽपि नानाभ्युपेयो विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानात्मताया एव शास्त्रान्तरेऽभ्युपगमापत्तेरित्यर्थः, न हि छत्रादिमांश्चैत्रः केवलचैत्राद् भिन्नो भवतीति भावः । किञ्च बन्धभागिनो विशिष्टत्वे विशेषणवियोगेन विशिष्टनाशान्न मोक्षोपपत्तिरित्यपि बोध्यम्। ८ २।२२। इत्यत्र योगभाष्यव्याख्यायामिति शेषः । ९ 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य' इति बद्धमुक्तजीवभेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधाद्, जन्ममरणादिव्यवस्थादर्शनरूपप्रत्यक्षप्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः, आत्मनां व्यापकत्वेन सर्व एव आत्मानः सर्वत्र संनिहिता इति विभिन्नदेशत्वाभावेन विभागाप्रतीतेः, भक्त्या=गौणत्वेनैकत्वव्यवहार इत्यर्थः ।

पभेद इत्याह "अयुगपत्प्रवृत्तेश्च" प्रवृत्तिश्च प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथापि पुरुष उपचर्यते, तथा च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत, ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि युगपच्चालयेत्, नानात्वे तु नायं दोष इति,

इतश्च पुरुषभेद इत्याह='त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव' एवकारो भिन्नक्रमः सिद्धम् इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, सिद्धमेव नासिद्धं, त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं, तस्य विपर्ययः=अन्यथात्वं—केचित् खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुला यथोर्द्ध्वस्रोतसः, केचिद्

[illegible]भेदप्रतिपादनपरत्वं तासां श्रुतीनामिति विज्ञानभिक्षुः ।

एतदाशयेन "नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्" इत्येवं वर्णयामास, अनल्पं तत्त्वमेतद्भिरालोचनीयम् ।

शरीराणि प्रतिशरीरं भिन्नपुरुषाधिष्ठितानि अयुगपत्प्रवृत्तिमत्त्वात् रथादिवत्, इत्याशयेन प्रमाणं हेत्वन्तरमवतारयन्नाह "प्रवृत्तेश्च" इति, तत्र चलनात्मकः प्रवृत्तिरूपः व्यापारः शरीरधर्मः, ज्ञानात्मकः प्रवर्त्तनारूपः प्रयत्नश्च चेतनधर्मः, तथा च प्रवृत्तेरयौगपद्यदर्शनेन प्रवर्त्तकप्रयत्नस्यायौगपद्यं प्रयत्नायौगपद्येन च तदाश्रयचेतनभेद इत्यर्थोऽत्राभिप्रेतः, तत्र प्रयत्नरूपपरिणामस्य बुद्धिधर्मत्वेनापरिणाम्यात्मधर्मत्वाभावात्कथमन्यधर्मायौगपद्येनात्मभेदानुमानमित्याशङ्कायामुपचारमाह "यद्यपि" इत्यादिना ।

'पुरुष उपचर्यते'=उपचारेण व्यवह्रियते, बुद्धिप्रतिबिम्बितात्तस्मिंस्तद्व्यवहार उपचारः, उपचारनिमित्तं स्वस्वामिभावसम्बन्धः "यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि राज्ञि व्यपदिश्यते" इत्यादिना योगभाष्येऽभिहितः, अग्रे च व्यक्तः ।

[illegible] प्रयतमानायां बुद्धौ तत्प्रतिबिम्बितचेतनोऽपि प्रयतत इति भावः,

[illegible] दर्शयन् विपक्षे बाधकमाह "तथा च" इति, तथा च=आत्मैक्ये च तस्मिन्=आत्मनि एकत्र शरीरे=एकशरीरावच्छेदेन, प्रयतमाने=प्रयत्नं कुर्वाणे सति सर्वत्र=सर्वशरीरावच्छेदेन प्रयतेत=प्रयत्नं कुर्वीत, तत्र हेतुः 'स एव सर्वशरीरेष्वेकः' इति, इति=इति हेतोः, चालयेत्=प्रवर्त्तयेत्,

सिद्धमेव पुरुषबहुत्वमिति शेषः, यद्वा [illegible] युक्तिभिः पुरुषबहुत्वमेव सिद्धं भवति नात्मैक्यमिति शेषः ।

'सत्त्वनिकायाः'=[illegible] प्राणिविशेषा इत्यर्थः, [illegible] "केचिद्" इति, [illegible], ऊर्ध्वस्रोतसः=देवादयः ।

रजोबहुलाः यथा मनुष्याः, केचित्तमोबहुला यथा तिर्यग्योनयः; सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययः=अन्यथाभावः तेषु सत्त्वनिकायेषु न भवेद् यद्येकः पुरुषः स्याद्, भेदे त्वयमदोष इति ॥ १८ ॥

एवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य विवेकज्ञानोपयोगितया तस्य धर्मानाह—"तस्माच्च विपर्यासाद्" इति

तस्माच्च विपर्यासात्, सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं, द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥

'तस्माच्च' इति च-शब्दः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनोति, विपर्यासादस्माद्—इत्युक्ते त्रैगुण्यविपर्ययाद्—इत्यनन्तरोक्तं संबध्येत, अतस्तन्निरासाय तस्माद्—इत्युक्तम्, अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमो विषयो,

---

यद्येकः पुरुषः स्यात् तर्हि तेषुतेषु सत्त्वनिकायेष्वन्यथाभावो=वैलक्षण्यं न भवेदित्यन्वयः आत्मैक्ये उच्चावचप्राणभृत्प्रपञ्चो न भवेदपि त्वेकविध एव स्यादिति भावः, भेदे=पुरुषबहुत्वे तु अयम्=उत्तममध्यमाधमभावः अदोषः=दोषविधुरः—सङ्गत इति यावद् ॥ १८ ॥

धर्मान्तराणि=एतदार्योपनिबद्धानि साक्षित्वादीनि ।

'अस्माद्' इत्यनभिधाय 'तस्माद्' इत्यभिहितवतः कारिकाकृतस्तात्पर्यमाह "विपर्यासादस्माद्" इति, 'तन्निरासाय'=समनन्तराभिहितस्यासंबन्धाय, बुद्धिस्थव्यवहिताभिमतपरामर्शाय च तस्मादित्युक्तमित्यर्थः ।

कथमेतदवगम्यते, तत्राह "अनन्तरोक्तं हि" इति, "इदमस्तु सन्निकृष्टे, समीपतरवर्तिन्येतदो रूपम्, अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयाद्" इत्यभियुक्तोक्तेः, सन्निधानात्=सन्निकृष्टत्वरूपार्थबलाद् अनन्तरोक्तं वस्तु इदमो विषयः=इदंशब्दोपस्थाप्यं, विप्रकृष्टं=व्यवहितं च तदः=तच्छब्दस्य प्रतिपाद्यमिति सङ्केत इति-अतः दूरस्थं त्रिगुणमित्याद्यत्र परामृश्यत इत्यर्थः।

अत्रेदं बोध्यम्—अनयार्यया ह्याचार्येण पूर्वाभिहितव्यक्ताव्यक्तधर्मजातत्रिगुणत्वादिविपरीतात्रिगुणत्वादिधर्मवत्त्वेन हेतुना पुरुषस्य कैवल्यसाक्षित्वादिरूपधर्मवत्त्वमिति सिसाधयिषितं, तद् यदि 'अस्माद्' इति पदमत्रोपादीयेत तेन च समनन्तरोक्तं 'त्रैगुण्यविपर्ययाद्' इति परामृश्येत तर्हि त्रिगुणत्वविपरीतेनात्रिगुणत्वहेतुना केवलं सुखादिशून्यतारूपकैवल्यधर्मवत्त्वमेव पुरुषस्य सिद्ध्येत न साक्षित्वादिधर्मवत्त्वं, तत्प्रयोजकचेतनत्वादेरत्रालाभाद्, अत उपात्तनिखिलधर्माणां

---

१ एतद्='अस्माद्' इत्युपादानेऽनन्तरोक्तमेव संबध्येतेत्येतदित्यर्थः । २ दूरस्थम्=११ इत्यार्यास्थमित्यर्थः । ३ एतदपि यदा परामृष्टत्रैगुण्यविपर्ययादिति पदेन सहात्रत्यविपर्यासादिति पदं 'त्रैगुण्यविपर्ययरूपाद्विपर्यासाद्' इत्येवमन्वीयार्थः क्रियेत तदा लभ्येत, यदि तु त्रैगुण्यविपर्ययात्सकाशाद् यो विपर्यासस्तस्मादित्येवमन्वीयेत तदा तु विपरीतमेवापद्येतेत्यपि ज्ञेयम् । ४ साक्षित्वादिसाधकचेतनत्वादेर्हेतोरलाभादित्यर्थः ।

विप्रकृष्टं च तद् इति विप्रकृष्टं 'त्रिगुणमविवेकि' इत्यादि संबध्यते, तस्मात्=त्रिगुणादेः यो विपर्यासः स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वं च।

तत्र चैतनत्वेनाविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते, चेतनो हि द्रष्टा भवति नाचेतनः, साक्षी च दर्शितविषयो भवति, यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी, यथा हि लोकेऽर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयत एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी, न चाचेतनो विषयो वा शक्यो विषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी, अत एव द्रष्टापि भवति,

---

ननु पुरुषस्याभावे 'तस्मात्' इत्युपादाय तेन च व्यवहितं 'त्रिगुणमविवेकि' इत्यादि परामृश्य तस्मात्=त्रिगुणादेर्विपर्यासादत्रिगुणत्वादेर्हेतोः पुरुषस्य साक्षित्वादिकं सिद्धमित्यर्थोऽत्र संपादनीयः, तदेवाह—"तस्मात्–त्रिगुणादेर्यो विपर्यास" इति, कीदृशः स इत्यत्राह "स पुरुषस्यात्रिगुणत्वम्" इत्यादि।

'अप्रसवधर्मित्वं च' तस्मात् विपर्यासात्पुरुषस्य साक्षित्वादिकं सिद्धमित्यर्थः,

तस्माद्विपर्यासाद् यत् सिद्धं तद्विभज्य दर्शयति "तत्र" इति, दर्शितो विषयो यस्मा असौ दर्शितविषयः, तदेवाह "यस्मै प्रदर्श्यते" इति,

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति "यथा हि लोके" इति, अर्थ्यत इत्यर्थः=साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी=वादी, तत्प्रतिद्वन्द्वी प्रत्यर्थी=प्रतिवादीत्यर्थः,

'एवं प्रकृतिरपि'=बुद्धिरूपेण परिणता प्रकृतिरपि स्वचरितं=स्वोपगृहीतं विषयजातं स्वस्मिन् [illegible] पुरुषाय समर्पयतीत्यर्थः,

तदुक्तं लिङ्गपुराणे "बुद्धीन्द्रियविषयानात्मने यः प्रयच्छति, अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः" इति, [illegible] साक्षित्वादेरसम्भवमाह—"न चाचेतन" इति,

"भवति साक्षी" इति, अत्रेदं बोध्यं 'साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति पाणिनिस्मरणात् "[illegible]" इति [illegible] साक्षी पुरुषस्तथा [illegible] इति,

[illegible] "अत एव" इति, साक्षित्वादेवास्य द्रष्टापि भवतीत्यर्थः,

[illegible] पुरुषेण [illegible] पदार्था [illegible] द्रष्टा पुरुषः, तदाहुः—"द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः"

१ [illegible] साक्षित्वादिकमित्यर्थः। २ त्रिगुणत्वादेः [illegible]। ३ [illegible]। ४ [illegible] इति शेषः। ५ चरितम्= [illegible]। ६ [illegible] तस्मात् [illegible] इति [illegible]। ७ [illegible] इति शेषः। ८ [illegible] शुद्धोऽपि=अपरिणा- [illegible] इत्यर्थः।

अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम्, आत्यन्तिको दुःखत्रयाभावः कैवल्यं, तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात्=सुखदुःखमोहरहितत्वात् सिद्धम्, अत एवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यं, सुखी हि सुखेन तृप्यन् दुःखी हि दुःखं द्विषन् मध्यस्थो न भवति तदुभयरहितस्तु 'मध्यस्थ' इति, 'उदासीन' इति चाख्यायते, विवेकित्वाद्, अप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

स्यादेतत्, प्रमाणेन कर्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमि इति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं, तदेतस्मिन्मते नावकल्पते—चेतनस्याकर्तृत्वाद् कर्तुश्चाचैतन्याद्, इत्यत आह—"तस्मात्तत्संयोगाद्" इत्यादि—

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥

"द्रष्टा बुद्धेः[1] प्रतिसंवेदी पुरुष" इति चेति भावः, तच्च=कैवल्यं च, तस्य=पुरुषस्य, स्वाभाविकादेव=तात्त्विकादेव, एतच्चोपरिष्टात्स्पष्टम्[3]।

माध्यस्थ्यं=ताटस्थ्येन वर्तमानत्वं—सुखादिशून्यत्वेन रागद्वेषराहित्यमिति यावद्, एतदेव विपर्ययप्रदर्शनेन द्रढयति—"सुखी हि" इति, तृप्यन्=तृप्तिं लभमानः, सुखे रागं कुर्वाण इति यावत्, तदुभयरहितः=रागद्वेषरहित इत्यर्थः,

'उदासीन इति' यद्यपि विवदमानयोरुभयोरपि पक्षपाती हितैषी वा मध्यस्थः, विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षक उदासीन इत्येवं तयोर्भेदः, अत एव 'सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु'[4] इत्यादौ तयोर्भेदेनोपादानं, तथापि "श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पाण्डवैः। तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ[6] किल"[5] इत्यादावुदासीनेऽपि मध्यस्थपदप्रयोगदर्शनेन रागद्वेषराहित्यमात्रं साम्यमादाय तयोरभेदो निर्वाह्यः।

विवेकित्वाद्=महदादिवत्सम्भूयकारित्वाभावादप्रसवधर्मित्वाद्=अपरिणामित्वेनाजनकत्वादकर्तेति सिद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

'जानाम्यहं करोमीदमहम्' इति प्रत्यये द्रष्टृत्वकर्तृत्वयोरेकाधिकरणत्वेनोपलम्भाद् 'अकर्तृभावश्च'[7] इत्यभिधानमसमीचीनमिति शङ्कते—"स्यादेतद्" इत्यादिना,

अवगम्य=ज्ञात्वा, अनेन ज्ञानं दर्शितं, 'चिकीर्षन्' इतीच्छा दर्शिता, 'करोमि' इति च कृतिरुक्ता, 'चेतनोऽहम्' इत्यनेन च तेषामाश्रयोऽभिहितः, तथा च ज्ञानेच्छाकृतीनामेकाधिकरणत्वमनुभवसिद्धमित्यर्थायातम्।

---

१ संवेदिन्या बुद्धेः प्रतिरूपः, अर्थाकारायां बुद्धौ सत्यां तत्प्रतिबिम्बितत्वेन तदनुकारीति योगभाष्यार्थः। २ बुद्धेः साक्षात्प्रकाशकः पुरुषोऽन्येषान्तु बुद्धिवृत्तिव्यवधानेन प्रकाशक इति तत्त्वम्। ३ उपरिष्टाद्='तस्मान्न बध्यते' ६२ इत्यत्रेत्यर्थः। ४ 'साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते' इति गीताया उत्तरार्द्धम्, अ० ६। श्लो० ९। ५ भा. स्कं. १० अ ७८। ६ तीर्थयात्रां गतवानित्यर्थः। ७ 'द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च' इत्यनेन यदात्मनो द्रष्टृत्वे सत्यकर्तृत्वमुक्तं तदसङ्गतमित्यर्थः।

यतश्चैतदन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे स्तः तस्माद् भ्रान्तिरियमित्यर्थः,

भ्रान्तिबीजं तत्संयोगः=तत्सन्निधानम्,

लिङ्गं=महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं वक्ष्यति, अतिरोहितार्थमन्यद् ॥ २० ॥

'तत्संयोगाद्' इत्युक्तं, न च भिन्नयोः संयोगोऽपेक्षां विना, न चेयमुप-

---

अस्त्वेवं ततः किं, तत्राह—"तद्" इति, तद्=एकाधिकरणत्वम्, अस्मिन् मते=बुद्ध्यादिर्कर्तृ चेतनश्च पुरुषोऽकर्तेति मते, न अवकल्पते=युज्यते, तत्र हेतुः—'चेतनस्य'=पुरुषस्याकर्तृत्वात्, कर्तुः=बुद्ध्यादेश्चाचेतनत्वादिति 'तस्माद्' इत्यनेनापेक्षितं पूरयति—"यत" इति, चैतन्यं=प्रकाशकत्वं तच्चात्मधर्मः, कर्तृत्वं=कृतिमत्त्वं तच्च बुद्धिधर्मः, इत्येवं भिन्नाधिकरणे युक्तितः=त्रिगुणत्वात्परिणामित्वाद् बुद्धेः कर्तृत्वं, निर्गुणत्वादपरिणामित्वात्पुरुषस्याकर्तृत्वं द्रष्टृत्वादिकं च, इत्यादिपूर्वाभिहितयुक्तितः सिद्धे=साधिते=भवतः तस्माद् भ्रान्तिः="दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" इति लक्षितास्मिताख्याविवेककृता इयं=सामानाधिकरण्यप्रतीतिरित्यर्थः।

किंनिमित्ता पुनरियं भ्रान्तिः, अत्राह—"भ्रान्तिबीजं तत्संयोग" इति, चेतनस्यासङ्गत्वात्कथं संयोग इत्यत आह—"तत्सन्निधानम्" इति,

तथा च साङ्ख्यसूत्रम्—"उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्याद्" इति,

एवं च लिङ्गं=बुद्ध्यादिकमचेतनमपि तत्संयोगात्=चेतनसन्निधानात् चेतनावत्=चेतनमिव भवति, अतो जानामीति प्रत्यय उपपन्नः, तथा गुणकर्तृत्वेऽपि=बुद्ध्यादिरूपेण परिणतानां गुणानां कृतिमत्त्वेऽपि तथा=बुद्ध्युपरागात्—तत्प्रतिबिम्बितत्वाद् उदासीनोऽपि पुरुषः कर्तेव भवति, तेन करोमीत्युपपन्नः, इत्यार्थार्थोऽत्र फलितः।

यद्यपि जानामीति प्रत्ययस्यात्माधिकरणत्वं, करोमीति प्रत्ययस्य च बुद्ध्यधिकरणत्वं युक्तं तथापि चैतन्यकर्तृत्वयोर्निरूपणवशात् तदर्थयोरपि साङ्ख्यसिद्धचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यं भातीति बोध्यम्.

अतिरोहितार्थं=स्पष्टार्थम् ॥ २० ॥

'भिन्नयोः'=चेतनाचेतनयोः पुरुषप्रधानयोः, अपेक्षां=परस्पराकाङ्क्षाम्, अन्योन्यानुरागं विना, इयम्=अपेक्षा, का कस्य इति=अतः अपेक्षामुपपादयितुमाहेति—यद्यपि "अस्य हेतु-

कार्योपकारकभावं विना, इत्यपेक्षाहेतुमुपकारमाह—"पुरुषस्य दर्शनार्थम्" इत्यादि—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥ २१॥

'प्रधानस्य' इति कर्मणि षष्ठी, प्रधानस्य सर्वकारणस्य यद् दर्शनं पुरुषेण तदर्थं, तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता, ततश्च भोग्यं प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न संभवतीति युक्ताऽस्य भोक्त्रपेक्षा।

पुरुषस्यापेक्षां दर्शयति—'पुरुषस्य कैवल्यार्थं'—तथाहि—प्रधानेन सम्भिन्नः

रविद्या" इति योगसूत्रेणानादिविपर्ययज्ञानवासनैव संयोगनिदानमभिहितं तथाप्यवान्तरं संयोगप्रयोजकं परस्परोपकारमाहेत्यर्थः।

उभयोः=पुरुषस्य प्रधानस्य च यः संयोगः स दर्शनार्थं कैवल्यार्थं च=प्रधानेन स्वदर्शनार्थं=सुखाद्यात्मकस्वस्वरूपानुभवरूपभोगार्थं पुरुषोऽपेक्ष्यते, पुरुषेण च स्वकैवल्यार्थं=कैवल्यकारणविवेकज्ञानरूपप्रकृतिपरिणामार्थं प्रधानमपेक्ष्यते, तत्र दृष्टान्तः—'पङ्ग्वन्धवद्' यथा गतिशक्तिविहीनेन पङ्गुनाऽभीष्टदेशप्राप्तये गतिशक्तिमानन्धोऽपेक्ष्यते दर्शनशक्तिहीनेन चान्धेन मार्गप्रदर्शनार्थं दर्शनशक्तिमान् पङ्गुरपेक्ष्यते तथेति कारिकार्थः।

अमुमेवार्थं विभज्यान्वयाख्यानेन दर्शयति—"प्रधानस्येति कर्मणि षष्ठी" इति, 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेणेत्यर्थः।

किङ्क्रियापेक्षयेदं कर्म इत्याकाङ्क्षायां व्यवहितामपि दर्शनक्रियां योग्यतया संग्रभाति—"प्रधानस्य—यद् दर्शनम्" इति,

कर्तृकर्मणोः सत्त्व एव कर्मणि षष्ठीप्रवृत्तेः कर्तृपदमध्याहरमाणः केन दर्शनमित्याकाङ्क्षितं पूरयति—"पुरुषेण" इति, तदर्थं=स्वानुभवार्थं प्रधानेन पुरुषोऽपेक्ष्यत इत्यर्थः, तदेवाह—"तदनेन" इति, तेनानेन पुरुषकर्तृकदर्शनकर्मविषयत्वकथनेनेत्यर्थः,

अस्य=प्रधानस्य भोक्त्रपेक्षायुक्तेति—सुखाद्यनुभवो हि भोगः, न च सुखाद्यात्मकं प्रधानं स्वमनुभवितुमलं स्वात्मनि क्रियाविरोधादचेतनत्वाच्चातः स्वानुभवार्थं युक्तास्य चेतनापेक्षा 'चिदवसानो भोग' इति सूत्रादित्यर्थः,

'पुरुषस्यापेक्षाम्' पुरुषेण किमर्थं प्रधानमपेक्ष्यत इत्याकाङ्क्षायां पुरुषस्य प्रधानापेक्षां दर्शयतीत्यर्थः,

प्रधानेन संभिन्नः=प्रधानादात्मनो विविक्ततामबुध्यमानः,

---

१ अत्र पङ्गूपमो निष्क्रियः पुरुषः, अन्धोपमं चाचेतनं प्रधानमिति बोध्यम्, यथाऽन्धस्कन्धारूढेन पङ्गुनाऽन्धो मार्गे प्रवर्त्यते तथा प्रकृत्यारूढेन पुरुषेण प्रधानं सर्गे प्रवर्त्यते यथा चाऽन्धेन पङ्गुः स्वाभीष्टस्थानं प्राप्यते तथा प्रधानेन पुरुषः कैवल्यं प्राप्यते इत्यर्थोऽप्यत्र बोध्यः।
२ अ० १ सू० १०४। चिति=पुरुषे अवसानं=पर्यवसानं-निष्ठा यस्य स चिदवसानो भोगो भवतीत्यर्थः।

पुरुषस्मद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते, तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनं, न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते,

अनादित्वाच्च संयोगपरम्पराया भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यत इति युक्तम् ।

ननु भवत्वनयोः संयोगो, महदादिसर्गस्तु कुत, इत्यत आह—"तत्कृतः सर्गः"—संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय कैवल्याय च पर्याप्त इति संयोग एव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्गक्रममाह—"प्रकृतेर्महान्" इत्यादिना—

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥

प्रकृतिः=अव्यक्तं, महदहङ्कारौ वक्ष्यमाणलक्षणौ, एकादशेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि, तन्मात्राणि च पञ्च, सोयं षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशकः,

---

तच्च=कैवल्यं च, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनं=प्रकृत्यवधिकपुरुषान्यताप्रकारकज्ञाननिदानमित्यर्थः,

'प्रधानमन्तरेण' बुद्धिरूपेण परिणतप्रधानस्यैव परिणामो विवेकज्ञानमिति प्रधानं विना न संभवतीत्यर्थः ।

ननु भोगाय चेत् संयुक्तः पुरुषः किमिति कैवल्याय पुनः संयुज्यते, तत्राह—'अनादित्वाद्' इति, अविच्छिन्नत्वादित्यर्थः,

अनयोः=प्रधानपुरुषयोः, तत्कृतः=द्रष्टृदृश्यसंयोगकृतः सर्गः=भोगापवर्गद्वारभूतो महदादिसंसारः, तदुक्तं "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः" इति ॥ २१ ॥

'प्रकृतेर्महान्' इत्यत्र जायत इति शेषः ।

'षोडशकः' इति पदं व्याख्यातुं तदवान्तरसङ्ख्यामाह—"एकादशेन्द्रियाणि" इति, तन्मात्राणि=शब्दतन्मात्रादिपदप्रतिपाद्यानि शब्दादिगुणकान्याकाशादीनि सूक्ष्मद्रव्याणि पञ्चेत्यर्थः, एतदग्रेऽतिविशदमुपपादयिष्यते च ।

षोडश परिमाणमस्येत्यर्थे कनि 'षोडशकः' इति साधुरित्यभिप्रेत्याह—"सोयं षोडशसङ्ख्यापरिमित" इति, सोयं षोडशकः तस्मात्=अहङ्काराज्जायत इत्यर्थः ।

तस्मादपि षोडशकाद् अपकृष्टेभ्यः पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतानि आकाशादीनि ।

तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणं, शब्दतन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद् रूपतन्मात्रात् तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद् रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूपरसगुणाः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद् गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यत्तु गुणपर्वसूत्रे योगभाष्ये तन्मात्राणां महत्तत्त्वकार्यत्वमुक्तं तत्तु महत्तत्त्वावेशेनैवाहङ्कारस्य कार्योत्पादक्षमत्वाद् महत्तत्त्वमेवाहङ्कारद्वारा तन्मात्रकारणमित्यभिप्रायेण न तु साक्षादेव महत्तत्त्वं तन्मात्रकारणमिति मत्वा, "सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम्" इति सूत्रे स्वयमेव तन्मात्राणामहङ्कारकार्यत्वाभिधानाद् "अक्षरान्महद् महतो वै अहङ्कारस्तस्मादेवाहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि" "प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि" इति श्रुतिसूत्रयोः स्पष्टमहङ्कारकारणकत्वस्य तन्मात्राणामाम्नानाच्चेति ।

एवं चागमपराहतत्वाद् तन्मात्राणि बुद्धिकारणकानि अविशेषत्वादहङ्कारवद् इत्यनुमानं न मानमिति ध्येयम् ।

'षोडशकाद्' इत्यस्य 'पञ्चभ्य' इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयासम्भवादपेक्षितं पदं पूरयति–"अपकृष्टेभ्य" इति, षोडशकान्निष्कृष्टेभ्यः–षोडशकमध्यात्पृथक्कृतेभ्य इत्यर्थः, कस्मात् तन्मात्रात्किंभूतं जातमित्यत्राह–"तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशम्" इति,

अत्र "एकद्वित्रिचतुष्पञ्चलक्षणाः शब्दादय" इति योगभाष्यात्–सूक्ष्माकाशाख्यशब्दतन्मात्रं शब्दमात्रधर्मकं, सूक्ष्मवाय्वाख्यस्पर्शतन्मात्रं च शब्दस्पर्शधर्मकं, सूक्ष्मतेजोऽभिधेयरूपतन्मात्रं च शब्दस्पर्शरूपधर्मकं, सूक्ष्मजलाख्यरसतन्मात्रं च शब्दस्पर्शरूपरसधर्मकं, सूक्ष्मपृथिव्याख्यगन्धतन्मात्रं च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धधर्मकमित्यवसेयम् । एवं च शब्दतन्मात्राद्=शब्दगुणकात्सूक्ष्मादाकाशात् शब्दगुणकं स्थूलमाकाशं जायते, शब्दतन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्राद्=शब्दस्पर्शगुणकात्सूक्ष्माद् वायोः शब्दस्पर्शगुणकः स्थूलो वायुर्जायते इत्यादिरर्थोऽत्राभिप्रेतो बोध्यः २२।

---

१ पा० २ सू० १९ । २ पा० १ सू० ४५ । ३ योगभाष्यकारैरित्यर्थः । ४ गो० ता० उ० ५३ । ५ अ० १ सू० ६१ । ६ 'मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वाद् विन्ध्यवद्' इत्यनुमानस्य यथा मेरुः काञ्चनमय इत्यागमबाधितत्वादमानत्वं तद्वदित्यर्थः, इदञ्चानुमानं गुणपर्वसूत्रभाष्यव्याख्यायां मिश्रैरुद्दिष्टमिति ज्ञेयम् । ७ षोडशकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याश्रित्य षोडशकं प्राप्य स्थितेभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थ इति साङ्ख्यचन्द्रिकाकारः । ८ लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं धर्मः, तन्मात्राणां द्रव्यत्वलाभाय लक्षणपदं, तथा चोत्तरोत्तरतन्मात्रेषु पूर्वपूर्वतन्मात्राणां हेतुत्वाच्छब्दतन्मात्रं शब्दमात्रधर्मकं तत्कार्यतया स्पर्शतन्मात्रं शब्दस्पर्शोभयधर्मकम्, एवंक्रमेणैकैकधर्मवृद्धिरित्यर्थ इति योगवार्तिककारः–पा० २ सू० १९ ।

अव्यक्तं सामान्यतो लक्षितं "तद्विपरीतम्" इत्यनेन, विशेषतश्च "सत्त्वं लघु प्रकाशकम्" इत्यादिना, व्यक्तमपि सामान्यतो लक्षितं "हेतुमद्" इत्यादिना, सम्प्रति विवेकज्ञानोपयोगितया व्यक्तविशेषं बुद्धिं लक्षयति—"अध्यवसाय" इति—

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्।
सात्त्विकमेतद् रूपं, तामसमस्माद् विपर्यस्तम्॥ २३॥

"अध्यवसायो बुद्धिः" क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया, सर्वो व्यवहर्ता आलोच्य मत्वाऽहमत्राधिकृत इत्यभिमत्य कर्तव्यमेतन्मयेत्यध्यवस्यति, ततश्च प्रवर्तत इति लोकप्रसिद्धं, तत्र योऽयं कर्तव्यमिति विनिश्चयश्चितिसन्निधानादापन्नचैतन्याया बुद्धेः सोऽध्यवसायो बुद्धेरसाधारणो व्यापारः, तदभेदाद् बुद्धिः, स च बुद्धेर्लक्षणं—समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात्,

तदेवं बुद्धिं लक्षयित्वा विवेकज्ञानोपयोगिनस्तस्या धर्मान् सात्त्विकतामसानाह—'धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यं सात्त्विकमेतद् रूपं, तामसमस्माद्विपर्यस्तम्' इति।

धर्मोऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः, तत्र यागदानाद्यनुष्ठानजनितो धर्मोऽभ्युद-

---

'अध्यवसायो बुद्धिः' इति। ननु गन्धः पृथिवीति वा लक्षणमिदं न ह्यध्यवसाय एव बुद्धिरपि तु अध्यवसायवती, तत्राह—"क्रियाक्रियावतोः" इति, व्यापारव्यापारिणोः—धर्मधर्मिणोरिति यावद्, इन्द्रियान्तरव्यापारेभ्यो विविच्य बुद्धेर्व्यापारं निरूपयितुं प्रथमं तावद् व्यापार[illegible] माह—"सर्वो व्यवहर्ता" इति।

[illegible]लोकोपादानादिव्यवहारव्युत्पन्नो नरः पूर्वम् आलोच्य=ज्ञानेन्द्रियव्यापारेण वस्तु गोचरीकृत्य पश्चात् मत्वा=इदमेवं नेदं चेति मनसा गुणदोषौ विचार्य पुनः अहमत्र [illegible]तन्निष्पादने इत्येवम् अभिमत्य=अहङ्कारव्यापारगोचरीकृत्य कर्तव्यमिदमिति अध्यवस्यति=निश्चिनोति, ततश्च=आलोचनमननाभिमानाध्यवसायानन्तरं च प्रवर्तते इत्यर्थः।

ननु व्यापारो बुद्धेर्भिन्न इत्यत आह—"चितिसन्निधानाद्" इति,

'तदभेदात्'=[illegible] व्यापारव्यापारिणोरभेदात् धर्मधर्मिणोरभेदात्, 'स च'—निश्चयात्मकव्यापारश्च समानजातीयेभ्यो महदादिभ्य इन्द्रियान्तरेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्च [illegible] बुद्धेर्व्यवच्छेदकत्वात् लक्षणं बुद्धेरित्यर्थः,

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" इति कणादोक्तमनुसृत्य धर्मस्य लक्षणमाह—"धर्मः" इति, [illegible]

यहेतुः, अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुः, गुणपुरुषान्यताख्याति-ज्ञानं, विरागः=वैराग्यं—रागाभावः,

तस्य यतमानसञ्ज्ञा, व्यतिरेकसञ्ज्ञा, एकेन्द्रियसञ्ज्ञा, वशीकारसञ्ज्ञा, इति चतस्रः सञ्ज्ञाः।

रागादयः कषायाश्चित्तवर्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्यन्ते तन्माऽत्र प्रवर्तिषत विषयेष्विन्द्रियाणीति तत्परिपाचनायारम्भः प्रयत्नो यतमानसञ्ज्ञा,

परिपाचने चानुष्ठीयमाने केचित्कषायाः पक्काः, पक्ष्यन्ते च केचित्, तत्रैवं पूर्वापरीभावे सति पक्ष्यमाणेभ्यः कषायेभ्यः पक्कानां व्यतिरेकेणावधारणं व्यतिरेकसञ्ज्ञा।

इन्द्रियप्रवर्तनासमर्थतया पक्कानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थानमेकेन्द्रि-

---

जनितश्च=यमनियमादिजनितोऽशुक्लाकृष्णाख्यो धर्मविशेषश्चेत्यर्थः,

वैराग्यस्य तान्त्रिकीस्सञ्ज्ञा आह—"तस्य" इति, वैराग्यस्येत्यर्थः,

तत्राद्यां सञ्ज्ञां लक्षयति—"रागादयः कषाया" इति, कषायाः=मलाः, माञ्जिष्ठादिकषायवच्चित्तरञ्जकत्वाद् रागादयः कषाया इत्युपचर्यन्ते, चित्तगता ये रागादयो मलास्तैः यथास्वं=स्वेषुस्वेषु विषयेष्विन्द्रियाणि प्रवर्त्यन्ते "प्रवर्तनालक्षणा दोषा" इत्युक्तेः, तद्—यथा स्याद् तथा अत्र विषयेष्विन्द्रियाणि मा प्रवर्तिषत=प्रवृत्तानि मा कारिषत तैः, रागादय इन्द्रियाणि मा प्रवर्तयन्त्विति यावद्, इति=इत्यालोच्य तत्परिपाचनाय=रागादिमलक्षालनाय यः मैत्र्यादिभावनानुष्ठानरूपो यत्नः सा यतमानसञ्ज्ञेत्यर्थः।

केचित्तु—'अत्र जगति किं सारं किमसारं वेति गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीत्युद्योगो यतमानसञ्ज्ञा वैराग्यम्' इत्याहुः,

द्वितीयां सञ्ज्ञामाह—"परिपाचने" इति, रागादिमलप्रक्षालनाय मैत्र्यादिभावनायामनुष्ठीयमानायां सत्यां केचिन्मलाः पक्काः=उपशान्ता भवन्ति, केचिच्च पक्ष्यन्ते=निवर्तिष्यन्ते, तत्रैवं सति एत उपशमिता, एते च उपशमयितव्या इति चिकित्सकवद् यद्विवेचनं, विवेचनोत्तरं चावशिष्टानामुपशमाय यत्नानुष्ठानं तद् व्यतिरेकवैराग्यमित्यर्थः।

तृतीयामाह—"इन्द्रिय" इति, पक्कानां=तनूकृतानां रागादीनां बाह्यविषयेष्विन्द्रियाणां प्रवर्तनेऽसमर्थतया यद्=उत्कण्ठामात्रेण तृष्णारूपेण मनस्यवस्थानं तदेकेन्द्रियवैराग्यमित्यर्थः।

---

१ पा० ४ सू० ७ इति योगसूत्रं निरीक्ष्यम्। २ यथास्वम् इति वीप्सायामव्ययीभाव इत्याशयेनाह—"स्वेषुस्वेषु" इति, स्वकीयस्वकीयविषयेष्वित्यर्थः। ३ अ० १ आ० १ सू० १८ प्रवर्तना=प्रवृत्तिहेतुत्वमेव लक्षणं येषां ते दोषाः=रागादय इति न्यायसूत्रार्थः। ४ तैः=रागादिकषायैरित्यर्थः। ५ पा० १ सू० ३३ इति योगसूत्रं द्रष्टव्यम्। ६ केचिद्=अ० ६ श्लो० ३५ इत्यत्र गीताटीकायां मधुसूदनसरस्वतीस्वामिनः।

यसञ्ज्ञा, औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिः उपस्थितेष्वपि दृष्टानुश्रविकविषयेषु या सञ्ज्ञात्रयात्पराचीना सा वशीकारसञ्ज्ञा, यामत्र भगवान् पतञ्जलिर्वर्णयाञ्चकार—"दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसञ्ज्ञा वैराग्यम्" इति, सोऽयं बुद्धिधर्मो विराग इति।

ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः, यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः। तत्राणिमा=अणुभावः, यतः शिलामपि प्रविशति, लघिमा=लघुभावः, यतः सूर्यमरीचीनालम्ब्य सूर्यलोकं याति, महिमा=महतो भावः, यतो महान् संभवति, प्राप्तिः=अङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्, प्राकाम्यम्=इच्छानभिघातः, यतो भूमावुन्मज्जति, निमज्जति च, यथोदके, वशित्वं=भूतभौतिकं वशीभवत्यवश्यम्, ईशित्वम्=भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिव्ययानामीष्टे, यत्र कामावसायित्वं=सत्यसङ्कल्पता, यथास्य सङ्कल्पो

तुरीयां सञ्ज्ञामाह—"औत्सुक्यमात्रस्यापि" इति—दृष्टाः=शब्दस्पर्शादयोऽन्नपानादयो विषयाः, आनुश्रविकाः=वेदादवगताः स्वर्गादयो विषयाः, तेषूपस्थितेष्वपि या औत्सुक्यमात्रस्यापि=तृष्णाया अपि निवृत्तिविषयिणी बुद्धिः सा सञ्ज्ञात्रयात् पराचीना=पश्चाद् भाविनी वशीकारसञ्ज्ञेत्यर्थः।

तुरीयायां सञ्ज्ञायां योगसूत्रं प्रमाणयति—"यामत्र भगवान् पतञ्जलिः" इति, 'भगवान्' इति पूजार्थः प्रयोगः, [illegible], लौकिकालौकिकविषयजाते वितृष्णस्य योगिनस्य [illegible] सा वशीकारसञ्ज्ञावैराग्यम् इति सूत्रार्थः।

यतः=यस्मात्, धर्मात्, अणिमादि—इत्यादिपदप्रतिपाद्यैश्वर्याणि [illegible] तत्राणिमादिस्वरूप-माह—"तत्राणिमा" इति, [illegible] 'महान्'—[illegible] प्राप्तिः=[illegible], अत एव भूमिष्ठोऽपि चन्द्रमसं स्पृशति।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भवन्ति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति, अन्येषां मनुष्याणां निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते, योगिनस्तु निश्चेतव्याः पदार्था निश्चयम्, इति चत्वारः सात्त्विका बुद्धिधर्माः।

तामसास्तु तद्विपरीता बुद्धिधर्माः=अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधानाश्चत्वार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अहङ्कारस्य लक्षणमाह–"अभिमानोऽहङ्कार" इति,

अभिमानोऽहङ्कारः, तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।
एकादशकश्च गणः, तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

अभिमानोऽहङ्कारः=यत् खल्वालोचितं मतं च तत्राहमधिकृतः–शक्तः खल्वहमत्र–मदर्था एवामी विषयाः–मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्ति–अतोऽहमस्मि इति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारोऽहङ्कारः, तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति–'कर्तव्यमेतन्मया' इति

तस्य कार्यभेदमाह–"तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते–सर्गः" प्रकारद्वयमाह–"एकादशकश्च गणः"=इन्द्रियाख्यः, "तन्मात्रपञ्चकश्चैव" द्विविध एव सर्गोऽहङ्कारान्न त्वन्य इत्येवकारेणावधारयति ॥ २४ ॥

कथमेतद्, इत्यत्राह "अन्येषाम्" इति, अयोगिनां निश्चयाः=ज्ञानानि निश्चेतव्यं=ज्ञेयं पदार्थम् अनुविधीयन्ते=अनुसृतानि भवन्ति–यादृशं ज्ञेयं तादृगेव ज्ञानं, तादृगेव तेन कार्यमिति यावद्, योगिनस्तु निश्चेतव्याः=ज्ञेयाः पदार्थाः निश्चयमनुविधीयन्ते=ज्ञानानुसारिणो भवन्ति, यथा ज्ञातुं कर्तुं चेच्छन्ति तथैव ज्ञेयं भवतीत्यर्थः ।

तद्विपरीताः धर्मादिविपरीताः, तानेवाह "अधर्माज्ञानावै" इत्यादिना, तत्राधर्मो ब्रह्मवधादिजन्यो नरकादिदुःखहेतुः, अज्ञानं चानित्याशुचिदुःखानात्मसु, नित्याशुचित्वदुःखात्मत्वनिरशुचित्वात्मस्वरूपं विपर्ययज्ञानम्, अवैराग्यं च विषयभोगतृष्णाः, अनैश्वर्यं च प्रतिहतेच्छत्वमित्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्=वस्तु, कृत्यं वा आलोचितं=बाह्येन्द्रियैरीक्षितं, मतं च मनसा तत्र=तस्मिन् कृत्येऽहमधिकृतः अस्यैव विवरणं "शक्त" इत्यादिकम् ।

"अतोऽहमस्मि"=अत्राहमधिकृतोऽस्मीत्यर्थः ।

"असाधारणव्यापारः" इति, व्यापारव्यापारिणोरभेदविवक्षया, तमुपजीव्य अहङ्कारमाश्रित्य ।

अहमिति प्रत्ययः क्रियतेऽनेनेत्यहङ्कारः "अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवद्" इति विज्ञानभिक्षुः, स्पष्टार्थमन्यद् ॥ २४ ॥

---

१ एतद्=पदार्थस्वभावविपरीत्यम् । २ पा० २ सू० ५ इत्यत्रत्यं योगभाष्यं निरीक्ष्यम् । ३ 'असाधारणव्यापारत्वाद्' इत्यपि क्वाचित्कः पाठः । ४ करणे घञिति भावः, अमरटीकायां भरतस्तु अहमित्यव्ययं, तस्य करणम्, अहमिति क्रियतेऽत्रेति वाहङ्कारः, करोतेः किरतेर्वा घञ् ।

स्यादेतत्—अहङ्कारादेकरूपात्कारणात्कथं जडप्रकाशकौ गणौ विलक्षणौ भवतः, इत्यत आह—'सात्त्विक' इत्यादि.

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्।
भूतादेस्तन्मात्रः, स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

प्रकाशकत्वलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विको वैकृतात्=सात्त्विकादहङ्कारात्प्रवर्तते, भूतादेस्तु=अहङ्कारात्तामसात्तु तन्मात्रो गणः प्रवर्तते, कस्मात् यतः स तामसः.

एतदुक्तं भवति, यद्यप्येकोऽहङ्कारस्तथापि गुणभेदोद्भवाभिभवाभ्यां भिन्नं कार्यं करोतीति,

ननु यदि सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते तदा कृतमकिञ्चित्करेण रजसा, इत्यत आह "तैजसादुभयं" तैजसात्=राजसात् उभयं=गणद्वयं भवति.

यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमस्ति तथापि सत्त्वतमसी स्वयमक्रिये समर्थे अपि न स्वस्वकार्यं कुरुतः, रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वस्वकार्यं कुरुत इति, तदुभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रज इति ॥ २५ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सात्त्विकमेकादशमाख्यातुं बाह्येन्द्रियदशकं तावदाह—"बुद्धीन्द्रियाणि" इत्यादिना—

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥

सात्त्विकाहङ्कारोपादानकत्वमिन्द्रियत्वम्, तच्च द्विविधं—बुद्धीन्द्रियं कर्मे-

---

न्द्रियं चेति ...

मेतरज्जन्दरम्, एकादशकशब्दस्य ऐकादशसङ्ख्यापरिमिते गणे शक्तत्वेन मनोमात्रप्रत्यायनेऽशक्तत्वाद्, न च पूरणप्रत्ययान्तात्स्वार्थे केऽभिमतलाभ इत्यभिमन्तव्यं, तथा सति एकादशकमित्यस्यैवौचित्येन पुँल्लिङ्गनिर्देशायोगाद्, न च 'सात्त्विकमेकादशकम्' इति सूत्रानुसारेणात्रापि 'एकादशकम्' इत्येव पाठः कल्प्यत इति कल्पनीयं, तत्रापि 'कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्' इत्युत्तरसूत्रेणैकादशकमित्यनेनैकादशेन्द्रियाणामेव ग्रहणबोधनेन तथा कल्पनेऽपि मनोरथापार्थकत्वस्य तदवस्थत्वात्, सात्त्विकात्कथमप्रकाशशीलानि कर्मेन्द्रियाणीति चेद् त्वन्मतेऽप्यप्रकाशशीलाद्राजसात्कथं ज्ञानेन्द्रियाणीत्यपि विभाव्यतामित्युपशम एव ते भिक्षोः श्रेयान् ।

सर्वस्य त्रिगुणत्वाद् उत्कटसत्त्वप्रधानादहङ्कारान्मनो जायते, मध्यमसत्त्वप्रधानाच्च ज्ञानेन्द्रियाणि, निकृष्टसत्त्वयुक्ताच्चाहङ्कारात्कर्मेन्द्रियाणीति तु मादृशाः ॥ २५ ॥

'एकादशम्'=एकादशानां पूरणं—मन इति यावत्, बुद्धिः=रूपादिज्ञानं तत्साधनानीन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि, बुद्धीन्द्रियं—बुद्धिः=रूपादिविषयमालोचनं तत्करणमिन्द्रियं-ज्ञानेन्द्रियमिति यावद्, एवं च सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वे सति रूपादिविषयालोचनकरणत्वं ज्ञानेन्द्रियत्वमित्यर्थ फलितम्, एवं कर्म=वदनादिव्यापारः तत्करणमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमिति,

'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितीँ३ तस्मादिदन्द्रो नाम इदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण' इति श्रुतेः इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं ज्ञापकम् इत्यर्थे

---

१ एतच्च पूर्वम् २२ इत्यार्यायां षोडशकपदव्याख्याने व्यक्तम् । २ एकादशानां पूरणमित्यर्थे 'तस्य पूरणे' इति डटि स्वार्थिके कप्रत्यय एकादशक इति साधुरित्यर्थः । ३ मनश्शब्दस्य नपुंसकत्वादित्यर्थः । ४ अ० २ सू० १८ अत्र सूत्रे एकादशानां पूरणमेकादशकं मन इति यावदित्यर्थाभिमानेनेयं शङ्का । ५ अ० २ सू० १९ किन्तदेकादशकमित्याकाङ्क्षायामिदं सूत्रम् । ६ शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपोऽत्र बोध्यः । ७ रूपाद्यालोचनकरणत्वमालोकेऽतिप्रसक्तं तद्वारणाय 'सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वे सति' इति । ८ सः=पूर्वोक्त आत्मा एतमेव=मूर्द्धद्वाराप्रविष्टं पुरि शयानमात्मानं ब्रह्म ततमं=तततमं—विस्तृतरूपमपश्यद्—आत्मानमेव ब्रह्मरूपेण साक्षात्कृतवानिति यावद्, ततः तुष्टः सन्नाह—"इदमदर्शम्" अपरोक्षतयाऽहमदर्शं=दृष्टवानस्मि इति ईँ ३ इति प्लुतिस्तुष्टयर्थां, तस्माद्=अपरोक्षदर्शनाद् इदन्द्रो नाम—इदम्पदपूर्वकाद्दृशेर्ड्रन्प्रत्यय इदं दृष्टवानित्यर्थे इदन्द्र इति, ह वै=प्रसिद्धं नामैतदिदन्द्र इति, ननु "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादाविन्द्र इति नाम प्रसिद्धं न त्विदन्द्र इति, तत्राह—"तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते" परोक्षेण पूजार्थं—यतः "परोक्षप्रिया देवा" इत्यैतरेयश्रुत्यर्थः । ९ करणव्यापारः कर्तृपरतन्त्रः व्यापारत्वात्कुठारव्यापारवदित्येवं करणेन कर्तुरनुमानादिन्द्रियाणामात्मलिङ्गत्वम् ।

न्द्रियं च, उभयरूपेणेदं इन्द्रस्य=आत्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते, तानि च स्वसञ्ज्ञाभिश्चक्षुरादिभिरुक्तानि,

तत्र रूपग्रहणलिङ्गं चक्षुः, शब्दग्रहणलिङ्गं श्रोत्रं, गन्धग्रहणलिङ्गं घ्राणं, रसग्रहणलिङ्गं रसनं, स्पर्शग्रहणलिङ्गं त्वक्, वागादीनां कार्यं वक्ष्यति ॥ २६ ॥

एकादशमिन्द्रियमाह—"उभयात्मकम्" इति—

उभयात्मकमत्र मनः, संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥ २७ ॥

एकादशस्विन्द्रियेषु मध्ये मन उभयात्मकं=बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च, चक्षुरादीनां वागादीनां च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तेः,

तदसाधारणेन रूपेण कथयति—"संकल्पकं मन" इति, संकल्पेन रूपेण

'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्' इत्यादिसूत्रेण 'इन्द्रियम्' इति पदम् [illegible] इन्द्रपदनिरुक्तिमाह—"उभयरूपेणेदं इन्द्रस्य" इत्यादिना,

[illegible] आह—"तत्र रूप" इति,

रूपग्रहणलिङ्गं=रूपोपलब्धिकरणम्, [illegible] इति, [illegible] श्रोत्रमित्यादिषु [illegible],

यद्वा–रूपग्रहणं [illegible] इत्येवं रूपग्रहणेन [illegible] रूपग्रहणलिङ्गं [illegible],

'त्वक्'=स्पर्शनमिन्द्रियं, [illegible] ॥ २६ ॥

'तत्र' इति निर्धारणे सप्तमी [illegible]—"एकादशस्विन्द्रियेषु मध्ये" इति— [illegible] इन्द्रियाणां मध्ये [illegible] ।

उभयात्मकत्वे हेतुमाह—"चक्षुरादीनाम्" इति, [illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मनो लक्ष्यते, आलोचितमिन्द्रियेण वस्तु 'इदम्' इति सम्मुग्धम् 'इदमेवं नैवम्' इति सम्यक् कल्पयति=विशेषणविशेष्यभावेन विवेचयतीति यावद्,

यदाहुः—"सम्मुग्धं वस्तुमात्रं हि प्राग्गृह्णात्यविकल्पितम्। तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः"

तथा हि—' अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं, बालमूका(द्वा)दिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजं ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया बुद्ध्याऽवसीयते सापि (हि) प्रत्यक्षत्वेन सम्मता" इति,

---

तदेव स्पष्टयति—"आलोचितम्" इति, पूर्वं चक्षुरादिव्यापारेण गोचरीकृतं वस्तु इदम्=इदं किञ्चिद् वस्तु इत्येवं सम्मुग्धम्=अनुवृत्तव्यावृत्तरूपेणाविविक्तमेव भाति पुनश्च इदमेवम्=एतादृग्रूपेण युक्तमिदं—नैवं=एतादृग्रूपेण च नेदं युक्तमित्येवं सम्यक् कल्पयति=विशेषणविशेष्यभावेन=अनुवृत्तव्यावृत्तरूपेण विवेचयति—विविच्य प्रत्येति मनोऽतः संकल्पकमित्युच्यत इत्यर्थः।

प्रथमं निर्विकल्पकं ज्ञानमालोचनात्मकं जायते पश्चाच्च सविकल्पकं, मनसेत्यत्र पूर्वाचार्याणां संवादमाह—"यदाहुः" इति, प्राक्=मनोव्यापारात्पुरा चक्षुःसन्निपातानन्तरम् अविकल्पितं=सामान्यविशेषरूपेणानाकलितम् अत एव सम्मुग्धम्=अविविक्तम् अत एव च वस्तुमात्रं गृह्णन्ति प्रतिपत्तारः, पुनश्च मनीषिणः—मनोव्यापारवन्तः सन्तः सामान्यविशेषाभ्याम्=अनुवृत्तव्यावृत्तरूपाभ्यां तद् वस्तु कल्पयन्ति=विविच्यावगच्छन्तीत्यर्थः।

एतदेव विशदयितुं कौमारिलश्लोकवार्तिके पठति—"अस्ति ह्यालोचनम्" इति, प्रथमं=सविकल्पकप्रत्ययात्पुरा यद् वस्तुमात्रगोचरं बालमूका(द्वा)दिज्ञानसमानं निर्विकल्पं ज्ञानमस्ति तत्प्रतीतिसिद्धमालोचनाख्यं ज्ञानमभ्युपेयं, तदभावे सविकल्पकज्ञानानुत्पत्तेरित्यर्थः।

'सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनमात्रं प्रत्यक्षम्' इति प्रशस्तपादभाष्येऽपि तदेवाभिहितमिति ज्ञेयम्,

'शुद्धवस्तुजम्' इत्यनेन न सामान्यगोचरमालोचनमित्युक्तं, सामान्यविशेषकल्पनाहीनं तज्ज्ञानमित्यावेदितं 'न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते। तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावसीयते' इत्युत्तरवार्तिके तथा प्रतिपादनाद्,

---

१ 'मुग्धवस्तुजम्' इति पाठ उपलभ्यमानोऽपि न्यायरत्नाकरानुरोधेन परित्यक्तः। २ अनुवृत्तरूपं घटत्वादिकं सामान्यं, व्यावृत्तरूपं च घटादिविशेषात्मकम्। ३ घटत्वादिरूपेण। ४ ... त्वादिरूपेण। ५ सम्यक्कल्पनामेवाह—"विशेषणविशेष्यभावेन" इति। ६ जैमिनिप्रत्यक्षलक्षणपरे तुरीयसूत्रे ११२,१२० इत्येतत्सङ्ख्य इमे वार्तिके इति ज्ञेयम्। ७ तदभावे निर्विकल्पकज्ञानाभावे, तथा चाहुर्न्यायकन्दलीकाराः—"यदि हि वस्तुस्वरूपस्य निर्विकल्पकग्रहणं नेष्यते तदा तद्वाचकशब्दस्य स्मृत्यभावात्सविकल्पकमपि न स्याद्" इत्यादि। ८ सामान्यविशेषात्मकेषु पदार्थेषु, गुणग्रन्थे प्रत्यक्षप्रकरणस्थमिदं भाष्यम्। ९ 'विशेषः=व्यावृत्तिः, सामान्यं=समानत्वम्—अनुवृत्तिरिति यावद्, अनुवृत्तिव्यावृत्ती न निर्विकल्पके

तन्नालोचनज्ञानं यदीदृशं केन नाहि विविच्य प्रतीतिमित्याह—"ततः परम्" इति, निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं यथा बुद्ध्या जात्यादिभिर्धर्मैर्विविच्य गृह्यते वस्तु साऽपि वृत्तिः प्रत्यक्षम्।
अयमाशयः केवलेनेन्द्रियेण निर्विकल्पकं ज्ञानं जनितं तदेव प्रत्यक्षमिति न किन्तु तदनन्तरमिन्द्रियसहायेन मनसा सविकल्पकं ज्ञानं जनितं तदपि प्रत्यक्षमिति भावः ।

ननु बाह्येन्द्रियवन्मनसोऽपि बाह्यं गोचरयति अन्यथाऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गादिति हि संमतम्, एवं च यदि नेन्द्रियालोचितो विशेषः तर्हि मनसापि न शक्यस्तद्गोचरयितुम्, तथा चाद्यस्य मात्रस्य निर्विकल्पकत्वात् सामान्यविशेषविषयमिन्द्रियमिन्द्रियं, तथा चाहुर्मीमांसकवृद्धाः—'न च [illegible], स्यादनालोचितः स निर्विकल्पेन इन्द्रियेण सहमानेनानुदर्शितेन' इति,

नात्र 'आलोचनं ज्ञानं सामान्यमेव गोचरयति मनस्तु विशिष्टमुपजनयति' इत्यभिप्रायः किन्तु 'इन्द्रियजमालोचनज्ञानं सामान्यविशेषौ गोचरयति मनस्तु विशेषौ गृह्णाति' इति,—"निर्विकल्पकबोधेऽपि द्व्यात्मकस्यापि वस्तुनः, ग्रहणं लक्षणाख्येयं ज्ञात्रा शुद्धं तु गृह्यते" इत्यादिवार्तिकेन संवादमिधानात्, सन्मुग्धमालोचनमात्रमुपजनयति, तथं च [illegible] इति,

एतद्"नेव वस्तुस्वरूपं गृह्णाति विशेषाणि (विशेषणानि) अविज्ञाय, अपि [illegible]" सामान्यमात्रमपि [illegible] [illegible] किन्तु सामान्यं विशेषं चोभयमपि गृह्णाति, परन्तु सामान्यमेव विशेष इति विविच्य न वेत्ति—

सोऽयं सङ्कल्पलक्षणो व्यापारो मनसः समानासमानजातीयाभ्यां व्यवच्छिन्दन् मनो लक्षयति।

स्यादेतद्—असाधारणव्यापारयोगिनौ यथा महदहङ्कारौ नेन्द्रियम् एवं मनोऽप्यसाधारणव्यापारयोगि नेन्द्रियं भवितुमर्हति, इत्यत आह—"इन्द्रियं च" इति, कुतः, "साधर्म्याद्"—इन्द्रियान्तरैः, सात्त्विकाहङ्कारोपादानत्वं च साधर्म्यं, न त्विन्द्रलिङ्गत्वम्, महदहङ्कारयोरप्यात्मलिङ्गत्वेनेन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, तस्माद् व्युत्पत्तिमात्रमिन्द्रलिङ्गत्वं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम्।

वस्त्वन्तरानुसन्धानविरहाद्" इत्यादिना कन्दल्यां व्यक्तमिति तत्रैवाधिकमालोचनीयम्।

एवं च यद् विज्ञानभिक्षुणा "कश्चित्तु निर्विकल्पकं ज्ञानमेवालोचनमिन्द्रियजन्यं च भवति सविकल्पकं तु मनोमात्रजन्यमित्याह—तन्न, योगभाष्ये व्यासदेवैर्विशिष्टज्ञानस्याप्यैन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापितत्वाद्" इत्येवमिदं वाचस्पत्यं दूषितं तदेतद्ग्रन्थतात्पर्यानवबोधमूलकमिति ध्येयम्।

एवं सङ्कल्पं व्याख्याय लक्षणसमन्वयमाह—"सोऽयम्" इति, अयं यः मनसः सङ्कल्पलक्षणो व्यापारः स समानजातीयाद् बुद्ध्यादेः असमानजातीयाच्च चक्षुरादेस्सकाशात् मनो व्यवच्छिन्दन्=व्यावर्तयन् सन् मनो लक्षयति=व्यावृत्तरूपेण प्रत्याययतीति भवति सङ्कल्पो मनसः लक्षणमित्यर्थः।

"नेन्द्रियं भवितुमर्हति"—यद्यपि नासाधारणव्यापारयोगित्वमिन्द्रियत्वव्याघातकं तथात्वे चक्षुरादीनामप्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्गात् तथापि यद्यसाधारणव्यापारवतो मनस इन्द्रियत्वं तर्हि तथाविधयोर्महदहङ्कारयोरपि कथं नेन्द्रियत्वमित्याशयेनेयं शङ्का ज्ञेया,

यद्वा यथा प्रतिनियतविषयाणामेव नयनादीनामिन्द्रियत्वं न सर्वविषयत्वेनानियतविषययोर्महदहङ्कारयोरिन्द्रियत्वं तथा मनसोऽपि सर्वविषयत्वेन नेन्द्रियत्वं भवितुमर्हतीत्येवमियं शङ्का नेया, केन साधर्म्याद्, इत्याकाङ्क्षां पूरयति—"इन्द्रियान्तरैः" इति,

किन्तत् साधर्म्यम्, इत्यत्राह—"सात्त्विक" इत्यादि, एतदेव साधर्म्यमत्र ग्राह्यं न पुनः पूर्वोक्तमिन्द्रलिङ्गत्वरूपमित्यर्थः, तत्र हेतुमाह—"महदहङ्कारयोः" इति,

कथं तर्हि पूर्वमात्मनश्चिह्नत्वादुभयमिन्द्रियमित्युक्तं, तत्राह—"तस्माद्" इति, यत इन्द्रलिङ्गत्वस्यातिप्रसक्तत्वं तस्माद् व्युत्पत्तिमात्रं=प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वाख्यानमात्रमिदमिन्द्रलिङ्गत्वं यथा गच्छतीति गौरिति, "न तु प्रवृत्तिनिमित्तम्"=इन्द्रियपदस्य चक्षुरादौ प्रवृत्तेर्निमित्तं तदतिप्रसक्तत्वादित्यर्थः।

---

१ आदिना 'पिण्डान्तरानुवृत्तिग्रहणाद्धि सामान्यं विविच्यते, व्यावृत्तिग्रहणाद् विशेषोयमिति विवेकः, निर्विकल्पकदशायां च पिण्डान्तरानुसन्धानाभावात्सामान्यविशेषयोरनुवृत्तिव्यावृत्तिधर्मौ न गृह्येते तयोरग्रहणान्न विविच्यग्रहणम्' इत्याद्युत्तरग्रन्थो ग्राह्यः, गुणग्रन्थे प्रत्यक्षप्रकरणस्थोऽयं ग्रन्थः। २ अ० २ सू० ३२—इत्यत्र साङ्ख्यप्रवचनभाष्य इति। ३ सर्वविषयत्वेन सजातीयं बुद्धितत्त्वमभिमानतत्त्वं, प्रतिनियतविषयत्वेनासमानजातीयं चक्षुरादिकम्। ४ असाधारणव्यापारयोगित्वस्येन्द्रियत्वव्याघातकत्वे। ५ तथाविधयोः=असाधारणव्यापारयोगिनोरित्यर्थः।

अथ कथं सात्त्विकादहङ्कारादेकस्मादेकादशेन्द्रियाणि, इत्यत आह— "गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च" इति, शब्दाद्युपभोगप्रवर्तकादृष्टसहकारिभेदात्कार्यभेदः, अदृष्टभेदोऽपि गुणपरिणाम एव.

'बाह्यभेदाश्च' इति दृष्टान्तार्थं, यथा बाह्यभेदास्तथैतदपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

[illegible] इति भावः ।

[illegible] "अथ कथम" इति,

[illegible]

[illegible] "अदृष्टभेदोऽपि गुणपरिणाम एव" इति, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तदेवमेकादशेन्द्रियाणि स्वरूपत उक्त्वा दशानामप्यसाधारणीर्वृत्तीराह-"रूपादिषु" इति-

रूपादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्॥ २८॥

बुद्धीन्द्रियाणां सम्मुखवस्तुमात्रदर्शनमालोचनमुक्तं, 'वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानां'=कर्मेन्द्रियाणाम्, कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक्, तस्या वृत्तिः वचनं, स्पष्टमन्यद्॥ २८॥

अन्तःकरणत्रयस्य वृत्तिमाह-"स्वालक्षण्यम्" इति-

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च॥ २९॥

"स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य"=स्वम्=असाधारणं लक्षणं येषां तानि स्वलक्षणानि-महदहङ्कारमनांसि, तेषां भावः स्वालक्षण्यं, तच्च स्वानिस्वानि लक्षणान्येव, तद् यथा-महतोऽध्यवसायः, अहङ्कारस्याभिमानः, सङ्कल्पो मनसः वृत्तिः=व्यापारः,

---

रूपादिषु विषयेषु सन्निहितेषु सत्सु यद् रूपादिविषयाकारपरिणामरूपमालोचनमात्रं तद् पञ्चानां=ज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तिः=व्यापारः-धर्म इति यावद्, इत्यर्थमभिप्रेत्याह-"बुद्धीन्द्रियाणाम्" इत्यादि 'उक्तम्'="अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानम्" इत्यादिना पूर्वं निरूपितम्,

"कर्मेन्द्रियाणाम्" अत्र 'वृत्तय' इति विपरिणतस्य योज्यम्।

इतरेन्द्रियाणामधिष्ठानस्य नयनगोलकादेर्हस्तादेर्वा स्पष्टत्वात् तत्कथनमुपेक्ष्य वागिन्द्रियाधिष्ठानं तावदाह-"कण्ठताल्वादि" इति 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा,। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च' इत्युक्तानि कण्ठताल्वादीनि स्थानानि यस्येन्द्रियस्य तत्कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक्, तस्याः=वाचः, वृत्तिः=व्यापारः-वचनं=भाषणमित्यर्थः, एवम् आदानं=ग्रहणं हस्तयोर्वृत्तिः, विहरणं=गमनं पादयोः, उत्सर्गः=मलापनयः पायोः, आनन्दः=मूत्रत्यागो रमणं चोपस्थस्य वृत्तिरिति ज्ञेयम्॥ २८॥

'असाधारणं'=पूर्वोक्तमध्यवसायादिरूपम्,

"तच्च"=स्वालक्षण्यं च महदादीनां स्वकीयानि स्वकीयानि लक्षणान्येवेत्यर्थः, तदेवाह-"महतोऽध्यवसाय" इति, "वृत्तिः" इत्यस्य सर्वत्र संबन्धः,

---

१ चक्षुरादिक्रमेण पूर्वमिन्द्रियाणामभिधानात् 'शब्दादिषु' इति पाठो न सन्निवेशितः। २ मात्रशब्देन सामान्यविशेषविवेचनवैधुर्यं तस्य बोध्यते। ३ वृत्तिः इत्यस्यानुवृत्तिः। एवमेवेऽपि। ४ अध्यवसायो महतो वृत्तिः, अभिमानश्चाहङ्कारस्य वृत्तिरित्येवं संबन्धः।

वृत्तिद्वैविध्यं साधारणासाधारणत्वाभ्यामाह—"सैषा भवत्यसामान्या"= असाधारणी, "सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च"=सामान्या चासौ करणवृत्तिश्चेति, त्रयाणामपि करणानां पञ्च वायवो जीवनं वृत्तिः, तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् ।

केयमसौ सामान्या वृत्तिः प्राणादिरूपा, तत्राह—"त्रयाणामपि करणानाम्" इति, वायवः=वायुतुल्यसञ्चारत्वेन वायुपदाभिधेयाः प्राणादयः पञ्च त्रयाणामपि करणानां सामान्या वृत्तिः, सा चैषा जीवननिरुक्त्या [illegible] ।

यथा पञ्जरचालनरूपो व्यापारः पञ्जरस्थानां कपोतानां साधारणो [illegible] रूपो यो जीवनात्मकः प्राणनादिव्यापारः स त्रिविधानामन्तःकरणानां साधारणो व्यापार इति समन्वयः ।

जीवनरूपैतत्[illegible]—"तद्भावे भावाद्" इति, अन्तःकरणसद्भावे जीवनदशायां प्राणनादिव्यापारसद्भावदर्शनात् अन्तःकरणाभावे च मरणे प्राणनादिव्यापाराभावदर्शनादित्यर्थः ।

अत्रेदमवधेयम्—अत्र साङ्ख्यसूत्रे च "द्वयोः [illegible]" [illegible] "सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या" इत्यभिधानात् अन्तःकरणस्यैव वृत्तिः प्राणनादिर्न तु बाह्येन्द्रियाणामपीति,

एवं [illegible] 'समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादिरूपा जीवनम्' इति [illegible] न तु बाह्येन्द्रियमपि, [illegible] प्राणादि- [illegible] प्राणादिरिति [illegible] —(एवं सिद्धं भवति) [illegible] ।

एवं च [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः, अपानः कृकाटिकापृष्ठपादपायूपस्थपार्श्ववृत्तिः, समानो हृन्नाभिसर्वसन्धिवृत्तिः, उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्द्धभ्रूमध्यवृत्तिः, व्यानस्त्वग्वृत्तिः, इति पञ्च वायवः ॥ २९ ॥

चतुर्विधकरणस्यासाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ सप्रकारावाह—"युगपच्चतुष्टयस्य" इति—

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा।
दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥

"दृष्टे" यथा—यदा सन्तमसाऽन्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद् व्याघ्रमभिमुखमतिसन्निहितं पश्यति तदा खल्वस्यालोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया 'युगपद्' एव प्रादुर्भवन्ति यतस्तत उत्प्लुत्य तस्थानादेकपदेऽपसरति।

जीवनवृत्तेः स्थानभेदेन पञ्चविधत्वमाह—"तत्र प्राण" इति, कृकाटिका=घाटा, प्राणनाद्=अन्नागमनादिना शरीरधारणात्प्राणः, मलमूत्रादेरपनयनादपानः, समम्=अनुरूपं नाडीषु रसानां नयनात्समानः, रसामूर्द्धनयनादुदानः, बलवत्कर्महेतुत्वाच्च व्यानः, इति—व्यापारभेदादपि जीवनस्य पञ्चविधत्वं ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

"चतुर्विधकरणस्य"=बाह्यकरणसहितान्तःकरणत्रयस्य, "दृष्टे"=चक्षुरादिगोचरे पदार्थे तु "चतुष्टयस्य"=करणस्य वृत्तिः कदाचिद् "युगपद्"=अक्रमेण जायते "कदाचिच्च" क्रमशो जायत इत्येवं क्रमाक्रमवती "वृत्तिः निर्दिष्टा"=साङ्ख्याचार्यैरभिहितेत्यर्थमभिप्रेत्य यौगपद्योदाहरणं तावदाह—"दृष्टे यथा" इति,

"सन्तमसान्धकारे"=निविडान्धकारे, सन्तमसशब्देनैव गाढान्धकारलाभसम्भवाद् अन्धकार इत्यनुपयुक्तम्,

"आलोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायाः" एते यथाक्रमं नयनमनोऽहङ्कारबुद्धीनां व्यापाराः,

"उत्प्लुत्य"=मण्डूकवदुद्देश्यनमनुष्ठाय "एकपदे"=तत्क्षणमेव—झटित्येवेति यावद्, "अपसरति"=स्थानान्तरमेति,

अत्र वृत्तीनां यौगपद्याख्यानेन बाह्येन्द्रियवृत्तीनामपि युगपद्भवनस्यार्थात्कथितत्वाद् दीर्घशष्कुलीभक्षणादावपर्यायेण जायमानं ज्ञानपञ्चकमप्यत्रोदाहरणीयम्,

न च 'एकमणु मनो विभिन्नस्थानानीन्द्रियाणि युगपदधिष्ठातुं शक्तम्' इति न युगपज्ज्ञान-

---

१ कृकं=कण्ठम् अटति=व्याप्नोतीत्यर्थे कर्मण्यणि ङीपि स्वार्थे के ह्रस्वे टापि 'प्रत्ययस्थाद्' इतीत्वे च कृकाटिकेति साधुः, यौवनोद्भेदसमये गल उपलभ्यमाना 'घंटी' इति प्रसिद्धा, तदेवाह—'घाटा' इति। २ क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः अ० २ सू० ३२—इति कपिलाचार्यैरित्यर्थः। ३ सन्ततं तमः इति विग्रहे 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इति सूत्रेण समासान्तेऽचि 'सन्तमसम्' इति साधु, सर्वतोव्यापान्धकारे चास्य वृत्तिरित्यमरः। ४ अक्रमेण। ५ मनोऽधिष्ठितानामेव कर्मेन्द्रियाणां स्वस्वव्यापारे क्षमत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्।

"क्रमशश्च"—यथा मन्दालोके प्रथमं तावद् वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति, अथ प्रणिहितमनाः कर्णान्ताकृष्टसशरशिञ्जितमण्डलीकृतकोदण्डः प्रचण्डतरः पाटच्चरोऽयमिति निश्चिनोति, अथ च 'मामभ्येति' इत्यभिमन्यते अथाध्यवस्यति—'अपसरामीतः स्थानाद्' इति ।

परोक्षे त्वन्तःकरणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्जं वृत्तिरित्याह—"अदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः" अन्तःकरणत्रयस्य युगपत्क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति. अनुमानागमस्मृतयो हि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्तन्ते नान्यथा. यथा दृष्टे "तथाऽदृष्टेऽपि" इति योजना ॥ ३० ॥

स्यादेतत्-चतुर्णां त्रयाणां वा वृत्तयो न तावत् तन्मात्राधीनाः. तेषां सदा-

---

[illegible], तथा च यथाऽलं [illegible] पश्यति, [illegible] इति [illegible] सत्कार्ये, साङ्ख्यमते मनसो मध्यमपरिमाणत्वेन [illegible], [illegible] "[illegible] मनः" "[illegible]" [illegible] सिद्धान्तो न साङ्ख्यस्य इति भावः ।

[illegible]—"क्रमशश्च" इति, अत्र 'यथा' इति पूरणीयम्,

"कर्णान्ताकृष्टसशरशिञ्जितमण्डलीकृतकोदण्डः"—[illegible] कर्णान्ताकृष्टं [illegible] शिञ्जितं [illegible] मण्डलीकृतं च कोदण्डं धनुर्येन सः तथा "प्रचण्डतरः" [illegible], "निश्चिनोति"=[illegible] निश्चयति,

"बाह्येन्द्रियवर्जं"=बाह्येन्द्रियाणि वर्जयित्वा,

"अदृष्टे"=अनुमेये [illegible], शाब्दे च [illegible], स्मर्तव्ये च [illegible],

"तत्पूर्विका" इत्यस्यार्थमाह—"दृष्टपूर्विका" इति, [illegible]—"अनुमान" इत्यादिना, "दर्शनपूर्वाः"—अनुमेये [illegible], शाब्दे च [illegible], स्मर्तव्ये च [illegible] दर्शनपूर्वाः,

"तथाऽदृष्टे" इति, 'अपि' [illegible]—"तथाऽदृष्टेऽपि" इति ॥ ३० ॥

"[illegible]"—[illegible], "तेषां" [illegible],

तन्नत्वेन वृत्तीनां सदोत्पादप्रसङ्गाद्, आकस्मिकत्वे तु वृत्तिसङ्करप्रसङ्गो नियमहेतोरभावाद्, इत्यत आह "स्वांस्वाम्" इति–

स्वांस्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम्।
पुरुषार्थ एव हेतुर्न केन चित्कार्यते करणम्॥ ३१॥

करणानि इति शेषः, यथा हि बहवः पुरुषाः शाक्तीक-याष्टीक-धानुष्क-कार्पाणिकाः कृतसङ्केताः परावस्कन्दनाय प्रवृत्ताः, तत्रान्यतमस्याकूतमवगम्यान्यतमः प्रवर्तते, प्रवर्तमानस्तु शाक्तीकः शक्तिमेवादत्ते न तु यष्ट्यादि[1]कम्, एवं याष्टीकोऽपि यष्टिमेव न शक्त्यादिकं, तथान्यतमस्य करणस्याऽऽकूतात् =स्वकार्यकरणाभिमुख्याद् अन्यतमं करणं प्रवर्तते, तत्प्रवृत्तेश्च हेतुमत्त्वान्न वृत्तिसङ्करप्रसङ्ग इत्युक्तं–"स्वांस्वां प्रतिपद्यन्त" इति।

"सदोत्पादप्रसङ्गाद्" इति, ननु विषयसन्निधानादेर्वृत्त्युत्पादे निमित्तत्वसत्त्वान्न वृत्तीनां सदोत्पादप्रसङ्ग इति चेद्, एवमपि नियामकस्य कस्य चिदभावादाकस्मिकत्वप्रसङ्गो दुर्वारः, भवत्वाकस्मिकत्वं कात्र क्षतिरिति चेत्, तत्राह–"आकस्मिकत्वे तु" इति, करणवृत्त्युद्भवस्यानैमित्तिकत्वे तु "वृत्तिसङ्करप्रसङ्गः"=कदाचिच्चक्षुरेव शब्दग्रहणाय व्याप्रियेत, कदाचिच्च श्रोत्रमेव रूपे व्याप्रियेत, कदाचिच्च मन एव निश्चिनुयात्, कदाचिच्च बुद्धिरेव सङ्कल्पयेद् इत्येवं वृत्तीनां परस्परव्यतिकरप्रसङ्गः, तत्र हेतुमाह–"नियमहेतोरभावाद्"=इयं त्वदीया वृत्तिरेतद्गोचरा–इति नियमप्रदर्शकस्य कस्य चिद् हेतोरभावादित्यर्थः।

कारिकागतेन 'करणम्' इत्येनेनानिर्वाहादाह–"करणानीति शेष" इति, करणानि परस्पराभिप्रायनिमित्तामात्मीयामात्मीयामेव वृत्तिं प्रतिपद्यन्ते=प्राप्नुवन्ति न परकीयामित्यर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति–"यथा हि" इत्यादिना,

शक्तिः प्रहरणमस्यासौ शाक्तीकः, एवं याष्टीकादयो ज्ञेयाः, शक्तिपाणयः यष्टिपाणयः धनुष्पाणयः कृपाणपाणयश्चेति यावत् "कृतसङ्केताः"=आक्रमणवेलायां त्वयेदं प्रहरणं ग्रहणीयमित्येवं पूर्वमेव कृतनियमास्सन्तः "परावस्कन्दाय"=रिपोराक्रमणाय–अरिदमनायेति यावद्, "आकूतम्"=अभिप्रायम्,

दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति–"तथाऽन्यतमस्य" इति,

आकूतस्येच्छाविशेषत्वेन चेतनधर्मत्वादचेतने करणग्रामे बाधितत्वाल्लाक्षणिकमर्थमाह–"स्वकार्यकरणाभिमुख्याद्" इति,

फलितमाह–"तत्प्रवृत्तेश्च" इति, एवं करणप्रवृत्तेः परस्पराकूतनिमित्तकत्वान्न वृत्तिसङ्करप्रसङ्गावसर इत्यर्थः।

---

१ 'आदत्ते' इत्यनुषङ्गः, एवं 'यष्टिमेव' इत्यादावपि। २ निर्हेतुकवृत्त्युद्भवप्रसङ्गः। ३ "प्रतिपद्यन्ते" इति बहुवचनान्तक्रियापदेन सह योगायोगाद्। ४ प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणम्=आयुधम्। ५ 'शक्तियष्ट्योरीकक्' (४।४।५९) इतीकक्, धानुष्ककार्पाणिकशब्दे त्वधिकारप्राप्तठक्। ६ यथा–'नदी कूलं पिपतिषति' इत्यत्रेच्छया पतनोन्मुखत्वं लक्ष्यते तथात्रापि कार्यकरणोन्मुखत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः।

स्यादेतद्—यार्ष्टीकादयश्चेतनत्वात्परस्पराकूतमवगम्य प्रवर्तन्त इति युक्तं, करणानि त्वचेतनानि, तस्मान्नैवं प्रवर्तितुमुत्सहन्ते, तेनैषामधिष्ठात्रा करणानां स्वरूपसामर्थ्योपयोगाभिज्ञेन भवितव्यम्, इत्यत आह—"पुरुषार्थ एव हेतुर्न केन चित्कार्यते करणम्" इति ।

भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थ एवानागतावस्थः प्रवर्तयति करणानि, कृतमत्र तत्स्वरूपाभिज्ञेन कर्त्रा ।

एतच्च "वत्सविवृद्धिनिमित्तम्" इत्यत्रोपपादयिष्यते ॥ ३१ ॥

"न केन चित्कार्यते करणम्" इत्युक्तं, तत्र करणं विभजते "करणं त्रयोदशविधम्" इति—

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥

इन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं, कारकविशेषः=करणं, न च व्यापारावेशं विना कारकत्वम्, इति व्यापारावेशमाह—"तदा-

---

"अचेतनानि" तस्मात्=अचेतनत्वात्, एवं=यार्ष्टीकादिवत् प्रवर्तितुं न "उत्सहन्ते"=उत्सुका भवन्ति "तेन"=स्वयं प्रवर्तितुमक्षमत्वेन "एषां"=करणानाम् "अधिष्ठात्रा"=प्रयोजकेन केन चित् भवितव्यमिति तात्पर्यः ।

[illegible] भवितव्यम् इत्यत आह—"करणानां स्वरूपसामर्थ्योपयोगाभिज्ञेन" इति, [illegible] तस्य प्रेरकत्वसम्भवः, ईश्वरस्तु [illegible],

[illegible] भोगापवर्गाख्यपुरुषार्थतया गुणेषु स्थित इति प्रकृति- [illegible], [illegible] हि गुणाः प्रवर्तन्ते न यावत् भोगं अपवर्गं वा जन- [illegible], [illegible] इति हि साङ्ख्यसिद्धान्तः ।

[illegible] "अनागतावस्थः"= [illegible],

"[illegible]" [illegible], पुरुषार्थनिमित्तेन केन चित् "कर्त्रा" किमपि [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ॥ ३१ ॥

"[illegible]" [illegible], "व्यापारावेशं"=व्यापारयोगं, [illegible] ।

[illegible]

हरणधारणप्रकाशकरं" यथायथं तत्र कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि आहरन्ति=यथास्वमुपाददते—स्वव्यापारेण व्याप्नुवन्तीति यावद्, बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या—प्राणादिलक्षणया धारयन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि च प्रकाशयन्ति ।

आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्मतया किं कर्म, कतिविधं च, इत्यत आह—"कार्यं च तस्य" इति, तस्य=त्रयोदशविधस्य करणस्य "दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च" कार्यम्, आहार्यं=व्याप्यं, कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथायथं व्याप्याः, ते च दिव्यादिव्यतया दशेत्याहार्यं दशधा, एवं धार्यमप्यन्तःकरणत्रयस्य प्राणादिलक्षणया वृत्त्या शरीरं, तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं, शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्यमपि दशधा, एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः, ते च दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति ॥ ३२ ॥

त्रयोदशविधे करणेऽवान्तरविभागं करोति—"अन्तःकरणम्" इति—

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

"अन्तःकरणं त्रिविधं"=बुद्धिरहङ्कारो मन इति, शरीराभ्यन्तरवर्त्तित्वादन्तःकरणं, दशधा बाह्यं करणं "त्रयस्य" अन्तःकरणस्य "विषयाख्यं"

किम्प्रत्येकमेवाहरणादिकरं, नेत्याह—"यथायथं" यथात्मीयं, तदेवाह—"तत्र" इत्यादिना

"कार्यं"=कर्म "व्याप्यं"=वागादिव्यापारेणाप्यं कर्म, तदेवाह—"कर्मेन्द्रियाणाम्" इति, देवादीनां भोग्या दिव्याः, अस्मदादीनां चादिव्याः,

"तच्च"=शरीरं च "पार्थिवादि" आदिना जलीयतैजसवायवीयानां ग्रहणम्, "पाञ्चभौतिकं"=पञ्चभूतानां विकारभूतम्, पञ्चभूतविकारत्वे कथं पार्थिवादित्वव्यपदेश इति चेत्, तत्तत्प्राधान्येनेति गृहाण, तथा हि दशधात्वं कुतस्त्यं, तत्राह—"शब्दादीनाम्" इति, शब्दादिपञ्चतन्मात्राणां समूहरूपः परिणामः स्थूला पृथिवीति पूर्वमभिहितं, ते च शब्दादयः पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति तद्वती पृथिव्यपि दशधा—तत्परिणामत्वाच्च शरीरमपि दशधेत्यर्थः ।

"व्याप्याः"=आलोचनीया विषयाः ॥ ३२ ॥

---

१ "यथास्वे यथायथम्" इति (८।१।१४) इति पा० सूत्रेण साधु । २ तत्र पार्थिवं मनुष्याणां, वरुणवह्निवायुलोकनिवासिनां च यथाक्रमं जलीयादिशरीरमिति बोध्यम् । ३ मानुषे शरीरे पृथिव्याः प्राधान्यमितरेषां च भूतानामुपष्टम्भकत्वमात्रम्, एवमितरत्रापि तत्तत्प्राधान्यं ज्ञेयम् । ४ तथापि, तत्तत्प्राधान्येन पार्थिवादित्वव्यवहारसत्त्वेपीति तदर्थः, शरीरस्य दशधात्वं कस्मात्कारणादवगतमित्यर्थः । ५ सूक्ष्माः शब्दादयो दिव्याः, स्थूलाश्चादिव्याः ।

विषयमाख्यानि=विषयसंकल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारी भवति, तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण,

बाह्यान्तःकरणयोर्विशेषान्तरमाह—"साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्" इति, साम्प्रतकालं=वर्त्तमानकालं बाह्यम्=इन्द्रियं, वर्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम्। अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति।

"त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं" तद् यथा—नदीपूरभेदादभूद् वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, असत्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद् भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति।

"विषयमाख्यानि"=तत्तद्विषयगोचरं व्यापारमुत्पादयति, तदेवाह—"विषयसङ्कल्प" इति, मनआदिभिर्विषयगोचरेषु सङ्कल्पादिषु कर्त्तव्येषु बाह्येन्द्रियं द्वारी भवति—द्वारीभवतीत्यर्थः,
"आलोचनेन"=आलोचनात्मकव्यापारेण द्वारी भवन्तीति शेषः, एवं "यथास्वं व्यापारेण" इत्यत्रापि 'द्वारी भवन्ति' इति शेषो ज्ञेयः,
"वर्त्तमानकालं"=वर्त्तमानः कालो विषयो यस्य तद्वर्त्तमानकालं, [illegible] वर्त्तमानविषय इत्यर्थः।

ननु 'घटमानय' 'घटं नयिष्यामि' इत्यतीतानागतयोरप्युपलम्भकत्वदर्शनात् कथमिन्द्रियं वर्त्तमानकालं बाह्यं करणम् इति नियम इत्याशङ्कायामाह—"वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम्" इति, अत एव पाणिनिः 'कदाऽऽगतोऽसि' इति पृष्टः सन्नतीते वर्त्तमाने प्रयुङ्क्ते—'अयमागच्छामि' इति, 'कदा गमिष्यसि' इति, च पृष्टः सन्ननागते वर्त्तमानं प्रयुङ्क्ते—'एष गच्छामि' इति, तथा चाह भगवान् पाणिनिः—"वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" इति, [illegible] इति महाभाष्यकाराः,

अन्तःकरणव्यापारस्य [illegible]—"नदीपूरभेदाद्" इति, नदीपूरः=नद्याः पूर्णता, [illegible]

[illegible] इति, [illegible]

[illegible] इति, [illegible]

कालश्च वैशेषिकाभिमत एको नाऽनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्तयितुमर्ह-तीति, तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिव्यवहारभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त

भौमेनोष्मणा क्षुभ्यमानाः खलु पिपीलिकाः स्वान्यण्डानि भूमिष्ठान्युपरिष्टान्नयन्ति, तथा च पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद् वर्षकारणमनुमाय पुनर्वर्षकारणाद् भावि कार्यं वर्षणमनुमीयत इत्य-र्थोऽत्र ज्ञेयः, नीडोपघातादपि कदा चित् पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवतीति तन्निराशायाह—"अस-त्युपघातक" इति,=पिपीलिकागृहोपमर्दकारणेऽसतीत्यर्थः।

तथा चाविरस्तानां भूयसीनां भूयस्सु स्थानेषु साण्डानां पिपीलिकानां सञ्चरणमेवाऽनागत-वर्षणमनुमापयति न सञ्चारमात्रमिति न मिथ्यानुमानमित्यत्र फलितम्,

"दृष्टिरिति" इति, यतः एवं त्रैकाल्यविषयमनुमानमतः तदनुरूपाः—तत्तदतीताद्यनुगुणा एव मनआदीनां सङ्कल्पादयो भवन्तीत्यर्थः।

'त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्' इति श्रुत्वा भवेत्कस्य चित् 'पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तं काल-तत्त्वमपि कापिलैरास्थीयते' इति भ्रान्तिः, तां पराणुदति—"कालश्च" इति, "अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि" इत्येवं वैशेषिकैरभिहितश्च कालो नाऽनागतानादिव्यव-हारभेदं प्रवर्तयितुमर्हति—यतः स एक इति,

ननु कालस्य स्वरूपत ऐक्येप्युपाधिभेदादनागतादिभेदव्यवहार उपपत्स्यते, यदाहुः—"एक-त्वेऽपि सर्वकार्याणामारम्भक्रियाभिनिर्वृत्तिस्थितिनिरोधोपाधिभेदान्मणिवत्पाचकादिवद्वा नाना-त्वोपचार" इति, यथैकस्मिन् पुरुषेऽनेकसंबन्धभेदानुविधायिन्यभिन्ने पिता पुत्रो भ्रातेति प्रत्यया भवन्ति, तद्वदेकः कालः कार्यकारणविशेषापेक्षः परापरादिप्रत्ययहेतुः इति च, तत्राह—"तस्मादयं यैरुपाधिभेदैः" इति, इति=यत एकः कालोनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्तयितुं नार्हति "तस्माद् यैरुपाधिभेदैः"=कार्यारम्भकार्यस्थितिकार्यनिरोधादिरूपैः बहुतराल्पतरदिनकरोदया-

---

१ वर्षकारणं=भूतसंक्षोभम्। २ नीडम्=गृहम्। ३ तादृक्सञ्चरणेन मिथ्यानुमानभवन-निराकरणाय। ४ इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तथा च अपरमितिप्रत्ययः, युगपदितिप्रत्ययः, चिरमितिप्रत्ययः, क्षिप्रमितिप्रत्ययः, इति काललिङ्गानीत्यर्थः, अपरस्मि न्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यम् इति काणादसूत्रार्थः, अ० २, आ० २ सू० ६। ५ आरम्भः=उपक्रमः, क्रियाया अभिनिर्वृत्तिः=परिसमाप्तिः, स्थितिः=स्वरूपावस्थानं, निरोधः=नाशः एषामुपाधीनां भेदान्नानात्वव्यपदेशः, यथैकोऽपि स्फटिकादिमणिस्तत्तन्नीलाद्युपाधिभेदादने-करूपो, यथा चैकोपि पुरुषस्तत्तत्क्रियाभेदात्पाचकः पाठक इति तद्वद् इति प्रशस्तपादभाष्यार्थः। ६ कार्यस्य=परापरादेः प्रत्ययस्य यः कारणविशेषो बहुतराल्पतरातीततपनपरिस्पन्दावच्छिन्नका-लपिण्डसंयोगस्तदपेक्षः काल एकोऽपि परापरादिप्रत्ययहेतुः इति न्यायवार्तिकार्थ इति तात्पर्य-टीका० अ० १ आ० २ सू० ३९। ७ देशतः सन्निकृष्टयोर्युवस्थविरयोरेकस्मिन् शरीरा-वस्थाभेदानुमितातीतसूर्योदयास्तमयरूपक्रियाप्रचयबहुत्वान्तरितजन्मनि स्थविरे शरीरावस्थाभे-दानुमितातीतसूर्योदयास्तमयरूपक्रियाप्रचयाल्पत्वान्तरितजन्मानं युवानमवधिं कृत्वा विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते, तामपेक्ष्य बहुतरसवित्रुदयास्तमयविशिष्टेन कालप्रदेशेन योगात्स्थविरे परत्वस्योत्प-त्तिरित्यादिरूपा हि वैशेषिकादिकल्पना, तत्र मार्तण्डोदयास्तमयक्रियाप्रचयाल्पत्वबहुत्वविशिष्टा-देव पिण्डात्परत्वापरत्वे भविष्यतः, कृतमत्र द्रव्यान्तरेण कालेनेति साङ्ख्याः।

एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमन्तर्गडुना कालेनेति साङ्ख्याचार्याः। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति ॥ ३३ ॥

साम्प्रतविषयाणां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विवेचयति—

स्पन्दक्रियादिरूपैरौपाधिभिः "अयं"=कालः अनागतादिव्यवहारं परापरादिव्यवहारं च भेदेन "प्रतिपद्यते"=प्राप्नोति "त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवो" इत्यनेनोक्तम् "अन्तर्गडुना"= अकार्यकरेण कालेनेत्यर्थः।

तथा चाहुर्योगभाष्यकाराः—"स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासते" इति,

केचित्तु "क्षणस्तु वस्तुपतित" इत्युत्तरभाष्यानुरोधात् क्षणानां कालत्वमेव न तत्त्वान्तरत्वम्, अन्यथा घटपटयोरिव क्षणयोर्द्वयोः सहभावापत्तिः, क्रमिकत्वानापत्तिश्च, एवं च क्षणात्मकोऽपि कालः सर्वस्तु परिणामाधार इति मतम्,

न च क्षणस्यैव कालत्वे 'विषमः कालो गतः' 'क्रूरः कालोऽयम्' इति क्षणसमूहात्मकमहाकालादिव्यवहारानुपपत्तिः, क्षणातिरिक्तस्य तस्यासत्त्वादिति वाच्यं, क्षणसमूहात्मकबुद्धिविषयत्वेनैव तद्व्यवहारोपपत्तेः, अत एव "कालनित्यत्वबुद्धिस्तु [illegible] प्रवाहरूपा [illegible]" इति योगवार्त्तिककृतः, एतेन 'पूर्वेतरसंयोगावच्छिन्नः परमाणुः [illegible] क्षणः' इति वैशेषिकोक्तमपास्तं, तत्रैव [illegible], अतिरिक्तत्वे [illegible] प्रसङ्गापत्तेः, नित्यकालान्तराभ्युपगमे प्रमाणाभावात्,

तस्मात् [illegible] कालः क्षणरूपाद्व्यवहारहेतोर्भिन्न एव [illegible] पदार्थोऽस्तु [illegible] इति प्राहुः ॥ ३३ ॥

"साम्प्रतविषयाणां"=वर्तमानविषयाणां, "विशेषाः"=शान्तघोरमूढरूपत्वेन [illegible]

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि ॥ ३४ ॥

"बुद्धीन्द्रियाणि" इति । "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां"=दशानामिन्द्रियाणां मध्ये "पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि"='विशेषाः=स्थूलाः शब्दादयः=शान्तघोरमूढरूपाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषाः=तन्मात्राणि=सूक्ष्माः, शब्दादयः, मात्रशब्देन भूतभावमपाकरोति, विशेषाश्चाविशेषाश्च=विशेषाविशेषाः, त एव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि ।

एवाऽविशेषसंज्ञकानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणां=शब्दादिधर्मकसूक्ष्मद्रव्याणां विकारा एत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयः=पञ्च भूतानि='विशेषाः'=अभिव्यक्तशान्तादिविशेषकाः परिणामाः, न तु तत्त्वान्तरप्रकृतय एताः,

तथाऽस्मितालक्षणस्याभिमानमात्रवृत्तिकस्य श्रवणस्पर्शनदर्शनादिरूपविशेषसहितस्य सत्त्वप्रधानस्याहङ्कारस्य श्रवणस्पर्शनादिधर्मविशेषकाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, तस्यैव वचनादानविसर्गादिरूपविशेषशून्यस्य रजःप्रधानस्याहङ्कारस्य वचनादानगमनविसर्गादिरूपधर्मविशेषकाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि 'अन्यत्रमना अभूवं' 'त्वयोक्तं नाश्रौषम्' इत्यादिव्यवहारानुरोधाच्चक्षुरादीनां वागादीनां च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तिरित्युभयप्रधानस्य श्रवणस्पर्शनादिवचनादानादिरूपधर्मविशेषशून्यस्याभिमानमात्रवृत्तिकस्याहङ्कारस्य श्रवणस्पर्शनादिवचनादानादिरूपधर्मविशेषकं मनश्च 'विशेषाः'=कार्याणीत्यर्थः ।

ननु पञ्चतन्मात्राणामविशेषत्वे मानाभाव इति चेत्, न, शब्दतन्मात्राणि बुद्धिकारणकानि-अविशेषाद्–अस्मितावदित्यनुमानस्य मानत्वात् "तन्मात्राण्यविशेषाणि" इति विष्णुपुराणाच्च ।

तदेव=तन्मात्रं, ते एव=तन्मात्रे, तान्येव=तन्मात्राणि–"मयूरव्यंसकादयश्च' इति (पा० २।१।७२) सूत्रेण समासः, तन्मात्रं च तन्मात्रे च तन्मात्राणि च तन्मात्राणि च तन्मात्राणि चेत्येकशेषेण तन्मात्राणीति शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेत्यर्थः।

एषूत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य हेतुतया शब्दतन्मात्रं शब्दतन्मात्रधर्मकम्, एवं स्पर्शतन्मात्रं शब्दतन्मात्रकार्यतया शब्दस्पर्शमात्रधर्मकम्, एवं रूपतन्मात्रं शब्दस्पर्शतन्मात्रकार्यतया शब्दस्पर्शरूपमात्रधर्मकम्, एवं रसतन्मात्रं शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रकार्यतया शब्दस्पर्शरूपरसमात्रधर्मकम्, एवं गन्धतन्मात्रं शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रकार्यतया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमात्रधर्मकमिति यावत् ।

एवं च मात्रशब्देन शान्तादिविशेषस्यैव व्यावृत्तिर्न तु पूर्वपूर्वकार्यत्वेनापन्नस्य गुणान्तरस्य,

तन्मात्राणां पूर्वपूर्वकार्यत्वाभ्युपगमे मानं तु "आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी" इति तैत्तिरीयकोपनिषद्वाक्यम्–कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वाभ्युपगमाद्,

एतानि च तन्मात्राणि तामसाहङ्काराच्छब्दादिक्रमेणोत्पद्यन्ते इत्युक्तम्,

---

१ अहङ्कारस्याविशेषत्वे हेतुरस्मितालक्षणस्येति । २ संसारवृक्षस्यास्तितामात्रपरिणामः=महत्तत्त्वं, बुद्धिपरिणामस्त्वहङ्कारादिः । ३ तेनेन्द्रियभावापन्नाहङ्कारस्य व्यावृत्तिः । ४ स्थूलभावमपाकरोतीति पाठान्तरम् ।

तत्रोर्ध्वस्रोतसां योगिनां च श्रोत्रं शब्दतन्मात्रविषयं स्थूलशब्दविषयं च, अस्मदादीनां तु स्थूलशब्दविषयमेव । एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया, अस्मदादीनां तु स्थूलस्पर्शविषयैव । एवं चक्षुरादयोऽपि तेषामस्मदादीनां च रूपादिषु सूक्ष्मस्थूलविषयेषु द्रष्टव्याः ।

"ऊर्ध्वस्रोतसाम्"=ऊर्ध्वमेव न कदाचिदधः स्रोतः=रेतःस्रोतो येषां ते 'जनकसनकसनन्दनादयस्तथा भीष्मादयो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः, संन्यासिनोऽपि, तेषाम्' इत्यर्थः, उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणां नात्र सम्भवति—तेषां विवाहार्थं प्रवृत्तेः, एवं च ऊर्ध्वरेतस्त्वम्=अष्टविधमैथुनेच्छारहितत्वम् ।

---

१ न च भीष्मस्य [illegible]

एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये "वाग्भवति शब्दविषया"=स्थूलशब्दविषया–तद्धेतुत्वाद् न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः, तस्याहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात्। 'शेषाणि तु'=चत्वारि=पायूपस्थपाणिपादाख्यानि "पञ्चविषयाणि" पाण्याद्याहार्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वादिति ॥ ३४ ॥

साम्प्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चिद्गुणभावं, केषाञ्चित्प्रधानभावं सहेतुकमाह

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्।
तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥

"सान्तःकरणा" इति। "द्वारि"=प्रधानं"शेषाणि"=करणानि वाह्येन्द्रियाणि "द्वाराणि" गौणानि, तैरुपनीतं "सर्वं विषयं"समनोहङ्कारा "बुद्धिः" "यस्माद्" "अवगाहते"=अध्यवस्यति "तस्माद्" वाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि, द्वारवति च सान्तःकरणा बुद्धिरिति ॥ ३५ ॥

न केवलं वाह्येन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिः, अपि तु ये अप्यहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह–

ननु वागिन्द्रियं शब्दतन्मात्रं प्रति कारणं स्याद्, इत्यत आह–"एवं कर्मेन्द्रियेषु" इति, वागिन्द्रियं–स्थूलशब्दविषयं–स्थूलशब्दहेतुत्वात्–शब्दतन्मात्रवदित्यनुमानाकारः। शब्दतन्मात्रस्य वागिन्द्रियस्याप्यहङ्काराद्[1]एवोत्पन्नत्वेन तत उत्पन्नयोः कार्यकारणभावासम्भवादिति भावः।

"चत्वारि"=पायूपस्थपाणिपादाख्यानि "पञ्चविषयाणि"=पञ्च विषया येषां तानि, पाण्यादिविषयाणां=पाण्यादिग्राह्याणां घटादीनां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकत्वेन शब्दादिपञ्चविषयाणि भवन्तीत्यर्थः। एवं च वाक् शब्दमात्रविषया, अन्यानि तु पञ्चविषयाणीति कर्मेन्द्रियेषु वैलक्षण्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

द्वारमस्यास्तीति "द्वारि"[2] वाह्यकरणानि द्वारतुल्यानि द्वारविशिष्टगृहतुल्यां बुद्धिमुपकुर्वन्ति "तैरुपनीतं"=वाह्यकरणैरुपस्थापितम्, "समनोऽहङ्कारा बुद्धिः" इति, अन्तःकरणस्य त्रिविधत्वं "त्रिविधं करणम्" इति कारिकांशेनाक्षिप्तमेव स्पष्टीकरोति, अवगाहनमत्र न विलोडनं किन्तु बुद्धिकर्माध्यवसायपर्यवसायीत्याह–"अवगाहते=अध्यवस्यति" इति, द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति" इति–मनोऽहङ्कारयोरपि द्वारवत्त्वरूपं प्राधान्यं वाह्यकरणापेक्षयाऽभिमतं, बुद्ध्यपेक्षया तु तयोरपि द्वारत्वरूपं गौणत्वमेवेत्युपरिष्टात्स्पष्टीकरिष्यतीति ॥ ३५ ॥

वाह्येन्द्रियापेक्षयाऽहङ्कारमनसोः प्राधान्यं, बुद्ध्यपेक्षया तु तयोरङ्गत्वमेवेत्युपक्षिपति–"न केवलम्"[3] इत्यादिना, मनसोऽल्पाच्तरत्वेऽप्यजाद्यन्तत्वादहङ्कारस्य पूर्वनिपाताद् "अहङ्कार-

---

१ लोकेऽप्येकस्मादुत्पन्नयोर्द्वयोः कार्यकारणभावो न युज्यत इति प्रसिद्धम्। २ मत्वर्थीय इनिः। ३ कारिकायां–३६।

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥

"एत" इति । यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति, विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा बाह्येन्द्रियाणि आलोच्य मनसे समर्पयन्ति, मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्य सर्वाध्यक्षभूतायां बुद्धौ । तदिदमुक्तं—"पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति" इति । बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च "गुणविशेषाः"=गुणानां=सत्त्वरजस्तमसां विकाराः, ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेणैकवाक्यतां नीताः—यथा—वर्तितैलवह्नयः सन्तमसापनयेन रूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपे—एवम् "एते गुणविशेषा" इति योजना ॥ ३६ ॥

कस्मात्पुनर्बुद्धौ प्रयच्छन्ति? न तु बुद्धिरहङ्काराय द्वारिणे मनसे वेत्यत आह—

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

"सर्वम्" इति । पुरुषार्थस्य प्रयोजकत्वात्तस्य यत्साक्षात्साधनं तत्=प्रधानं, बुद्धिश्चास्य साक्षात्साधनं, तस्मात्सैव प्रधानं, यथा—सर्वाध्यक्षः साक्षाद्राजार्थसाधनतया प्रधानम् । इतरे तु ग्रामाध्यक्षादयस्तं प्रति गुणभूताः । बुद्धिर्हि पुरुषसन्निधानात्तच्छायापत्त्या तद्रूपेव सर्वविषयोपभोगं "पुरुषस्य साध-

[illegible] "कौटुम्बिकेभ्यः"=गृहिभ्यः [illegible] "अभिमत्य" [illegible] "पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति" [illegible] "एते गुणविशेषा" इति ॥ ३६ ॥

[illegible] "सर्वं प्रत्युपभोगम्" इति, [illegible] । "तद्रूपेव"

[illegible]

यति" सुखदुःखानुभवो हि भोगः, स च बुद्धौ, बुद्धिश्च पुरुषरूपेवेति, सा च पुरुषमुपभोजयति—यथाऽर्थालोचनसङ्कल्पाभिमानाश्च तत्तद्रूपपरिणामेन बुद्धावुपसङ्क्रान्ताः—तथेन्द्रियव्यापारा अपि बुद्धेरेव स्वव्यापारेण=अध्यवसायेन सहैकव्यापारी भवन्ति—यथा वा—स्वसैन्येन सह ग्रामाध्यक्षादिसैन्यं सर्वाध्यक्षस्य भवति "सर्वं"=शब्दादिकं "प्रति" य उपभोगः पुरुषस्य तं साधयति।

ननु पुरुषस्य सर्वविषयोपभोगसंपादिका यदि बुद्धिः—तर्हि निर्मोक्षः, इत्यत आह—"सैव च" इति। पश्चात् प्रधानपुरुषयोरन्तरं=विशेषं "विशिनष्टि"=करोति—यथौदनपाकं पचतीति। अनेनापवर्गः पुरुषार्थो दर्शितः। ननु प्रधानपुरुषयोरन्तरस्य कृतकत्वादनित्यत्वं, तत्कृतस्य मोक्षस्यानित्यत्वं स्याद्, इत्यत आह—"सूक्ष्मम्" इति। "सूक्ष्मं"=दुर्लक्ष्यं तदन्तरमित्यर्थः। प्रधानं सविकारमन्यद्, अहमन्य इति विद्यमानमेवान्तरमविवेकेनाविद्यमानमिव बुद्धिर्बोधयति न तु करोति येनानित्यत्वमित्यर्थः। करणं च प्रतिपादनम्॥३७॥

तदेवं करणानि विभज्य विशेषाविशेषान् विभजते—

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः।
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥

शब्दादितन्मात्राणि सूक्ष्माणि, न चैषां शान्तत्वादिरस्त्युपभोगयोग्यो

इति, इवशब्दोऽवास्तवत्वद्योतकः, बुद्धिर्न वस्तुत आत्माभिन्ना तथापि तथाविधा लक्ष्यते लौकिकैरित्यर्थः, अनध्यवसितानामिदन्त्वान्यत्वाभ्यामनिश्चीयमानानामर्थानां पुरुषार्थाप्रयोजकत्वेन बुद्धिव्यापाराध्यवसायसमवक्रान्तैरेवेन्द्रियव्यापारैः पुरुषार्थसिद्धिरित्याह—"स्वव्यापारेण"इत्यादिना, "स्वसैन्येन"=सर्वाध्यक्षसैन्येन बुद्धिव्यापारस्थानीयेन, 'ग्रामाध्यक्षादिः' इन्द्रियव्यापारस्थानीयः, यथा—'पाकं पचति' इत्यत्र पचेः क्रियासामान्यार्थता—तथा "विशेषं विशिनष्टि" इत्यत्र 'अन्तरं विशिनष्टि' इति द्वितीयस्य वाक्ये विपूर्वस्य शिषेः क्रियासामान्यार्थता, तदेवाह—"यथौदन" इति, "सूक्ष्मम्" इति, अन्तरस्य सूक्ष्मत्वादेवावास्तवोऽपि भोगो वास्तव इवेति भावः, अन्तरं सिद्धमेवेति तत्करणमत्र प्रतिपादनोपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

"तन्मात्राणि"=तान्येवेति मयूरव्यंसकादित्वान्नित्यसमासः, एवशब्दो विग्रहवाक्ये उप-

---

१" त्वादनित्यत्वं, तत्कृतकत्वं मोक्षस्य स्यादित्यत आह—"सूक्ष्मम्"इति। दुर्लक्ष्यमित्यर्थः। प्रधानादन्य इति विद्यमानमेवान्तरमविवेकिनाऽविद्यमानमिव बुद्धिर्बोधयति न तु करोति येनानित्यत्वमित्यर्थः। तदन्तरकरणं च=प्रतिपादनम्। अनेनापवर्गः पुरुषार्थो दर्शितः इति श्लोकान्तव्याख्यायां पाठान्तरम्। २ 'आह'—"विशिनष्टि" प्रधानं सविकार' इति क्वचित्पाठः। ३ 'तेनापवर्गः=पुरुषार्थो दर्शितः। "सूक्ष्मं"=दुर्लक्ष्यं तदन्तरमित्यर्थः' इति क्वचित्पाठः। ४ प्रतिपादनार्थक एवात्रकृधातुर्नतूत्पत्त्यर्थ इत्यर्थः। ५ उत्प्रेक्षावाचकस्येवशब्दस्यावास्तवत्वद्योतकत्वं प्रसिद्धम्।

विशेष इति मात्रशब्दार्थः । अविशेषानुक्त्वा विशेषान् वक्तुमुत्पत्तिमेषामाह "तेभ्यः"=तन्मात्रेभ्यो यथासङ्ख्यमेकद्वित्रिचतुःपञ्चभ्यो "भूतानि"=आकाशानिलानलसलिलावनिरूपाणि "पञ्च" । "पञ्चभ्यः"=तन्मात्रेभ्योऽस्त्वेषां भूतानामुत्पत्तिः, विशेषत्वे किमायातम्? इत्यत आह "एते स्मृता विशेषा" इति, कुतः? "शान्ता घोराश्च मूढाश्च" । चकार एको हेतौ, द्वितीयः समुच्चये । यस्मादाकाशादिषु स्थूलेषु सत्त्वप्रधानतया केचिच्छान्ताः=सुखाः=प्रसन्नाः=लघवः, केचिद्रजःप्रधानतया घोराः=दुःखाः=अनवस्थिताः, केचित्तमःप्रधानतया मूढाः=विषण्णाः=गुरवः । तेऽमी परस्परव्यावृत्ता अनुभूयमाना 'विशेषा' इति, 'स्थूला' इति चोच्यन्ते, तन्मात्राणि त्वस्मदादिभिः परस्परव्यावृत्तानि नानुभूयन्ते इति 'अविशेषा' इति, 'सूक्ष्मा' इति चोच्यन्ते ॥३८॥

विशेषाणामवान्तरविशेषमाह—

सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९ ॥

"त्रिधा विशेषाः स्युः" । तान् विशेषप्रकारानाह—"सूक्ष्मा" इत्यादि । सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः "मातापितृजाः" षाट्कौशिकाः—तत्र मातृतो लोम-

---

[illegible] "विशेषान्वक्तुम्" इति "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्" इति [illegible] (३।३।१०। पा०) सूत्रेण तुमुन्, [illegible] वर्तमानकालिक [illegible] [illegible] "एकद्वि" इत्यादि, [illegible] [illegible] [illegible] जन्म, [illegible] [illegible] इति फलितोऽर्थः, [illegible] — "चकार एकः" इति, [illegible] शान्ता घोरा मूढाश्च [illegible] [illegible] गुणत्रयधर्मा [illegible] इत्याह—"सत्त्वप्रधानतया" [illegible] भिन्नानि ॥ ३८ ॥

"परिकल्पिताः"=[illegible] [illegible] सूक्ष्मदेहानां [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

लोहितमांसानि-पितृतः स्नाय्वस्थिमज्जान इति षट्को गणः, 'प्रकृष्टानि'=
महान्ति भूतानि=प्रभूतानि तैः "सह" । सूक्ष्मशरीरमेको विशेषः, माता-
पितृजो द्वितीयः, महाभूतानि तृतीयः । महाभूतवर्गे च घटादीनां निवेश
इति । सूक्ष्ममातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह-"सूक्ष्माः" "तेषां"=विशेषाणां
मध्ये ये-ते "नियताः"=नित्याः, "मातापितृजाः" तु "निवर्तन्ते"
रसान्ता वा, भस्मान्ता वा विडन्ता वेति ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मशरीरं विभजते—

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥

"पूर्वोत्पन्नम्" इति । "पूर्वोत्पन्नं"=प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पा-
दितम्, "असक्तम्"=अव्याहतं शिलामप्यनुप्रविशति, "नियतम्"-आ
चादिसर्गादा च महाप्रलयादवतिष्ठते, "महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं"=महदहङ्कारै-
कादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम्-एषां समुदायः=सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढै-
रिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः ।

नन्वस्त्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन
शरीरेणेत्यत आह-"संसरति" इति, उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं
जहाति, हायंहायं=हित्वाहित्वा चोपादत्ते । कस्मात्? "निरुपभोगं" यतः
षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात्संसरति ।

ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः, न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः=ताभ्यां
धर्माधर्माभ्यां साकं योगः तत्कथं संसरति? इत्यत आह-'भावैरधिवासितं'=

"विट्"=विष्ठा, तिस्रो ह्यवसाने शरीरस्य गतयः-क्षितौ निर्वातस्य गलितस्य क्षितिभावो, दग्धस्य
भस्मीभावः, क्रव्याद्भिर्भुक्तस्य च विष्ठात्वापत्तिरिति भावः ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मशरीरस्य सूक्ष्मत्वात्तन्मात्रवदविशेषत्वं कुतो न ? इति समुत्थितामाशङ्कामपाकरोति-
"शान्तघोर" इत्यादिना, सूक्ष्मशरीरस्य बाह्यकर्मानुष्ठानमेव नास्ति, धर्माधर्मादयो बौद्धा
भावास्तु तदधिवसन्त्येव बुद्धिद्वारेण, तत एव चास्य संसरणमित्याह-"धर्माधर्म" इत्यादि,

१ सूक्ष्मशरीरम् । २ सूक्ष्मं पञ्चतन्मात्रम् । तदेव पर्यन्तं सीमा यस्य कदम्बस्य तत्तथोक्तम्,
महानादिर्यस्य वृन्दस्य तत्तथाविधं तच्च तत्सूक्ष्मपर्यन्तं चेति कर्मधारयस्तदेव व्यनक्ति एषामिति
एषां महदहंकारादीनाम् । ३ क्रव्यं मांसं अदन्ति खादन्ति ये ते क्रव्यादास्तैः सिंहाऽऽसुरगृध्रादि-
मांसाशिभिरित्यर्थः ।

धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि=भावाः, तदन्विता बुद्धिः तदन्वितं च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं, यथा—सुरभिचम्पकसंपर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितं भवति । तस्माद्भावैरेवाधिवासितत्वात्संसरति। कस्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठति? इत्यत आह—"लिङ्गम्" लयं गच्छतीति लिङ्गं, हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

स्यादेतद्—बुद्धिरेवा साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति? कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह—

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥

'लिङ्गनाद्=ज्ञापनाद्बुद्ध्यादयो'="लिङ्गं" तदनाश्रितं "न तिष्ठति" । जन्मप्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रिताः—प्रत्युत्पन्नज्ञानप्रत्ययत्वे सति बुद्ध्यादित्वाद्-दृश्यमानबुद्ध्यादिवत् । "विना विशेषैः" इति । सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आगमश्चात्र भवति—"अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलाद्" इति । अङ्गुष्ठमात्रत्वं सूक्ष्मतामुपलक्षयति । आत्मनो निष्कर्षासंभवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषः । तदपि हि पुरि=स्थूलशरीरे शेते ॥ ४१ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

एवं सूक्ष्मशरीरास्तित्वमुपपाद्य—यथा संसरति, येन च हेतुना, तदुभयमाह—

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद् व्यवतिष्ठते लिङ्गम्॥ ४२॥

पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्तं, निमित्तं=धर्मादि, नैमित्तिकं, तेषुतेषु निकायेषु यथायथं पाट्कौशिकशरीरग्रहः। स हि धर्मादिनिमित्तप्रभवः। निमित्तं च नैमित्तिकं च तत्र यः प्रसङ्गः=प्रसक्तिस्तया। "नटवद् व्यवतिष्ठते" "लिङ्गं"= सूक्ष्मशरीरं, यथा हि—नटस्तांतां भूमिकां विधाय परशुरामो वाऽजातशत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति-एवं तत्तत्स्थूलशरीरग्रहणाद् देवो वा, मनुष्यो वा, पशुर्वा, वनस्पतिर्वा, भवति—सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः। कुतस्त्यः पुनरस्येदृशो महिमा? इत्यत आह—"प्रकृतेर्विभुत्वयोगात्"। तथा च पुराणं—"वैश्वरूप्यात्प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः" इति॥ ४२॥

"निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन" इत्युक्तं, तत्र निमित्तं नैमित्तिकं च विभजते—

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः।
दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः॥ ४३॥

"वैकृताः"=वैकृतिकाः=नैमित्तिकाः "प्राकृतिकाः"=स्वाभाविकाः= "सांसिद्धिका भावाः" यथा-सर्गादावादिविद्वान् भगवान् कपिलो महामुनि-र्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति। "वैकृताश्च भावाः"=असां-

"पुरुषार्थेन" इति, सूक्ष्मशरीरस्य संसरणे पुरुषार्थ एवोद्देश्यं, धर्मादि च प्रवर्त्तकं=कारणं, स्थूलशरीरग्रहणं च धर्मादिकृतमव्यवहितं फलं, धर्मादौ स्थूलशरीरग्रहणकारणप्रसङ्गेन स्थूलशरीरग्रहणं, गृहीत्वा चेदृशं शरीरं पुनर्धर्मादौ प्रवृत्तिरिति संसरणादुपरम आ विवेकाद्, अन्योऽन्याश्रयदोषस्त्वनादित्वेन संसृतेर्बीजाङ्कुरवद् वारणीय इत्यभिप्रायः, "भूमिकां"=वर्णिकापरिग्रहं=तत्तद्विशेषवेषादिकमिति यावद्, "अजातशत्रुः"=युधिष्ठिरः, परशुरामो, वीरचरितादौ—युधिष्ठिरो वेणीसंहारादौ—वत्सराजश्च रत्नावल्यादावित्यनुसन्धेयम्, सूक्ष्मशरीरस्य कुतो वैश्वरूप्यम्? इत्यत आह—"प्रकृतेः" इति, वैश्वरूप्यं=नानारूपत्वम्॥ ४२॥

धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि निमित्तरूपाः करणाश्रिताः भावाः, तत्कृता संसृतिः, एते च भावा द्विविधाः—स्वभावसिद्धाः पुरुषप्रयत्नसाध्याश्च, स्वभावसिद्धाः प्राकृतिका उच्यन्ते, प्रयत्नसाध्याश्च वैकृतिका उच्यन्ते, प्राकृतिकानां धर्मादीनाम् उत्तमभावानामुदाहरणं—भगवान् कपिलः, वैकृतिकानां च तेषामेवोदाहरणं—भगवान् वाल्मीकिः, अधमानामधर्मादिभावानां चोभयविधानां स्वाभाविकास्वाभाविकानामुदाहरणान्यूह्यानीत्येतमर्थमाह—"वैकृताश्च"

१ भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थो हेतुः प्रवर्तको यस्य लिङ्गस्य तत्तथोक्तम्। २ "वैकृतिकाः" इति पाठस्तु छन्दोभङ्गभयादुपेक्षणीयः।

सिद्धिकाः=उपायानुष्ठानोत्पन्नाः-यथा प्राचेतसप्रभृतीनां महर्षीणाम्। एवमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यपि। एते कुत्र दृष्टाः? इत्यत आह—"करणाश्रयिण" इति। करणं=बुद्धिसत्त्वं, कार्यं=शरीरं, तदाश्रयिणः। तस्यावस्थाः=कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः गर्भस्थस्य, ततो विनिर्गतस्य बालस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकानीति॥ ४३॥

अवगतानि निमित्तनैमित्तिकानि, कतमस्य तु निमित्तस्य कतमन्नैमित्तिकमित्यत आह—

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण।
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः॥ ४४॥

"धर्मेण गमनमूर्ध्वं" द्युप्रभृतिषु लोकेषु, "गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण" सुतलादिषु, "ज्ञानेन चापवर्गः" तावदेव प्रकृतिरारभते न यावद्विवेकख्यातिं करोति, अथ विवेकख्यातौ सत्यां कृतकृत्यतया विवेकख्यातिमन्तं पुरुषं प्रति निवर्तते। यदाहुः—"विवेकख्यातिपर्यन्तं ज्ञेयं प्रकृतिचेष्टितम्" इति। "विपर्ययाद्"=अतत्त्वज्ञानाद्, "इष्यते बन्धः" स च त्रिविधः—प्राकृतिको, वैकृतिको, दाक्षिणकश्चेति। तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाद् ये प्रकृतिमुपासते—तेषां प्राकृतिको बन्धो—यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रत्युच्यते—"पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

न्त्यव्यक्तचिन्तकाः" इति, वैकारिको वन्धस्तेषां—ये विकारानेव=भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषबुद्ध्योपासते, तान्प्रतीदमुच्यते—

"दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
वौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
"ते खल्वमी विदेहा येषां वैकृतिको वन्धः" इति ॥

इष्टापूर्तेन दाक्षिणकः—पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्तकारी कामोपहतमना वध्यत इति ॥ ४४ ॥

वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागाद् ।
ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

"वैराग्यात्प्रकृतिलयः"—पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यमात्रात्प्रकृतिलयः,=प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिकार्यमहदहङ्कारभूतेन्द्रियाणि गृह्यन्ते—तेष्वात्मबुद्ध्योपास्यमानेषु लयः । "संसारो भवति राजसाद्रागाद्" । राजसादित्यनेन रजसो दुःखत्वात्संसारस्य दुःखता सूचिता । "ऐश्वर्यादविघातः"—इच्छायाः । ईश्वरो हि यदिच्छति तत्करोति । "विपर्ययाद्"=अनैश्वर्यात् "तद्विपर्यासः"=सर्वत्रेच्छाविघात इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

बुद्धिधर्मान्=धर्मादीनष्टौ भावान् समासव्यासाभ्यां मुमुक्षूणां हेयोपादेयान्दर्शयितुं प्रथमतस्तावत्समासमाह—

व्याख्यातौ, "अव्यक्तचिन्तकाः"=प्रकृतिभावनापराः, ये पुनः प्रकृतिमपि=जगन्मूलभूतां निरस्य तद्विकारान्=स्थूलभूतादीनेवोपासते—ते=वैकृतिकाः, एतेऽपि चार्वाकभेदा एव, "विदेहाः" विविधदेहविशिष्टाः—जन्ममरणप्रवाहपतितत्वाद्, दक्षिणासंबद्धाः=दाक्षिणकाः, तल्लक्षणं विशदयति—"इष्टापूर्तेन" इत्यादिना ॥

"इष्टापूर्तकारी कामोपहतमना वध्यत इति" इति, तदामनन्ति छन्दोगाः—"अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति" इति, एतच्छ्रुतेरिष्टादिकारिणां धूमादिदक्षिणमार्गगामित्वादपि दाक्षिणकत्वमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४४ ॥

रागस्य रजोमयत्वं सिद्धमेवेति "राजसाद्" इति विशेषणम् 'उष्णो वह्निः' इति वह्नेरुष्णत्वविशेषणवदनावश्यकमित्याशङ्क्य समाधत्ते—"संसारस्य दुःखता सूचिता" इति, कस्याविघात इत्याकाङ्क्षायामाह—"इच्छाया" इति ॥ ४५ ॥

---

१ छान्दो० उ० (५।१०।३)

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाऽशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः।
गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो=बुद्धिः—तस्य सर्गः। तत्र विपर्ययः=अज्ञानम्=अविद्या च—बुद्धिधर्मः, अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव, तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धिधर्मावेव। तत्र विपर्ययाशक्तितुष्टिषु यथायोगं सप्तानां च धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः, सिद्धौ च ज्ञानस्येति। व्यासमाह "तस्य च भेदास्तु पञ्चाशद्" इति। कस्मात्? "गुणवैषम्यविमर्दाद्" इति,='गुणानां वैषम्यम्=एकैकस्याधिकबलता द्वयोर्द्वयोर्वा, एकैकस्य न्यूनबलता द्वयोर्द्वयोर्वा, ते च न्यूनाधिक्ये मन्दमध्याधिमात्रतया यथाकार्यमुन्नेये, तदिदं गुणानां वैषम्यं, तेनोपमर्दः=एकैकस्य न्यूनबलस्य द्वयोर्द्वयोर्वाऽभिभवः, तस्मात् "तस्य भेदाः पञ्चाशद्" इति ॥ ४६ ॥

तानेव पञ्चाशद्भेदान् गणयति—

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्याद्।
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥ ४७ ॥

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासङ्ख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञकाः=पञ्च विपर्ययविशेषाः—विपर्ययमप्रमाणतयाऽस्मितादीनां विपर्ययस्वभावत्वात्, यद्वा, यदविद्या=विपर्ययेणावधार्यते वस्तु—अस्मितादय-

स्तत्स्वभावाः सन्तस्तदभिनिविशन्ते । अत एव "पञ्चपर्वा अविद्या" इत्याह भगवान् वार्षगण्यः ॥ ४७ ॥

संप्रति पञ्चानां विपर्ययभेदानामवान्तरभेदानाह—

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥ ४८ ॥

"भेदः" "तमसः"=अविद्यायाः "अष्टविधः" अष्टस्वव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिः=अविद्या=तमः, अष्टविधविषयत्वात्तस्याष्टविधत्वम् । "मोहस्य च" इति । अत्रापि 'अष्टविधो भेद' इति चकारेणानुषज्यते । देवा ह्यष्टविधमैश्वर्यमासाद्यामृतत्वाभिमानिनोऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्त इति सोयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्यविषयत्वाद् "अष्टविधः" । "दशविधो महामोह" इति । शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु रागः=आसक्तिः="महामोहः" स च दशविधविषयत्वाद् "दशविधः" "तामिस्रः"=द्वेषः—"अष्टादशधा"=शब्दादयो दश विषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतो रञ्जनीयं, किन्तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायाः, साधनतमाः ते च शब्दादय उपस्थिताः

ख्यातिरविद्या", "दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवाऽस्मिता" "सुखानुशयी रागः", "दुःखानुशयी द्वेषः", "स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः" एतेषां सूत्राणां भाष्यानुसार्यर्थस्तु विस्तरभयान्नात्रोपन्यस्तः ।

अविद्यादीनां संज्ञान्तराण्याह—"तम" इति, अस्मितादीनामवस्तुस्वभावत्वमवस्तुनोऽवधारणं चाविद्यया, विद्यया तु वस्तुनोऽवधारणमिति सर्वेषां विदितमेव, "पञ्चपर्वा"=एकापि सती पञ्चधाऽवस्थितेव, "वार्षगण्यः=कश्चित्साङ्ख्याचार्यः ॥ ४७ ॥

अष्टविधेनैश्वर्येणात्राणिमादयोऽष्टसिद्धयोऽभिप्रेताः, "दिव्यादिव्यतया" इति, अदिव्याः=भौमाः शब्दादयो वादित्रादिसंभवाः, दिव्यास्त्वभौमा अशन्यादिसंभवास्तेष्वासक्तिश्च—प्रायो दिव्येषु दिव्यानामदिव्येषु च पार्थिवानामित्यवगन्तव्यं, "रञ्जनीयाः"=रागार्हाः—आसक्तिविषया इति यावद्, अणिमादिषु तु साक्षादासक्तिविषयता न ह्यणिमाद्यर्थं—किन्तु शब्दाद्यर्थमणिमादयः सेव्यन्ते इति तेषां न स्वरूपतो रञ्जनीयत्वं, किन्तु परम्परया शब्दादीनां परस्परोपपातेऽनुकूलेषु रागाद्, प्रतिकूलेषु=प्रतिघातकेषु कोपनीयत्वे द्वेषविषयत्वम्, अणिमादीनां त्वलभ्यत्वा-

---

१ यो० सू०—(२।५) । २ यो० सू०—(२।६)। ३ यो० सू०—(२।७)। ४ यो० सू०—(२।८)। ५ यो० सू०—(२।९)।

परस्परेणोपहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वल्पेनैव कोपनीया भवन्तीति शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमादिकमष्टादशधेति तद्विषयो द्वेषः=तामिस्रोऽष्टादशविषयत्वाद् अष्टादशधा, इति । "तथा भवत्यन्धतामिस्रः" । "अभिनिवेशः"=अन्धतामिस्रः । "तथा" इत्यनेन "अष्टादशधा" इत्यनुषज्यते । देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् विषयान् भुञ्जानाः—'शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा स्मोपघानिषत' इति बिभ्यति, तदिदं भयम्=अभिनिवेशः—अन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वाद् "अष्टादशधा" इति । सोऽयं पञ्चविकल्पो विपर्ययोऽवान्तरभेदाद्द्विषष्टिरिति ॥ ४८ ॥

तदेवं पञ्चविपर्ययभेदानुक्त्वाऽष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाह—

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

"एकादश" इति । [इन्द्रियवधस्य ग्रहो बुद्धिवधहेतुत्वेन, न स्वशक्तिभेदपूर्णत्वेन] । "एकादशेन्द्रियवधाः"—

"बाधिर्यं कुष्ठिताऽन्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।
मूकता कौण्यपङ्गुत्वे क्लैब्योदावर्तमन्दताः" ॥

यथासङ्ख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः । एतावत्येव तु तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति । तथा चैकादशहेतुकत्वाद् "एकादशधा" बुद्धेरशक्तिरुच्यते, हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधिकरण्यम् ।

तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमुक्त्वा स्वरूपतोऽशक्तिमाह—"सह बुद्धिवधैः" इति । कति बुद्धेः स्वरूपतो वधा इत्यत आह—"सप्तदश वधा बुद्धेः"

[illegible] ॥ ४८ ॥

[illegible]

[illegible]

इति । कुतः ? "विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनां" तुष्टयो नवधेति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणात्–तत्प्रतियोगिकत्वान्नवधा भवन्ति, एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणादष्टौ भवन्तीति ॥ ४९ ॥

तुष्टिर्नवधेत्युक्तं, ताः परिगणयति—

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभागाख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात्पञ्च च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ ५० ॥

'प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्ति' इति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते तस्य–"आध्यात्मिक्यश्चतस्रः" तुष्टयो भवन्ति । प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्माद् "आध्यात्मिक्यः" । कास्ताः ? इत्यत आह–"प्रकृत्युपादानकालभागाख्याः"=प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा–कस्यचिदुपदेशे–'विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः, तं च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं तद्ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवाऽऽस्स्व वत्स' इति–येयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य तुष्टिः प्रकृतौ–सा तुष्टिः प्रकृत्याख्या='अम्भ' उ(इत्यु)च्यते ।

'या तु प्राकृत्यपि' विवेकख्यातिर्न सा प्रकृतिमात्राद्भवति, मा भूत्–सर्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात्, प्रव्रज्यायास्तु सा भवति, तस्मात्प्रव्रज्यामुपाददीथाः, कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्' इत्युपदेशे या तुष्टिः–सोपादानाख्या='सलिलम्' इत्युच्यते ।

'या तु प्रव्रज्याऽपि सद्यो न निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति, अलमुत्तप्ततया तव इत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या='ओघ' इत्युच्यते ।

वधनिमित्तवत्याः=अशक्तयाः, भेदाविवक्षया वधा=अशक्तिरिति सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्, शेषं स्पष्टम्, तुष्टयः सिद्धयश्चाऽग्रपदं वक्ष्यन्ते ॥ ४९ ॥

'साक्षात्काराय' इत्यस्य 'न प्रयतत' इत्यनेन संबन्धः "प्रकृत्युपादान" इति, प्रकृतिकार्यत्वं विवेकख्यातेरिति श्रवणादिवैमुख्यं=प्रकृतितुष्टिः, तस्याश्च संसारमज्जनहेतुत्वाद् 'अम्भ' इति नामान्तरम्, प्रकृतिमात्रं तु सर्वत्र सर्वस्य सममिति सर्वविमुक्तिपरिहाराय प्रव्रज्योपादानपूर्वकेऽभ्यासादिवर्जने या तुष्टिः सोपादानाख्या, तस्याश्च सलिलपराख्यत्वं संसरणनिमित्तत्वात्,

---

१ कारिकायां–(५०, ५१)।

'या तु न प्रकृतिर्न कालो नाप्युपादानाद्विवेकख्यातिः, अपि तु भाग्यादेव, अत एव मदालसापत्यान्यतिबालानि मातुरुपदेशादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभूवुः, तस्माद्भाग्यमेव हेतुर्नान्यद्' इत्युपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या='वृष्टिः' उच्यते ।

बाह्या दर्शयति "बाह्याः" तुष्टयो "विषयोपरमात् पञ्च" याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः—आत्मज्ञानाभावे सत्यनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति । ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चत्वाद् वैराग्याण्यपि पञ्च, तत्पञ्चत्वात् तुष्टयः "पञ्च" इति । उपरम्यतेऽनेनेति उपरमो=वैराग्यम्, विषयादुपरमो=विषयोपरमो—विषयाः=भोग्याः शब्दादयः पञ्च, उपरमा अपि पञ्च, तथा हि अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मानः पञ्चोपरमा भवन्ति, तथा हि—सेवादयो धनार्जनोपायाः, ते च सेवकादीन् दुःखा कुर्वन्ति,

'दृप्यद्दुरीश्वरद्वाःस्थदण्डिचण्डार्धचन्द्रजाम् ।
वेदनां भावयन्प्राज्ञः कः सेवास्वनुषज्जते' ।

एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा 'पारम्' इत्युच्यते ।

तथा 'अर्जितं धनं राजकागारिकाग्निजलौघादिभ्यो विनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महद् दुःखम्' इति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितीया 'सुपारम्' उच्यते

[illegible]

तथा 'महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते' इति तत्क्षयं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया 'पारापारम्'[१] उच्यते।

एवं 'शब्दादिभोगाभ्यासाद् प्रवर्धन्ते कामाः, ते च विषयाऽप्राप्तौ कामिनं दुःखा कुर्वन्ति' इति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी 'अनुत्तमाम्भ' उच्यते।

एवं 'नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः संभवति' इति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी 'उत्तमाम्भ' उच्यते।

एवमाध्यात्मिकीभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्च पञ्चभिः 'नव तुष्टयोऽभिमताः' ५०

गौणमुख्यभेदै (दा): सिद्धीराह—

ऊहः—शब्दोऽध्ययनं—दुःखविघातास्त्रयः—सुहृत्प्राप्तिः।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधा ॥ ५१ ॥

विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात्तद्विघातास्त्रय इतीमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयः, तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धयः, ता अपि हेतुहेतुमत्तया व्यवस्थिताः। तत्राऽऽद्याऽध्ययनलक्षणा सिद्धिर्हेतुरेव मुख्यास्तु सिद्धयो हेतुमत्य एव, मध्यमास्तु हेतुहेतुमत्यः। विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणम्=अध्ययनं, प्रथमा सिद्धिः 'तारम्' उच्यते।

तत्कार्यं शब्दः='शब्द' इति पदं—शब्दजनितमर्थज्ञानमुपलक्षयति—कार्ये

कदाचिदप्रवृत्तिः इति—तदीया तुष्टिः पारावाराख्या, भोगे रोगभयं भावयतस्तुष्टिः स्वार्थपरेति तस्या उत्तमेतराम्भस्त्वम्, हिंसादोषतस्तस्यास्तुष्टेस्तु कारुण्यमूलकत्वादुत्तमाम्भस्त्वम् ॥ ५० ॥

कारिकायां क्रमोऽविवक्षितः, दुःखविघातानां त्रयाणामितरसिद्ध्यपेक्षयाऽभ्यर्हितत्वात्सकलसिद्ध्यन्तरोद्देश्यत्वाच्च प्राधान्यमित्याशयेनाह—"मुख्या" इति, अध्ययनं सिद्ध्यन्तरहेतुत्वेनैव सर्वैरपेक्ष्यं न तु तस्य स्वतः किमपि माहात्म्यं, दुःखविघातरूपा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयः फलरूपा अन्तिमाः—तासां किमपि साध्यान्तरं नावशिष्यते, अन्यासां चतसृणां तु किञ्चित्सिद्ध्यन्तरमपेक्ष्य निमित्तत्वं किञ्चिदपेक्ष्य नैमित्तिकत्वं च पारिशेष्यात्सिद्धम्, अक्षरस्वरूपं=अपरदिनानां शाश्वतानां वर्णानां स्वरूपं—पारायणमिति यावत्, संसारतरणस्य प्रथमहेतुत्वात् ताररूपताऽध्ययनसिद्धेः, शब्दपदेनार्थो लक्ष्यते, तदाह—"अर्थज्ञानमुपलक्षयति" इति, अर्थज्ञानस्य इत्येन संसारतारकत्वात्सुतारत्वम्, तारसुतारयोरुभयोर्गुरुसकाशादध्ययनरूपत्वाच्छ्रवणेऽन्तर्भावः, उपपत्तः स्वसिद्धान्तः, ऊहस्य मननरूपत्वमाह—"तदिदम्" इति,

१ ननु त्रिभिर्निवार्यमाणस्याध्यात्मिकादिलक्षणस्य दुःखस्य त्रित्वसंख्यावत्त्वात्तस्य त्रित्ववतो दुःखस्य विघातः त्रिकत्वेनाभ्यस्य प्रतियोगिभेदेन तद्भेदसम्भवात्।

कारणोपचारात्, सा द्वितीया सिद्धिः 'सुतारम्' उच्यते । पाठार्थाभ्यां तदिदं द्विधा श्रवणम् ।

"ऊहः"=तर्कः आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् । परीक्षणं च= संशयपूर्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं, तदिदं 'मननम्' आचक्षते आगमिनः, सा तृतीया सिद्धिः 'तारतारम्' उच्यते ।

स्वोत्प्रेक्षितं मननममननमेवासुहृत्सम्मतमिति द्वितीयं मननमाह–"सुहृत्प्राप्तिः"न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं न श्रद्दधते–न यावद् गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह संवादयते, अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः="सुहृत्प्राप्तिः" सा सिद्धिश्चतुर्थी 'रम्यकं' उच्यते ।

"दानं च"=शुद्धिर्विवेकज्ञानस्य–"दैप् शोधने" इत्यस्माद्धातोर्दानपदव्युत्पत्तेः । यथाह–भगवान् पतञ्जलिः–"विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः" अविप्लवः=शुद्धिः, सा च सवासनसंशयविपर्यासानां परिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेऽवस्थापनं, सा=शुद्धिः च न विनादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेविताभ्यासपरिपाकाद्भवतीति दानेन सोऽपि संगृहीतः, सेयं पञ्चमी सिद्धिः 'सदामुदितम्' उच्यते ।

तिस्रश्च मुख्याः सिद्धयः–प्रमोदमुदितमोदमानाः ॥ इति "अष्टौ सिद्धयः" ॥

अन्ये व्याचक्षते–"विनोपदेशादिना प्राग्भवीयाभ्यासवशात्तत्त्वस्य स्वयमूहनं यत् सा सिद्धिः="ऊहः" । यस्य साङ्ख्यशास्त्रपाठमन्यदीयमाकर्ण्य ज्ञानमुत्पद्यते सा सिद्धिः="शब्दः"–शब्दपाठानन्तरभावात् । यस्य शिष्याचार्यसम्बन्धेन संवादेन साङ्ख्यशास्त्रं ग्रन्थतोऽर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमुत्पन्नं

साऽध्ययनहेतुका सिद्धिः—"अध्ययनम्" । "सुहृत्प्राप्तिः" इति । यस्याधिगततत्त्वं सुहृदं प्राप्य ज्ञानमुत्पद्यते सा ज्ञानलक्षणा सिद्धिस्तस्य "सुहृत्प्राप्तिः"। "दानं च" सिद्धिहेतुः—धनादिदानेनाराधितो ज्ञानी ज्ञानं प्रयच्छति । अस्य च युक्तायुक्तत्वे सूरीभिरेवावगन्तव्ये इति कृतं परदोषोद्भावनेन सिद्धान्तमात्रव्याख्यानप्रवृत्तानाम्" इति ।

सिद्धितुष्टिविपर्ययेणाशक्तिर्बुद्धिवधः सप्तदशधेष्टव्यः ।

अत्र प्रत्ययसर्गे सिद्धिरुपादेयेति प्रसिद्धमेव, तन्निवारणहेतवस्तु विपर्ययाशक्तितुष्टयो हेया इत्याह—"सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः"इति। "पूर्व"इति विपर्ययाशक्तितुष्टीः परामृशति। ताः=सिद्धिकरिणीनामङ्कुशो—निवारकत्वाद्। अतः सिद्धिपरिपन्थित्वादङ्कुश इवेति विपर्ययाशक्तितुष्टयो हेया इत्यर्थः ॥५१॥

स्यादेतत्—पुरुषार्थप्रयुक्ता सृष्टिः, स च पुरुषार्थः प्रत्ययसर्गाद्वा तन्मात्रसर्गाद्वा सिध्यतीति कृतमुभयसर्गेणेत्यत आह—

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्द्विधा प्रवर्तते सर्गः ॥ ५२ ॥

"लिङ्गम्" इति तन्मात्रसर्गमुपलक्षयति, "भावैः" इति च प्रत्ययसर्गम्। एतदुक्तं भवति—तन्मात्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्वं, स्वरूपं च,"न" प्रत्ययसर्गाद् "विना" भवति-एवं प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपं, पुरुषार्थसाधनत्वं च, "न" तन्मात्रसर्गादृते—इत्युभयथा सर्गप्रवृत्तिः। भोगः=पुरुषार्थो न भोग्यान्=शब्दादीन्, भोगायतनं च=शरीरद्वयमन्तरेण सम्भवतीत्युपपन्नस्तन्मात्रसर्गः—

"पूर्वो"=विपर्ययाशक्तितुष्ट्याख्यत्रिविधः सिद्धिरङ्कुशः, "सिद्धिपरिपन्थित्वाद्"=सिद्धिविघातकत्वात् ॥ ५१ ॥

प्रत्ययसर्गो महदादिसर्गः, तन्मात्रसर्गः=आकाशादिसर्गः,

पुरुषार्थरूपाय भोगाय वस्तुत्रयमपेक्षितं—भोग्यं—भोगाधिकरणं—भोगसाधनं च,राजादिकर्तृके हि भोगे भोग्यं=वनितादि, भोगाधिकरणं=शय्यादि, भोग(ग्य)साधनानि च=पानानुलेपनादीन्यपेक्ष्यन्ते; पुरुषार्थविषये चैतत्त्रयं किंरूपमित्याकाङ्क्षायां भोग्यं=शब्दादिकं, भोगाधिकरणं=शरीरं स्थूलसूक्ष्मरूपेण द्विविधं, भोगसाधनानि च=करणानि बाह्यान्तरभेदेन द्विविधानि, तत्र भोगभोगाधिकरणयोः संपादनाय तन्मात्रसर्गो—भोगसाधनसंपादनाय च प्रत्ययसर्गोऽपेक्षित इति सर्गद्वयमपेक्षितमेव, अन्यतरामावे पुरुषार्थासिद्धिरित्याह—"भोगः पुरुषार्थ" इत्यादिना,

१ यथा मदोन्मत्तामपि करिणीं लोहमयोऽङ्कुशो निरुणद्धि तथा पुरुषं प्रेप्सूनामपि सिद्धीनां विपर्ययाद्यशक्तितुष्ट्याख्योऽङ्कुशो यतो निरोधकस्ततस्तास्तिस्रो हेया इति भावः ।

एवं स एव भोगो भोगसाधनानि=इन्द्रियाण्यन्तःकरणानि चान्तरेण न संभवति, न च तानि धर्मादिभिर्भावैर्विना संभवन्ति, न चापवर्गहेतुर्विवेकख्यातिरुभयसर्गेण विनेत्युपपन्न उभयविधः "सर्गः"। अनादित्वाच्च बीजाङ्कुरवन्नान्योन्याश्रयदोषमावहति। कल्पादावपि प्राचीनकल्पोत्पन्नभावलिङ्गसंस्कारवशाद्भावलिङ्गयोरुत्पत्तिर्नानुपपन्नेति सर्वमवदातम् ॥ ५२ ॥

विभक्तः प्रत्ययसर्गः, भूतादिसर्गं च विभजते—

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति।
मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ ५३ ॥

ब्राह्मः, प्राजापत्यः, ऐन्द्रः, पैत्रो, गान्धर्वो, याक्षो, राक्षसः, पैशाचः—इत्यष्टविधो="दैवः" सर्गः। "तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति"—पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति। "मानुषश्चैकविध" इति। ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया—संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्। "समासतः"=सङ्क्षेपतः "भौतिकः सर्गः"। घटादयस्त्वशरीरास्तेऽपि स्थावरा एवेति ॥ ५३ ॥

ननु धर्मादयो भावाः शरीरापेक्षाः, शरीरं च धर्माद्यपेक्षमिति परस्पराश्रयदोषापत्तिरिति न [illegible] —"बीजाङ्कुरवद्" इति ॥ ५२ ॥

ब्रह्मलोके "ब्राह्मः" सर्गः, प्रजापतयो दक्षादयस्तत्सर्गः="प्राजापत्यः" इन्द्रलोके "ऐन्द्रः" सर्गः, पितृलोके "पैत्रः" गन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचा अपि देवयोनित्वेन देवा एवेति तत्सर्गोऽपि "दैव" एव,

"पशुमृग" इति, पशवः=ग्राम्याः [illegible]=गवादयः, मृगाः=आरण्याः [illegible]=हरिणादयः, पक्षिणः=[illegible]=शुकादयः, सरीसृपाः=[illegible]=सर्पादयः, स्थावराः=[illegible]=वृक्षादयः, अत्र च [illegible],

[illegible] ॥ ५३ ॥

भौतिकस्यास्य सर्गस्य चैतन्योत्कर्षनिकर्षतारतम्याभ्यामूर्ध्वाधोमध्यभावेन त्रैविध्यमाह–

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ ५४ ॥

"ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः"=द्युप्रभृतिसत्यान्तो लोकः सत्त्ववहुलः । "तमोविशालश्च मूलतः सर्गः"=पश्वादिस्थावरान्तः, सोऽयं मोहमयत्वात्तमोवहुलः । भूर्लोकस्तु सप्तद्वीपसमुद्रसन्निवेशः "मध्ये रजोविशालः" –धर्माधर्मानुष्ठानपरत्वाद्दुःखवहुलत्वाच्च । तामिमां लोकसंस्थितिं संक्षिपति–"ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः" । स्तम्बग्रहणेनोपलक्षणतया वृक्षादयोऽपि संगृहीताः ॥ ५४ ॥

तदेवं सर्गं दर्शयित्वा तस्यापवर्गसाधनवैराग्योपयोगिनीं दुःखरूपतामाह–

तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्या विनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥

"तत्र"=शरीरादौ यद्यपि विविधा विचित्रानन्दभोगभागिनः प्राणभृद्भेदाः तथाऽपि सर्वेषां "जरामरणकृतं दुःखम्" अविशिष्टम् । सर्वस्य खलु कृमेरपि मरणत्रासो='मा न भूवम्' 'भूयासम्' इत्येवमात्मकोऽस्ति । दुःखं च भयहेतुरिति मरणं "दुःखम्" ।

द्यौः=अन्तरिक्षं=पृथिव्याः सन्निहितं भुवर्नामकम्, प्रभृतिशब्देन स्वर्महर्जनस्तपःसमाख्यानां लोकानां ग्रहणम्,

सत्यं च=पृथिव्या भूर्लोकसमाख्याया विप्रकृष्टतमं, षट्सु च भुवरादिषु सत्यान्तेषु लोकेषु क्रमात्सत्त्वस्याधिक्यं=तारतम्येनोत्कर्षः,

भूर्लोके तमसः क्रमादुत्कर्षो भवति–पश्वादिषु पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरसहितेषु, भूर्लोक एव मनुष्येषु क्रमाद्रजस उत्कर्षः–ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रेषु रजसो हि कार्यं धर्माधर्मादिकं दुःखबाहुल्यं चोपलभ्यते मध्यमणिन्यायेन,

"भूर्लोकस्तु सप्तद्वीपसमुद्रसन्निवेशः" इत्यंशस्य "अस्ति" इति शेषेण सार्थकस्योभयसंवन्धः–"मूलतः" इत्यत्र "मध्ये" इत्यत्र च, भूर्लोको योऽस्ति तत्रैव "मूलतः"=अधोऽधः पश्वादिसर्गो "मध्ये" च मानवसर्गः, अधस्तनत्वं च न दिगपेक्षं किंतु तमोऽपेक्षम्, एवं मध्यत्वमपि रजोऽपेक्षं–रजसः सत्त्वतमसोर्मध्ये स्थितत्वात् ॥ ५४ ॥

'मा न भूवं' 'भूयासं' मम नाशो न स्यात्सर्वदैव च जीवन्स्यामित्यर्थः, "दुःखं च भयहेतुः" तथा च यथा धूमाद् हेतोः हेतुमान्वह्निरनुमीयते–तथैव हेतुमतो मृत्युभयात्सदानुभूयमानात्सततवर्तिनो हेतोर्दुःखस्यानुमानमित्यर्थः, लिङ्गशरीरस्यैव वस्तुतः सर्वं दुःखं, तथापि

१ "स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः" इत्यमरः ।

स्यादेतत्—दुःखादयः प्राकृता बुद्धिगुणाः, तत्कथमेते चेतनसम्बन्धिनो भवन्ति ? इत्यत आह—"पुरुष" इति । पुरि=लिङ्गे शेत इति "पुरुषः" । लिङ्गं च तत्संबन्धीति चेतनोऽपि तत्संबन्धी भवतीत्यर्थः । कुतः पुनर्लिङ्गसंबन्धिदुःखं पुरुषस्य चेतनस्य ? इत्यत आह—"लिङ्गस्याविनिवृत्तेः" । पुरुषाद् भेदाग्रहाल्लिङ्गधर्मानात्मन्यध्यस्यति पुरुषः । अथवा दुःखप्राप्ताववधिरत्र कथ्यते—'लिङ्गं यावन्न निवर्तते तावद्' इति ॥ ५५ ॥

उक्तस्य सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तीर्निराकरोति—

इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥

आरभ्यत इति "आरम्भः"=सर्गः महदादिभूम्यन्तः प्रकृत्यैव कृतो नेश्वरेण, न ब्रह्मोपादानो, नाप्यकारणः—अकारणत्वे ह्यत्यन्ताभावोऽत्यन्तभावो वा स्यात्, न ब्रह्मोपादानः चितिशक्तेरपरिणामात् । नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतः—निर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वासंभवात् । न हि निर्व्यापारस्तक्षा वास्याद्यधितिष्ठति ।

ननु प्रकृतिकृतश्चेत्—तस्या नित्यायाः प्रवृत्तिशीलाया अनुपरमात् सदैव सर्गः स्यादिति न कश्चिन्मुच्येतेत्यत आह—"प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः" इति । यथौदनकाम ओदनाय पाके प्रवृत्त ओदनसिद्धौ निवर्तते—एवं प्रत्येकं पुरुषान् मोचयितुं प्रवृत्ता प्रकृतिर्यं पुरुषं मोचयति तं प्रति पुनर्न प्रवर्तते, तदिदमाह—"स्वार्थ इव" । स्वार्थे यथा—तथा परार्थं आरम्भ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ५५ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ५६ ॥

[illegible]

स्यादेतत्-स्वार्थं, परार्थं वा चेतनः प्रवर्तते, न च प्रकृतिरचेतनैवं भवितुमर्हति, तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता चेतनः, न च क्षेत्रज्ञाश्चेतना अपि प्रकृतिमधिष्ठातुमर्हन्ति-तेषां प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वात्, तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्रकृतेरधिष्ठाता, स चेश्वर इत्यत आह-

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

दृष्टमचेतनमपि प्रयोजनं प्रति प्रवर्त्तमानम् । यथा-वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमचेतनं प्रवर्त्तते-एवं प्रकृतिरचेतनाऽपि पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्तिष्यते । न च क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठातृनिबन्धनत्वेन साध्यत्वान्न साध्यव्यभिचार इति साम्प्रतं-प्रेक्षावतः प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् । ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि व्यावर्तयतः । न ह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत्सृजतः किमप्यभिलषितं भवति, नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः । प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छाकारुण्यं सर्गोत्तरकालं दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दुरुत्तरमितरेतराश्रयदूषणं-कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति। अपि च करुणया प्रेरित ईश्वरः सुखिन एव जन्तून् सृजेन्न विचित्रान्। 'कर्मवैचित्र्याद्वैचित्र्यम्' इति चेत्-कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन । तदनधिष्ठानमात्रादेवाचेतनस्यापि कर्मणः प्रवृत्त्युपपत्तेः-तत्कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् । प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो, न वा कारुण्यं,

दृष्टसाम्येनादृष्टसिद्धिरिति नियमः, न चाचेतनस्य स्वार्था परार्था वा प्रवृत्तिर्दृष्टेति प्रकृतेरदृष्टा प्रवृत्तिः कथं कल्प्यत ? इत्याशङ्क्य समाधत्ते-"वत्स" इत्यादिना, उपभुक्ततृणादेरप्रसूताया गोर्न क्षीरमुत्पद्यते, तस्या एव प्रसूताया वत्सविवृद्धये तृणादेरुपभुक्ताद्रसभावमापन्नात्पृथग् भवत् क्षीरं क्षीराशये संचीयते, इयमेव क्षीरस्य वत्सविवृद्धये प्रवृत्तिः, तत्र च न गोः प्रयत्नः कश्चिदस्ति तस्या वत्सस्य वा,-यत्नस्य क्षीरोत्पत्तावकिञ्चित्करत्वात्, ततश्च "वत्सचूषणादिनैव क्षीरप्रवृत्तिः"इत्यादिश्रीशङ्करोक्तिर्ग्रन्थसंदर्भमाप्योक्ताऽसङ्गतैव" श्रीशङ्करोक्तक्षीरप्रवृत्तेरपि चेतनाधिष्ठितत्वं दूषयति-"प्रेक्षावत"इत्यादिना, "स्वार्थकारुण्याभ्याम्" इति, नव्यास्तु कारुण्यमपि, स्वार्थमूलकमेव, परक्लेशान् दृष्ट्वा स्वयं दुःखितो हि पुरुषः स्वदुःखविमोचनायैव परदुःखप्रहाणाय यतते, यस्तु परदुःखेन न दुःखितस्तस्य तत्प्रहाणेऽप्रवृत्तेरित्याहुः।

ननु स्वार्थानुग्रहकारुण्यान्यतरासंभवात्प्रकृतेरपि कथं सर्गे प्रवृत्तिः ? इत्यत्राह-"प्रकृतेस्तु"

१ वेदान्त० सू० (२।२।४)।

प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । पारार्थ्यमात्रं तु प्रयोजकमुपपद्यते । तस्मा-त्सूक्तम्-"वत्सविवृद्धिनिमित्तम्" इति ॥ ५७ ॥

स्वार्थ इवेति दृष्टान्तितं विभजते-

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

औत्सुक्यम्=इच्छा, सा खल्विष्यमाणप्राप्तौ निवर्तते । इष्यमाणश्च स्वार्थः-इष्टलक्षणत्वात्फलस्य । दार्ष्टान्तिके योजयति-"पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्" इति ॥ ५८ ॥

ननु भवतु प्रकृतेः पुरुषार्थः प्रवर्तको, निवृत्तिस्तु कुतस्त्या प्रकृतेः ? इत्यत आह-

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥

"रङ्गस्य" इति स्थानेन-स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति । "आत्मानं" शब्दाद्यात्मना, पुरुषाद्भेदेन च "प्रकाश्य" इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

स्यादेतत्-प्रवर्ततां प्रकृतिः पुरुषार्थं, पुरुषादुपकृतात् प्रकृतिर्लप्स्यते कञ्चि-दुपकारम्-आज्ञासंपादनाराधितादिवाज्ञापयितुर्भुजिष्या, तथा च न परा-र्थोऽस्या आरम्भ इत्यत आह-

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥ ६० ॥

यथा गुणवानप्युपकार्यपि भृत्यो निर्गुणेऽत एवानुपकारिणि स्वामिनि

निष्फलाराधन—एवमियं प्रकृतिस्तपस्विनी "गुणवती" "उपकारिणी" अगुणवत्यनुपकारिणि निर्गुणेऽपि पुरुषे व्यर्थपरिश्रमेति पुरुषार्थमेव यतते न स्वार्थमिति सिद्धम् ॥ ६० ॥

स्यादेतत्—नर्तकी नृत्यं परिषद्भ्यो दर्शयित्वा निवृत्तापि पुनस्तद्द्रष्टृकौतूहलात्प्रवर्तते यथा—तथा प्रकृतिरपि पुरुषायात्मानं दर्शयित्वा निवृत्तापि पुनः प्रवर्त्स्यतीत्यत आह—

> प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति।
> या दृष्टाऽस्मीति पुनर्दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥

सुकुमारता=अतिपेशलता—परपुरुषदर्शनासहिष्णुतेति यावत् । असूर्यम्पश्या हि कुलवधूरतिमन्दाक्षमन्थरा प्रमादाद्विगलितसिचयाञ्चला चेदालोक्यते परपुरुषेण—तदासौ तथा प्रयततेऽप्रमत्ता यथैनां न पुनः पुरुषान्तराणि पश्यन्तीति—एवं प्रकृतिरपि कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा विवेकेन न पुनर्द्रक्ष्यते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

स्यादेतत् पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी कथमस्य मोक्षः ? मुचेर्बन्धनविश्लेषार्थत्वात्, सवासनक्लेशकर्माशयानां च बन्धनसंज्ञितानां पुरुषेऽपरिणामिन्यसंभवात् । अत एवास्य न संसारः=प्रेत्यभावापरनामास्ति—निष्क्रियत्वात् । तस्मात्पुरुषविमोक्षार्थमिति रिक्तं वच इतीमामाशङ्कामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्नपाकरोति—

"भुजिष्या"=दासी, "न परार्थः" किन्तु लप्स्यमानस्वार्थनिबन्धन इत्यर्थः, "तपस्विनी"=दीना—"मुनिदीनौ तपस्विनौ" इत्यभिधानाद्, दीनत्वं च फललाभाभावात् ॥ ६० ॥

"परिषद्भ्यः"=पारिषदेभ्य इत्यर्थः, "तद्द्रष्टृकौतूहलात्"=परिषत्स्थितदर्शककौतुकवशात्, मन्दाक्षं=त्रपा तेन—मन्थरा=परदर्शनेऽप्रवृत्ता="मन्दाक्षमन्थरा" "विगलितसिचयाञ्चला"=च्युतपटप्रान्ता दृष्टा, "विवेकेन"=ज्ञानेन, "दृष्टा"=साक्षात्कृतपुरुषप्रतियोगिकभेदा, "न द्रक्ष्यते"=विवेकिनः पुरुषस्य दर्शनगोचरं न गमिष्यतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

"क्लेश" इत्यादि "अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" "क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः", इति भगवत्पतञ्जल्युक्तः—कर्माशयः=क्लेशमूलभूतः, तत्कार्यं च=क्लेशः, वासना तु संस्कारः, प्रेत्यभावः=मृत्योरनन्तरं स्थितिः "रिक्तं"=प्रमत्तप्रलपितवच्छून्यम्=अर्थ-

---

१ यतोऽनेन पुरुषेणाहं दृष्टास्मीति मन्यमाना सती या प्रकृतिरस्य पुरुषस्य मद्दर्शकस्य पुनर्दृष्टिगोचरतां नाहं प्राप्नोमीति सर्वदा यायत्यतेऽतस्तस्याः प्रकृतेः सुकुमारतरत्वमित्यक्षरयोजना । २ अत्यन्तकोमलता। ३ अतिमन्देऽतीव संकुचितेऽक्षिणी येन लज्जादिकर्मणा तत्तथोक्तं तेन मन्थरा शनैः शनैर्मन्दगामिनी । ४ योग० सू० (२।३)। ५ यो० सू० (२।१२)।

तस्मान्न बध्यतेऽसौ न मुच्यते नापि संसरति कश्चित्।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ ६२ ॥

अद्धा "न" कश्चित्पुरुषो "बध्यते" "न" कश्चित् "संसरति" "न" कश्चित् "मुच्यते" इति—"प्रकृतिः" एव तु "नानाश्रया" सती—"बध्यते" च, "संसरति" च "मुच्यते" च । बन्धमोक्षसंसाराः पुरुष उपचर्यन्ते । यथा—जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्येते—तदाश्रयेण भृत्यानां तद्भागित्वात्, तत्फलस्य च शोकलाभादेः स्वामिसंबन्धात् । भोगापवर्गयोश्च प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात्पुरुषसंबन्ध उपपादित इति सर्वं पुष्कलम् ॥ ६२ ॥

नन्ववगतं प्रकृतिगता बन्धसंसारापवर्गाः पुरुष उपचर्यन्त इति, किंसाधनाः पुनरेते प्रकृतेः ? इत्यत आह—

रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥

तत्त्वज्ञानवर्जं "बध्नाति" धर्मादिभिः "सप्तभि" "रूपैः" भावैरिति "पुरुषार्थं प्रति"=भोगापवर्गं प्रति "आत्मनात्मानम्" "एकरूपेण"=तत्त्वज्ञानेन=विवेकख्यात्या "विमोचयति"=पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अवगतमीदृशं तत्त्वं, ततः किम् ? इत्यत आह—

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

तत्त्वेन विषयेण विषयि=ज्ञानमुपलक्षयति । उक्तप्रकारतत्त्वविषयज्ञानाभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात्सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारि ज्ञानमुत्प-

यते=यद्विषयश्चाभ्यासस्तद्विषयकमेव साक्षात्कारमुपजनयति, तत्त्वविषयश्चाभ्यास इति तत्त्वसाक्षात्कारं जनयति । अत उक्तं–"विशुद्धम्" इति । कुतो विशुद्धम्? इत्यत आह–"अविपर्ययाद्" इति । संशयविपर्ययौ हि ज्ञानस्याविशुद्धी, तद्रहितं "विशुद्धं" तदिदमुक्तम्–"अविपर्ययाद्" इति नियतमनियततया गृह्णन्संशयोऽपि विपर्ययः, तेन "अविपर्ययाद्" इति संशयविपर्ययाभावो दर्शितः । तत्त्वविषयत्वाच्च संशयविपर्ययाभावः ।

स्यादेतद्–उत्पद्यतामीदृशाभ्यासात्तत्त्वज्ञानम् । तथाप्यनादिना मिथ्याज्ञानसंस्कारेण मिथ्याज्ञानं जनयितव्यम् । तथा च तन्निमित्तस्य संसारस्यानुच्छेदप्रसङ्ग इत्यत उक्तं "केवलं"=विपर्ययेणासंभिन्नम् । यद्यप्यनादिर्विपर्ययवासना तथापि तत्त्वज्ञानवासनया तत्त्वविषयसाक्षात्कारमादधत्याऽऽदिमत्यापि शक्या समुच्छेत्तुम् । तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभावः । यथाहुः बाह्या अपि–

"निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।
न बाधोऽयत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः" इति ।

ज्ञानस्वरूपमुक्तं–"नास्मि न मे नाहमिति" इति । "नास्मि" इति । अनेनात्मनि क्रियामात्रं निषेधति । यथाहुः–"कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना"

चेति त्रितयमपेक्षितम्, अन्यतमाभावे फलाभावः, तथा हि–ज्ञानाभ्यासोऽनादरेण चिरं निरन्तरं सेवितोऽपि न फलाय, एवमादरेणापि क्षणं निरन्तरं सेवितो न फलायेति बोध्यम्, "अविपर्ययाद् इत्युक्तत्वात्संशयस्यानिषेध इति संशयग्रस्तं ज्ञानं कथं शुद्धम्? इत्यत आह–"नियतमनियततया"इति, नियतत्वं वस्तुनो लक्षणं, न च नियते संशय उपपद्यते, किं तु नियतस्यानियतत्वेन ग्रहः=संशयः, स च तथाभूतस्यातथाभूतत्वग्रहरूपस्य=विपर्ययस्यैव विशेष इत्यभिप्रायः, कुतोऽत्र संशयविपर्ययौ न? इत्यत आह "तत्त्वविषयत्वाच्च"इति, यस्य वस्तुनः स्वरूपं यादृशं तस्य तेन रूपेण याथार्थ्येन ज्ञाने कुतः संशयस्य विपर्ययस्य वा संभव इति भावः।

"विपर्ययवासना"=मिथ्याज्ञानसंस्कारः=प्रकृतिपुरुषयोर्वस्तुतो विविक्तयोरविविक्तत्वग्रहः, न हि 'नादिमताऽनादेर्नाश' इति कश्चिन्नियमोऽस्ति नैयायिकनये प्रागभावस्यानादेः सादिना ध्वंसेन नाशस्य दृष्टत्वादिति भावः,

"तत्त्वपक्षपातो हि"इति, यथाकथञ्चिद्भ्रमे पतिताऽपि धीस्तत्त्वं प्रकाशितमात्रं प्रति स्वभावतो धावति,

"निरुपद्रव" इति, निरुपद्रवः=संशयाद्युपद्रवरहितो यो भूतार्थः=परमार्थः तस्य तदुपलक्षितस्य तज्ज्ञानस्य "विपर्ययैः"=धर्मैः "यत्नवत्त्वे"=‘अतिशयेन’ यत्ने कृतेऽपि बाधो नैव भवति, बुद्धिर्हि तत्त्वपक्षपातिनी विपर्ययाननादृत्य तत्त्वमेवावलम्बते "नास्मि"=न सक्रियोऽहम्=अध्य-

ण्यनि । तथा चाध्यवसायाभिमानसंकल्पालोचनानि चान्तराणि, बाह्याश्च सर्वे व्यापाराः, आत्मनि प्रतिषिद्धानि बोद्धव्यानि ।

यतश्चात्मनि व्यापारावेशो नास्त्यतो "नाहम्" । अहमिति कर्तृपदम् । 'अहं जानामि' 'अहं जुहोमि' 'अहं ददे' 'अहं भुञ्जे' इति सर्वत्र कर्तुः परामर्शात्, निष्क्रियत्वे च सर्वकर्तृत्वाभावः । ततः सुष्ठूक्तं—"नाहम्" इति । अत एव "न मे" । कर्ता हि स्वामितां लभते, तदभावात्तु कुतः स्वाभाविकी स्वामिता ? इत्यर्थः । अथवा "नास्मि" इति=पुरुषोऽस्मि=न प्रसवधर्मा । अप्रसवधर्मत्वाच्चाकर्तृत्वमाह—"नाहम्" इति । अकर्तृत्वाच्च न स्वामितेत्याह—"न मे" इति । नन्वेतावत्तु ज्ञानेऽप्यपि कश्चित्कदाचिदज्ञातो विषयोऽस्ति, तज्ज्ञानं च जन्तून् बन्धयिष्यतीत्यत आह—"अपरिशेषम्" इति । नास्ति किञ्चिदस्मिन् परिशिष्टं ज्ञातव्यं— यदज्ञानं बन्धयिष्यतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

किं पुनरीदृशेन तत्त्वसाक्षात्कारेण सिध्यति ? इत्यत आह—

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः सुस्थः ॥ ६५ ॥

भोगविवेकसाक्षात्कारौ हि प्रकृतेः प्रसोतव्यौ, तौ च प्रसूताविति नास्याः प्रसोतव्यमवशिष्यत इति निवृत्तप्रसवा प्रकृतिः । विवेकज्ञानरूपो योऽर्थस्तस्य वशः=सामर्थ्यं तस्मात् । अतत्त्वज्ञानपूर्वकाणि खलु धर्माधर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि । वैराग्यमपि केवलतौष्टिकानामतत्त्वज्ञानपूर्वकमेव । तत्र

[illegible] निष्क्रियत्व [illegible] "नाहम्" इति, कर्तृत्वाभावे च स्वामित्वा- [illegible] धनं समर्पय- [illegible] स्वामित्वाभावं गृह्णाति [illegible] ।

[illegible] इति, प्रसवधर्मिणी [illegible] प्रकृतिः, [illegible] 'अज्ञानं [illegible] च सांख्यैः [illegible] ॥ ६४ ॥

[illegible] इत्याह— [illegible] इत्यादि-

[illegible]

तत्त्वज्ञानं विरोधित्वेनातत्त्वज्ञानमुच्छिनत्ति । कारणविनिवृत्त्या च सप्तरूपाणि निवर्त्तते इति सप्तरूपविनिवृत्ता प्रकृतिः । "अवस्थित"इति । निष्क्रियः । "सुस्थ"इति । रजस्तमोवृत्तिकलुषया बुद्ध्याऽसंभिन्नः । सात्त्विक्या तु बुद्ध्या तदाप्यस्य मनाक् संभेदोऽस्त्येव । अन्यथैवम्भूतप्रकृतिदर्शनानुपपत्तेरिति ६५

स्यादेतत्–"निवृत्तप्रसवाम्"इति न मृष्यामहे, संयोगकृतो हि स इत्युक्तं, योग्यता च=संयोगः, भोक्तृत्वयोग्यता च=पुरुषस्य चैतन्यं, भोग्यत्वयोग्यता च=प्रकृतेर्जडत्वं विषयत्वं च, न चैतयोरस्ति निवृत्तिः, न च करणीयाभावान्निवृत्तिः, तज्जातीयस्यान्यस्य करणीयत्वात्–पुनःपुनः शब्दाद्युपभोगवदित्यत आह–

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥

करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगं प्रकृतिर्यया विवेकख्यातिर्न कृता, (जनिता)कृतविवेकख्यातिस्तु शब्दाद्युपभोगं न जनयति । अविवेकख्यातिनिबन्धनो हि तदुपभोगो, निबन्धनाभावे न तद्भवितुमर्हत्यङ्कुर इव बीजाभावे ।

प्राकृतान् हि सुखदुःखमोहात्मनः शब्दादींस्तदविवेकान् 'ममैते' इत्यभिमन्यमान आत्मा भुञ्जीत, एवं विवेकख्यातिमपि प्राकृतीमविवेकादेवात्मा 'मद्-

---

कारिकायां या नव तुष्टय उक्तास्तासां तुष्टीनामेकतरामाश्रित्य ये श्रवणमननादिसिद्धिषु विरक्तास्ते केवलतौष्टिकास्तेषाम् "सप्त रूपाणि"=धर्मादिकानि, "अवस्थितः"=स्वरूपेण स्थितः, ततश्च निष्क्रियः "मनाग्"–ईषद् अन्तिमक्षणे,

ततः प्रकृतिदर्शने संवृत्ते तु सात्त्विक्या बुद्धेरपि न स्थितिः ॥ ६५ ॥

"संयोगकृतः"=प्रकृतिपुरुषसंबन्धप्रयुक्तः कीदृशोऽत्यन्तभिन्नस्वभावयोस्तयोः संयोगः ? इत्यत आह–"योग्यता"इति, चेतनोऽचेतनानि भुङ्क्ते, तथा च प्रकृतेरचेतनत्वे पुरुषस्य चेतनत्वं भोगप्रयोजकं विवेकख्यातेः परस्तादपि समानमेवेति भोगानिवृत्तिरित्यभिप्रायः "करोतु"इति, यथा कुण्डलाद्यभिमानी कुण्डलादीनि पुनःपुनः प्रेक्षते, धारयति च, स एव निवृत्ताभिमानो विरक्तः सर्वं तद् विजहाति, प्रव्रज्यां चोपादत्ते,–तथैव पूर्वं विवेकख्यातेः प्रकृतिकृताञ्छब्दादिभोगान्पुरुष आत्मीयत्वेन मन्यते न तु विवेकख्यातेरनन्तरमित्यभिप्रायः ।

विवेकख्यातिरपि प्रकृतिकार्यं नात्मकार्यं, ततश्च प्रकृतिकार्येणैवान्तिमेनानवशिष्टकार्येण पुरुषस्यापवर्ग इत्येतदभिसंधायाह–"प्राकृतान्"इत्यादि, विवेकख्यात्यनन्तरं तु संसारोद्भवमारभ्य

---

१ भोक्तारं पुरुषं प्रति जनयतु । २ प्रकृतेरिमान् परिणामविशेषान् । ३ ते शब्दादयः सुखदुःखमोहात्मानः प्राकृता एवेत्येवं नास्ति विवेको येषां शब्दादीनां ते तथोक्तास्तानित्यर्थः । ४ एते शब्दादयो मत्स्वामिका मत्संबन्धिनो वेत्येवमभिमानवान् ।

ंयम्' इति मन्यते । उत्पन्नविवेकख्यातिस्तु तदसंसर्गान्न शब्दादीन् भोक्तुमर्हति, नापि विवेकख्यातिं प्राकृतीम् । ततो विविक्त आत्मा स्वार्थमभिमन्तुमर्हतीति । पुरुषार्थौ च भोगविवेकौ प्रकृत्यारम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थौ सन्तौ न प्रकृतिं प्रयोजयतः । तदिदमुक्तं—"प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य" इति । अत्र प्रयुज्यते सर्गे प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनं, तद् अपुरुषार्थत्वे नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्यादेतद्—उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारान्मुक्तश्चेदनन्तरमेव तस्य शरीरपातः स्यादिति कथमदेहः प्रकृतिं पश्येद् ? अथ तत्त्वज्ञानेऽपि न मुच्यते—कर्मणामपरिक्षीणत्वात्, तेषां कुतः प्रक्षयो ? भोगादिति चेद्—हन्त भोः ! तत्त्वज्ञानं न मोक्षसाधनमिति 'व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानजन्मना तत्त्वज्ञानेनापवर्ग' इति रिक्तं वचः, भोगेन चापरिसंख्येयः कर्माशयप्रचयोऽनियतविपाकसमयः क्षेतव्यः, ततश्चापवर्गप्राप्तिरित्यपि मनोरथमात्रमित्यत आह—

सम्यग् ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥ ६७ ॥

तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्यायुर्भोगलक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते । तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः ? तदिदमुक्तं—

[illegible] प्रकृतिविकारं [illegible] पुरुषो निविशोऽसीति सिद्धान्तयति—"[illegible]" इत्यादिना, "[illegible]" [illegible] अभिमन्यमानौ, [illegible] प्रयोजनं भवति, न [illegible] इत्यादिना ॥ ६६ ॥

[illegible] निर्विकल्पेन [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] इत्यादिना, [illegible]

"धर्मादीनामकारणप्राप्तौ"=अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्ने तत्त्वज्ञानेऽपि च "संस्कारवशात्तिष्ठति" यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति, कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति। शरीरस्थितौ च प्रारब्धकर्मपरिपाकौ धर्माधर्मसंस्कारौ भोगेन क्षेतव्यौ । तथा चानुश्रूयते-"भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते" इति, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति च । प्रक्षीयमाणाविद्याविशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्तत्सामर्थ्याद्धृतशरीरस्तिष्ठति ॥ ६७ ॥

स्यादेतद्-यदि संस्कारविशेषाद्धृतशरीरः, तथापि कदास्य मोक्षो भविष्यति ? इत्यत आह—

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तेः ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः, प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति "प्राप्ते" शरीरस्य "भेदे"=विनाशे

वाद्दण्डवेगवशाद्दण्डनाशेऽपि किञ्चित्कालावस्थायिचक्रभ्रमणन्यायेन कियत्समयं सशरीर एव पुरुषस्तिष्ठतीति तदुक्तं प्रकृतिदर्शनेऽनुपपत्तिप्रदर्शनेन-दर्शनसाधनस्य शरीरस्य सद्भावात् ।

"क्लेशसलिलायाम्"इति, "अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा"इति योगसूत्रोक्ता अत्र क्लेशा ग्राह्याः, "संस्कारवशाद्"इति, वर्तमानशरीरारम्भककर्मभोगारम्भकाले तत्कर्मजन्यः संस्कारोऽत्राभिप्रेतः, तस्य किञ्चित्कालमनुवृत्तत्वाच्छरीरस्थितिः, अस्य संस्कारस्य कालवशात्कुलालप्रहितदण्डजनितवेगस्येव स्वयं निवृत्तिरित्याह-"कालपरिपाक"इत्यादि,"भोगेन त्वितरे" इति, ब्रह्मसूत्रमिदं, न श्रुतिः, ततश्च "अनुश्रूयते" इत्यस्य श्रुतिमनुस्मर्यत इत्यर्थः । "तावदेव" इति तु श्रुतिः "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते" "इतरे=आरब्धकार्ये=पुण्यपापे न ज्ञानमात्रेण किन्तु भोगेन "क्षपयित्वा" कैवल्यभाजनं "संपद्यते," ज्ञानीति शेषः ॥ ६७ ॥

"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य" इति छान्दोग्यश्रुतिः प्रतिजानीते । स श्रुत्या प्रतिज्ञातो मोक्षः कदा भवति ? इत्याकाङ्क्षायां कारिकामाह-"प्राप्त" इति, आरब्ध-

---

१ वे० सू० (४।१।१८)। "कैश्चिन्मन्त्राणामेव वेदत्वं व्याख्यातं, कैश्चित्कल्पसूत्राणामपि" इति आपस्तम्बपरिभाषायां-"मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इत्यस्य व्याख्यावसरे हरदत्तेनोक्तरीत्या "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति" इत्युक्तेश्चारोपितं वेदत्वमिति चेदोमिति ब्रूमः । २ तारानाथतर्कवाचस्पतिस्तु "भोगेन त्वितरे" इति मूलमनुपलभ्य प्रमादादिसमस्यार्थमाह-"इतरे"=ज्ञानिनः "भोगेन" प्रारब्धकर्माणि " क्षपयित्वा"=नाशयित्वा-समाप्येति यावत्, "अथ"=प्रारब्धक्षयानन्तरं "संपद्यते"=बन्धशून्यतया कैवल्यभाजनं "संपद्यते" इति, तत्र "इतरे" इति बहुवचनान्तपदवाच्यकर्तृणां "सम्पद्यत" इत्येकवचनान्तक्रियया कथमन्वय इति स एव देवानांप्रियः पण्डितम्मन्यो जानातु ।

"चरितार्थत्वात्"=कृतप्रयोजनत्वात्प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तौ "ऐकान्तिकम्"=अवश्यम्भावि, "आत्यन्तिकम्"—अविनाशीति—"उभयं कैवल्यं"=दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः ॥ ६८ ॥

प्रमाणेनोपपादितेऽप्यत्यन्तश्रद्धोत्पादनाय परमर्षिपूर्वकत्वमाह—

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ ६९ ॥

"गुह्यं"=गुहानिवासि, स्थूलधियां दुर्बोधमिति यावत् । "परमर्षिणा"=कपिलेन । तामेव श्रद्धामागमिकत्वेन द्रढयति—"स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानां" "यत्र"=ज्ञाने=यदर्थं—यथा—"चर्मणि द्वीपिनं हन्ति" इति । "भूतानां"=प्राणिनां "स्थित्युत्पत्तिप्रलयाः" आगमैः "चिन्त्यन्ते" ॥६९॥

भोगेन कर्मणोत्पादितस्य शरीरस्य "भेदे"=नाशे जाते ज्ञानाग्निनानारब्धानां सर्वेषां कर्मणां दग्धत्वादुपभोगेन प्रारब्धकर्मणां क्षयादपवर्गसिद्धौ भविष्यद्भोगस्यासंभवाद्भोगापवर्गमात्रफला-[illegible] प्रयोजनान्तराया: प्रकृतेर्विनिवृत्तौ परमपुरुषार्थं पुरुषः प्राप्नोति, एवं प्राप्तस्य कैवल्यस्यावश्यभाव्यत्वं ज्ञानिनो, न च तस्य पुनरावृत्तिरित्याह—"आत्यन्तिकम्" इत्यादिना ॥ ६८ ॥

ईश्वरकृष्णो न महर्षिः किन्तु प्राकृतो विद्वानिति तदुक्तौ न्यायपरिपुष्टायामपि तर्काप्रतिष्ठा-नादश्रद्धालुः स्यादपि [illegible] श्रद्धालाभिरस्य शास्त्रस्य परमर्षिपूर्वकत्वमाह—"पुरुषार्थं" इति, श्रुतिरपि च कपिलस्य परमर्षित्वं प्रख्यापयति श्वेताश्वतरशाखा—"ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येद्" इति, "समाख्यातं"=सुष्ठु आदरेण समुपदिष्टं न तु तन्त्र-[illegible] साङ्ख्य-[illegible] कपिलप्रणीतत्वमिति [illegible] । [illegible] "[illegible] पञ्चशिखः" इत्यादौ कपिलादर्वाचीनानां [illegible] नासन्, [illegible] कपिलसूत्राण्य-[illegible] अन्य-[illegible] ? [illegible] पञ्चशिखाचार्यप्रणी-[illegible] कथा च [illegible] ॥ ६९ ॥

[illegible] इति ।
[illegible] —"[illegible]
[illegible] (८६८) [illegible] इति ।

स्यादेतद्—यत्परमर्षिणा साक्षात्कथितं तच्छ्रद्दधीमहि, यत्पुनरीश्वरकृष्णेन कथितं तत्र कुतः श्रद्धा? इत्यत आह—

एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥ ७० ॥

"एतत्पवित्रं"=पावनं=दुःखत्रयहेतोः पाप्मनः पुनातीति, "अग्र्यं"=सर्वेभ्यः पवित्रेभ्यो मुख्यम् । "मुनिः"=कपिलः "आसुरयेऽनुकम्पया प्रददौ, आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्" ॥ ७० ॥

शिष्यपरम्परयाऽऽगतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।
संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥

आराद् याता तत्त्वेभ्य इत्यार्या, आर्या मतिर्यस्य सोऽयमार्यमतिरिति॥७१॥

एतच्च शास्त्रं—सकलशास्त्रार्थसूचकत्वान्न तु प्रकरणमित्याह—

सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥ ७२ ॥

तथा च राजवार्तिकम्—

"प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता ।
पारार्थ्यं च तथानैक्यं वियोगो योग एव च ॥
शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश ।

"एतत्"=साङ्ख्यशास्त्रं न पुनः कारिकासदृशानुपूर्वीकमेव, "मुनये शिष्याय तस्य चासुरये" इत्युक्तत्वादासुरेरपि मुनित्वम्, आसुरेश्च शिष्यः पञ्चशिखः, स एव षष्टितन्त्रप्रणेता, पञ्चशिखप्रबन्धानामतिविस्तृतत्वात्कारिकाणां च यथावत्तदर्थानां संक्षेपेण प्रतिपादनादासामेव साङ्ख्यमूलग्रन्थत्वं संवृत्तम्, अस्यां कारिकायां "पञ्चशिखाय तेन"इत्यंशे यतिर्न मनोरमेति यतिभङ्गो दोषः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

"बहुत्वम्"=आनैक्यशब्दवाच्यम्, "स्थितिः"=शेषवृत्तिशब्दवाच्या, ग्रन्थान्तरे षष्टिपदार्था यथा—

"पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिरहङ्कारो गुणास्त्रयः ।
तन्मात्रमिन्द्रियं भूतं मौलिकार्थाः स्मृता दश ॥

---

१ पञ्चशिखस्य तन्त्रेषु प्रतिपादितं कापिलं शास्त्रं शिष्यपरम्परया पञ्चशिखादतितरामर्वाचीनेनेश्वरकृष्णेन स्वगुरुभ्योऽप्रकाशितनामधेयेभ्यो लब्ध्वा सप्तत्यार्याभिः संक्षिप्तम् । २ नायाप्युपलब्धोऽयं निबन्धो, वाचस्पतिना तु दृष्ट इति कौमुदीतोऽवगम्यते ।

विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः ॥
करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् ।

इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिः" इति ।

सेयं षष्टिपदार्थी कथितेति सकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणम्, अपि तु शास्त्रमेवेदमिति सिद्धम् । एकत्वमर्थवत्त्वं, पारार्थ्यं च–प्रधानमधिकृत्योक्तम्, अन्यत्वमकर्तृत्वं–बहुत्वं चेति–पुरुषमधिकृत्य, अस्तित्वं–वियोगो–योगश्चेत्यु-भयमधिकृत्य, स्थितिः–स्थूलसूक्ष्ममधिकृत्य ॥ ७२ ॥

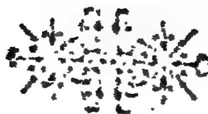
मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां मुदा ।
श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिस्तात्त्वकौमुदी ॥ १ ॥

॥ इति षड्दर्शनटीकाकृच्छ्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी समाप्ता ॥

विपर्यय" इत्यादि तु समानं राजवार्त्तिकेन ॥ ७२ ॥ शिवो जयति ॥ "प्रकरणं"=शास्त्र-प्रतिपादितार्थकदेशप्रतिपादकग्रन्थ ॥

॥ इति श्रीमत्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्री १०८ बालरामोदासीनविरचिता
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीव्याख्या विद्वत्तोषिणी समाप्ता ॥

श्रीमत्कालीपदोदासीनताख्या व्याख्यातिमुदा । सूरिरामावतारेण कौमुद्याः सम्प्रपूरिता ॥ १ ॥
[illegible] विदुषां मुदे । भूरिश्रमेण तेनेशो भगवान्त्संप्रसीदतु ॥ २ ॥



'गुजराती न्युस' स्थानि क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि।

वेदग्रन्थाः

				मू. रु. आ. पै.
गणेशाथर्वशीर्षम्—सभाष्यम्	...	...	...	०—६—०
पुरुषसूक्त—श्रीसूक्त—लक्ष्मीसूक्त—उत्तरनारायणेन सह—			...	०—३—०
शुक्लयजुर्वेदीयरुद्राष्टाध्यायी—	...	...	...	०—६—०

उपग्रन्थाः

हिरण्यकेशीयगृह्यसूत्रम्-हिरण्यकेशीयानामुपनयनादिसंस्कारेष्वयं ग्रन्थोऽतीवोपयोगी, अद्यावधि केनापि न मुद्रितः।		...	...	०—५—०

पुराण—इतिहासग्रन्थाः

श्रीमद्भागवतं—चूर्णिकासहितं (स्थूलोत्तमाक्षरं) वेदस्तुतौ श्रीवल्लभाचार्यकृतसुबोधिनीटीकासहितं सुचिक्कणग्लेजपत्रात्मकं सचित्रम्।				१२—०—०
श्रीमहाभागवतम्—इदं देवीभागवतं वा महाभागवतमिति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। अस्य नामान्तरं देवीपुराणमित्यपि वर्तते, अत्र महाकाली, [illegible], गंगा, पार्वतीत्यादीनां मनोहारिण्यः कथाः सन्ति। श्रीरामरावणयुद्धादीनां कथानकानि सन्ति। [illegible] भगवतीगीता च वर्तते। अतिप्राचीनं चेदं [illegible] मुद्रितम्।		...	...	२—०—०
श्रीमद्रामायणम्—वाल्मीकिमुनिप्रणीतं, रामायण-तिलक, रामायण-शिरोमणि, रामायण-भूषणेति टीकात्रयोपेतम्—				
„ प्रथमं बालकाण्डम्	४०१	...	...	३—०—०
„ द्वितीयं अयोध्याकाण्डम्	६२८	...	...	५—०—०
„ तृतीयं अरण्यकाण्डम्	३४०	...	...	२-१२-०
„ चतुर्थं किष्किन्धाकाण्डम्	३२०	...	...	२-१२-०
„ पंचमं सुन्दरकाण्डम्	[illegible]	...	...	३—८—०
„ षष्ठं युद्धकाण्डम्	[illegible]	...	...	८—०—०
„ सप्तमं उत्तरकाण्डम्	[illegible]	...	...	६—०—०
[illegible] ...	...	...	...	[illegible]
„ „ [illegible]...	..	...	...	[illegible]

सप्तशती—देवीसूक्तरहस्यत्रयसहिता—स्थूलाक्षरा	(पत्राकारा)	१—०—०
” ” ”	(कौशेयवस्त्रबद्धा)	१—४—०
” ” मध्यमाक्षरा	(पत्रबद्धा)	०—९—०
” ” ”	(कौशेयवस्त्रबद्धा)	०-१२-०

नीतिशास्त्रग्रन्थाः

नीतिसूत्रं—चाणक्याचार्येण विरचितं, ग्रन्थोऽयं लघुरपि नीतिसिद्धांतपूर्णो व्यवहारजिज्ञासूनामतीवोपकारकः ।		०—२—०

स्तोत्रग्रन्थाः

गणेशसहस्रनामावलिः—		०—३—०
देवीसहस्रनामावलिः—		०—३—०
विष्णुसहस्रनामावलिः—		०—३—०
शिवसहस्रनामावलिः—		०—३—०
बृहत्स्तोत्रसरित्सागरः सचित्रः—अत्र स्तोत्रकर्तॄणां चित्राणि तथा श्रीवल्लभाचार्याणां त्रिवर्णयुतं चित्रं वर्तते हरिरायजीकृताष्टपद्यः साधिकरणो मतान्तरपाठसहितो ब्रह्मसूत्रपाठोपि विद्यते । ...		५—०—०
विष्णुसहस्रनाम—मूलं स्थूलाक्षरं	(पत्रबद्धम्)	०—३—०
” ”	(कौशेयवस्त्रबद्धं)	०—५—०
” ”	(जले क्लिन्नं न भवत्येवं)	०—४—०
विष्णुसहस्रनामयुतपंचरत्नस्तोत्रं—मूलं स्थूलाक्षरं. विष्णुसहस्रनाम, शतनाम, अष्टाविंशतिनाम, षोडशनाम, नामाष्टकं चेति।	(पत्रबद्धं)	०—३—०
” ” ”	(जले क्लिन्नं न भवत्येवं)	०—४—०
” ” ”	(कौशेयवस्त्रबद्धं)	०—६—०
स्तोत्ररत्नहारः—अत्रास्माभिः अतिप्रयासेन पूर्वस्मात्षष्टि स्तोत्राणि संगृहीतानि (४७६ स्तोत्रसंख्या, पृष्ठसंख्या १०२९) ...		१-१४-०
” ” ”	(कौशेयबद्धः)	२—४—०
” प्रथमो भागः—स्तोत्रसंख्या २३४ सुचिक्कन	(वस्त्रबद्धः)	०·१४-०
” ” ”	(जलेक्लिन्नो न भवत्येवं)	१—०—०
” ” ”	(कार्पासवस्त्रबद्धः)	१—२—०
” ” ”	(कौशेयवस्त्रबद्धः)	१—४—०
” द्वितीयो भागः—स्तोत्रसंख्या २३५—४७६ सुचिक्कन	(वस्त्रबद्धः)	०-१४-०
” ” ”	(जलेक्लिन्नो न भवत्येवं)	१—०—०
” ” ”	(कार्पासवस्त्रबद्धः)	१—२—०
” ” ”	(कौशेयवस्त्रबद्धः)	१—४—०

पुष्टिमार्गीयस्तोत्ररत्नाकरः—पुरुषोत्तमनामसहस्रषोडशग्रन्थसर्वोत्तमस्तोत्रप्रभृति (८१) स्तोत्रग्रन्थसमूहात्मकः (पत्रबद्धः) ०—८—०
" " " (कौशेयवस्त्रबद्धः) ०—१०—०
गंगालहरी—(सटीका) सं. टीका ... ... ०—७—०
" मूलमात्रं ... ... ०—२—०

धर्मशास्त्रग्रन्थाः

उत्सर्गमयूखः—मीमांसकश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। अत्र वापीकूपतडागारामाणामुत्सर्गविधिः कथितः। ... ... ०—४—०
दानमयूखः—मीमांसकश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। अत्र दानसामान्येतिकर्तव्यता, मण्डपादिलक्षणम्, दानानि दानप्रयोगाश्च विस्तरेण निरूपिताः। .... २—०—०
प्रतिष्ठामयूखः—मीमांसकश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। अत्र शिवविष्ण्वादिप्रतिमास्थापनं तथा जीर्णानामुद्धारः विस्तरेणोपपादितः। ... ०—६—०
प्रायश्चित्तमयूखः— ... ...
[illegible]मयूखः— ... ... } २—८—०
शान्तिमयूखः— ... ...

व्याकरणग्रन्थाः

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः—(सह त्रिमुनिकल्पद्रुमोद्योतः) ... ०—७—०
धातुरूपावलिः— ... ... ०—३—०
लघुसिद्धान्तकौमुदी—श्रीवरदराजविरचिता, सटिप्पणी सूत्राणां अकारादिक्रमेण सहिता ... ... ०—८—०
शब्दरूपावलिः— ... ... ०—२—०
समासचक्रम्— ... ... ०—१—०
[illegible]—विद्वदादरणीयोऽयं व्याकरणग्रन्थः ... ०—८—०
सिद्धान्तकौमुदी—भट्टोजिदीक्षितकृता अष्टाध्यायीसूत्रपाठ—गणपाठ—धातुपाठ—लिङ्गानुशासन—शिक्षा—सूत्रानुक्रमणिकया युता। ... ३—०—०
[illegible]—([illegible] पंडीत अनंत [illegible]) ... ... ०—६—०

न्यायवैशेषिकग्रन्थाः

[illegible] ... ०—६—०
[illegible] ... ... ०—१२—०

तर्कसंग्रहः—(सटीकः)		१—५—०
न्यायभाष्यम्—पंडितसुदर्शनाचार्यकृतप्रसन्नपदाटीकोपेतम् । ...		९—०—०

वेदान्तग्रन्थाः

भेदरत्नम्—पूर्वार्धं शंकरमिश्रविरचितम् अद्वैतरत्नरक्षणम्—उत्तरार्धं मधुसूदनसरस्वतीविरचितम्		१—०—०
पंचरत्नी भगवद्गीता—स्थूलाक्षरा	(कौशेयवस्त्रबद्धा)	१—८—०
,, ,,	(वस्त्रबद्धा)	१—४—०
,, मध्यमाक्षरा	(पत्रबद्धा)	०—६—०
,, ,,	(वस्त्रबद्धा)	०—८—०
,, ,,	(कौशेयवस्त्रबद्धा)	०—९—०
मतान्तरपाठसमेतो ब्रह्मसूत्रपाठः—		०—४—०
विशिष्टाद्वैताधिकरणमाला—पञ्चनदीयपण्डितसुदर्शनाचार्यविरचिता । अत्र अथशब्दस्यानन्तर्यपरमतःशब्दस्य च कर्मज्ञानवृत्ततापरत्वं, हिरण्यगर्भादिजीवानां परमेश्वरनिरासः, योगमतनिरासः, ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्वं च, सृष्टौ वैषम्यं कर्मापेक्षम्, पशुपतिमतनिरासः, भागवतमतसंस्थापनम्—इत्यादयो विषया रामानुजमतेन सम्यङ्निरूपिताः ।		१—०—०
वेदान्तसंज्ञावली—		०-१०-०
श्रीभगवद्गीता—मध्यमाक्षरा	(पत्रबद्धा)	०—४—०
,, ,,	(वस्त्रबद्धा)	०—६—०
,, ,,	(कौशेयवस्त्रबद्धा)	०—९—०
,, स्थूलाक्षरा	,,	१—०—०
,, ,,	(पत्रबद्धा)	०-१२-०
श्रीमद्भगवद्गीता—(सप्तटीकोपेता)		१०—०—०
श्रीमद्भगवद्गीता—(अन्याष्टटीकोपेता)		१८—०—०
सिद्धान्ततत्त्वविन्दुः—श्रीमधुसूदनविरचितः		०—४—०
सिद्धान्ततत्त्वविन्दुः—(श्रीपुरुषोत्तमसरस्वतीकृतबिन्दुसंदीपनेन श्रीनारायणयतिविरचितया लघुव्याख्यया च सहितः) ...		१—८—०
तैत्तिरीयोपनिषत्—श्रीशांकरभाष्ययुता आनंदगिरिकृतटीकोपेता च ।		१—०—०
पञ्चदशी—श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचिता पददीपिकापूर्णानंदेन्दुकौमुदीतिटीकाद्वयोपेता		५—०—०
देवीगीता—मुद्रियमाणा	(पत्रात्मिका)	
रामगीता माहात्म्यं च—		०—१—०

अवधूतगीता— (पत्रबद्धा) ०-४-०
" " (कौशेयवस्त्रबद्धा) ० ६-०
[illegible]गीता— (पत्रबद्धा) ०-२-६
" " (कौशेयवस्त्रबद्धा) ०-५-०
उत्तरगीता— ०-६-०
नारदगीता— ०-१-६
शिवगीता— (पत्रबद्धा) ०-२-६
" " (कौशेयवस्त्रबद्धा) ०-१२-०

कोपग्रंथाः

सर्वतन्त्रसिद्धान्तपदार्थलक्षणसंग्रहः—भिक्षुगौरीशंकरेण संगृहीतः। अस्मिन्ग्रन्थे वेदवेदाङ्गदर्शनस्मृतिपुराणकाव्यसाम्प्रदायिकादिविविधशास्त्रप्रतिपादितपदार्थानां द्वात्रिंशदुत्तरशतषट्काधिकद्विसहस्र (२६३२) लक्षणानि सन्ति, सर्वविषयोपकारकः सुखप्रवेशसाधनभूतश्च लाक्षणिकनिबन्धोऽद्यावधि केनापि न मुद्रितः। १-०-०
पद्मचंद्रकोषः—(संस्कृत और हिंदी) व्युत्पत्तिविषयसहितः अर्वाचीनशोधसहितश्च शब्दसंख्या ३०००० ... ... ७-०-०

साहित्यशास्त्रग्रन्था:

[illegible]—[illegible]कृतटीकोपेतं सुदर्शनाचार्यकृतप्रभाख्यटीकोपेतं च। १-०-०

काव्यग्रन्थाः

नीतिशतकं—भर्तृहरिकृतं, श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रकृतया सहृदयरञ्जन्याख्यया व्याख्यया सहितम् ०-६-०
मेघदूतकाव्यं—कालिदासकृतं मल्लिनाथकृतसंजीविनीटीकया सहितम् ... ०-८-०
रघुवंशः—मल्लिनाथीटीकया सहितः समग्रः... ... ... १-४-०
" " (प्रथमपञ्चसर्गाः) ०-६-०
रघुवंशः—([illegible] सहितः) सर्गाः १-६ ... २-०-०
[illegible]—[illegible] सटीकम् ०-६-०
[illegible]—([illegible]कृतटीकया सह सटीकम्) १-२-०
[illegible]—[illegible] ०-६-०
[illegible]—[illegible] मल्लिनाथसूरिविरचितजीवा- [illegible] सहितम्) १-९ सर्गाः (पत्रबद्धम्) १-८-०
" " " (वस्त्रबद्धम्) २-८-०
" " १०-११ सर्गाः (पत्रबद्धम्) १-१२-०
" " " (वस्त्रबद्धम्) २-८-०

किरातार्जुनीयम्—(व्याख्यानद्वयसहितम्) १–३ सर्गाः ... ०-१२-०
श्रीकृष्णविलासकाव्यम्—विलासिन्याख्यया व्याख्यया सहितम् ... ०-१२-०
गीतगोविन्दम्—महाकविश्रीजयदेवविरचितं, कुंभनृपतिप्रणीतया रसिकप्रियया व्याख्यया महामहोपाध्यायशंकरविरचितरसमंजरीव्याख्यया च सहितम् १–२–०
भासकथासारः—(प्रथमद्वितीयौ भागौ) ०–८–०
नित्याह्निकम्—सस्वरम् (वस्त्रबद्धम्) ०–८–०

कामशास्त्रग्रन्थाः

अनंगरंगः—महाकविश्रीकल्याणमल्लविरचितः। २–०–०
कंदर्पचूडामणिः—वघेलवंशावतंसमहाराजश्रीवीरभद्रदेवविरचितः। ... ३–०–०
कन्दर्पचूडामणिः—हिन्दीभाषानुवादेन सहितः। रीवानरेश–व्यंकटरमणमहाराजानां आश्रयेण प्रकाशितः। १०–०–०
कामसूत्रम्—वात्स्यायनमुनिप्रणीतं जयमङ्गलाख्यया टीकया सहितम् ... १०–०–०
कुट्टनीमतम्—(रसदीपिकाख्यया टीकया सह) ५–०–०
पंचसायकः—कविशेखरश्रीज्योतीश्वरविरचितः। १–०–०
नागरसर्वस्वम्—नेपालस्य नृपजगज्ज्योतिर्मल्लभूपकृत टीकया तनसुखरामकृतविवरणेन च सहितम्।... ... ... ४–०–०
रतिरहस्यम्—दीपिकाख्यया टीकया सहितम् ५–०–०

वैद्यकग्रन्थाः

आयुर्वेदप्रकाशः—उपाध्यायश्रीमाधवविरचितः। द्वितीयं संस्करणम्। ... २–०–०
आयुर्वेदीयनावनीतकम्— ६–०–०
गदनिग्रहः—श्रीशोढलवैद्यविरचितः। अस्य प्रयोगखण्डात्मकः प्रथमो भागः। अस्मिन् खण्डे घृततैलचूर्णगुटिकासवावलेहाख्याः षडधिकाराः सन्ति। द्वितीयं संस्करणम्। २–०–०
गदनिग्रहस्य द्वितीयो भागः—कायचिकित्सा शल्य–शालाक्यभूत–तन्त्र–कौमारभृत्यागदतन्त्र–रसायनवाजीकरण–पञ्चकर्मविध्याख्यनवखण्डात्मकः। ४–८–०
चक्रदत्तः—(संस्कृत हिंदी अनुवादेन सह) वैद्यानामतीवोपयोगी ग्रंथः ६–०–०
नाडीपरीक्षा—श्रीरावणकृता। ... ...
वैद्यमनोरमा—श्रीकालिदासवैद्यविरचिता, तथा ... ... } १–८–०
धाराकल्पः—द्वितीयं संस्करणम्। एतद्ग्रन्थत्रयमेकत्र बद्धमेवोपलभ्यते।
राजमार्तण्डः—श्रीभोजमहाराजविरचितः १–८–०

क्षेमकुतूहलं—श्रीक्षेमशर्मविरचितपाकशास्त्रग्रन्थः।	०-१२-०
रसप्रकाशसुधाकरः—श्रीयशोधरविरचितः, तथा ... ... रससंकेतकलिका—कायस्थचामुण्डवैद्यविरचिता, एतद्ग्रन्थद्वयमेकत्र बद्धमेवोपलभ्यते। द्वितीयं संस्करणम्।	२-०-०
रसरत्नाकरान्तर्गतश्चतुर्थो रसायनखण्डः—श्रीनित्यनाथसिद्धविरचितः	०-८-०
रसकामधेनुः—श्रीचूडामणिवैद्यसंगृहीता। उपकरणपाद—धातुसंग्रह-पाद—रसक्रियापादेति पादत्रयात्मकः प्रथमो भागः ६०० पृष्ठात्मकः।	५-०-०
रसपद्धतिः—श्रीबिन्दुविरचिता, श्रीमहादेवविरचितटीकया सहिता। लोहसर्वस्वं—श्रीसुरेश्वरविरचितम्। एतद्ग्रन्थद्वयमेकत्र बद्धमेवोपलभ्यते	१-८-०

हिन्दी भाषा ग्रन्थाः

अद्वैतसिद्धिः—अभ्यासीओंको सरलतासे बोध होनेके लिये हिंदीमें ब्रह्मचारी रामेश्वरदत्तशर्माकी सरलानामकी व्याख्यासहित वेदान्तका अपूर्व ग्रन्थ दो भागमें।	१०-०-०
गीतांजली—डॉ. सर रवींद्रनाथ टागोर के विश्वविख्यात काव्यका हिन्दी अनुवाद	१-०-०
चन्द्रकान्ता—वेदान्तज्ञानका मुख्यग्रन्थ यह वह ग्रन्थ है कि जो नितान्त निर्भ्रान्त वेदान्तसिद्धान्तका एकान्तप्रतिपादक प्रसिद्ध साप्ताहिक "गुजराती" पत्रके आद्यसंपादक वैश्यकुलभूषण श्रीमान् इच्छाराम सूर्यराम देसाईके हृदयमें प्रकट हुआ गुजराती समाजमें कई आवृत्तियां हो गई। तीन भागमें। प्रत्येक भागकी कीमत ...	४-८-०
बागबान—सुप्रसिद्ध डॉ. रवींद्रनाथ टागोरके गार्डनरका हिंदी भाषांतर	१-०-०

आवश्यक सूचना.

हमारे छापखानेमें सब प्रकारका छपाईका काम निहायत उमदा तरहसे किया जाता है, [illegible] पूर्णतया लक्ष दिया जाता है. जिससेकी [illegible] हम बजाय दूसरे ग्रंथोंके बहुतही कम [illegible] करते हैं.